मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

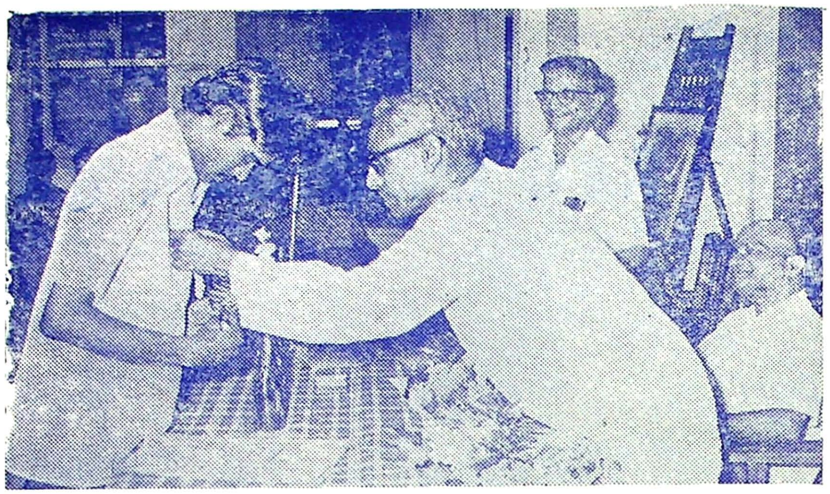
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र

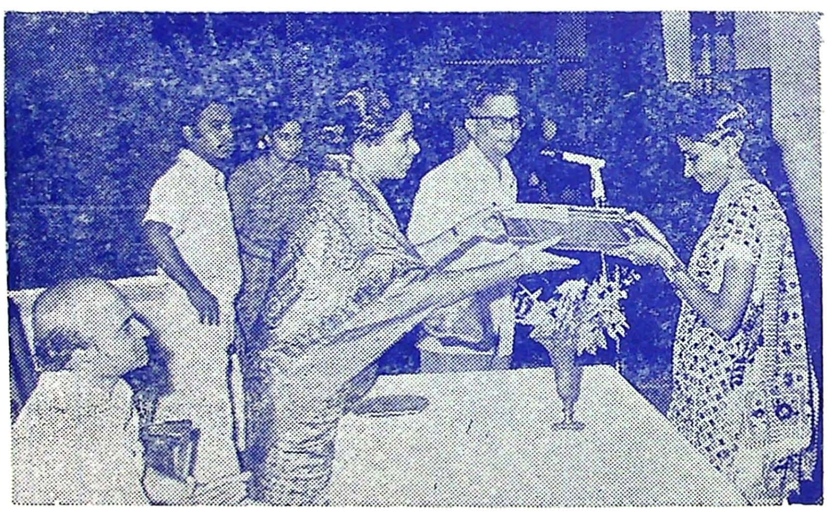
युगवाणी

एप्रिल–मे, १९७८

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघ परीक्षा समितीच्या दि. १४–४–७८ च्या दीक्षांत समारंभात श्री. मा. गो. वैद्य (मुख्य संपादक, तरुण भारत), श्री रमेश कांबळे यांना साहित्य पारंगत परीक्षेत सर्वप्रथम आल्याबद्दल डॉ. वा. ग. सिंगणापूरकर सुवर्ण पदक प्रदान करताना.

सौ. कुंदाताई विजयकर यांचे हस्ते प्रा. सौ. सुनंदा कुळकर्णी साहित्याचार्य पदवीपत्र व मामा वरेरकर पारितोषिक घेताना.

विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर.

वार्षिक साधारण सभेची सूचना

घटना नियम १० (अ) प्रमाणे विदर्भ साहित्य संघाच्या सभासदांना सूचना देण्यात येते की, विदर्भ साहित्य संघाची वार्षिक साधारण सभा, रविवार दि. ३० जुलै, १९७८ ला दुपारी ४ वाजता नागपूर येथे केन्द्रीय कार्यालयात भरेल.

सभेपुढील विषय

१ मागील वार्षिक साधारण सभेचा अहवाल.
२. गत वर्षाचे कार्यवृत्त.
३ १९७७–७८ सालचे हिशेब तपासनीसाकडून तपासून घेतलेले हिशेब.
४ पुढील (१९७८–७९) वर्षाचे अंदाज पत्रक.
५. १९७८–७९ करिता अधिकृत (चार्टर्ड) हिशेब तपासनीसाची नेमणूक.
६ अध्यक्षांच्या अनुमतीने येणारे अन्य विषय.

गणपूर्तीच्या अभावी सभा स्थगित झाल्यास ती सभेच्या वेळेनंतर त्याच दिवशी व त्याच ठिकाणी अर्ध्या तासाने भरेल व तिला गणपूर्तीची आवश्यकता राहणार नाही.

संघाच्या साधारण सभेत मांडावयाचे ठराव अगर सूचना यांची लेखी पूर्व-सूचना सभासदाने सभेपूर्वी चार दिवस अगोदर कार्यालयाकडे दिली पाहिजे.

ह्या सभेला सर्व सभासदांनी उपस्थित राहावे ही विनंती.

विशेष सूचना

घटना कलम ९ (इ) अन्वये सभासद होऊन बारा महिने न झालेल्या नव्या सभासदास मताधिकार राहणार नाही.

गो. स. देहाडराय
सरचिटणीस,
वि. सा. संघ, नागपूर.

नागपूर
३१–५–७८

अनुक्रमणिका

' महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ ' पुरस्कृत विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र

युगवाणी

एप्रिल-मे १९७८
चैत्र-वैशाख १९००

संपादक :
वि. वा. प्रभुदेसाई

मूल्य तीन रुपये)

(वर्ष ३४, अंक १-२

संपादक-मंडळ :

सुरेश डोळके, श्रीधर शनवारे, सुनील सुभेदार, बजरंग सरोदे, यशवंत मनोहर, म. वा. कुंडले

वाचकांशी हितगुज :

या अंकापासून 'युगवाणी' चौतीसाव्या वर्षात पदार्पण करीत आहे. नेहमीप्रमाणेच याही अंकात कथा व कविता यांच्या जोडीला संशोधनपर व समीक्षणात्मक लिखाणाचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. डॉ. उषा मा. देशमुख, डॉ. सुरेश डोळके, श्री. बबन चहांदे, प्रा. राम तोंडारे, प्रा. भास्कर लक्ष्मण भोळे इत्यादींच्या अभ्यासपूर्ण लेखांप्रमाणेच प्रा. मुरलीधर कुलकर्णी आणि श्री. निरंजन घाटे यांच्या कथा वैशिष्टय-पूर्ण आहेत. श्री. सुभाष सोनवणे यांच्या 'अस्पर्श' या एकांकिकेला वि. सा. संघातर्फे आयोजित पुरुषपात्र विरहित एकांकिका लेखन-स्पर्धेत पहिले बक्षिस मिळाले होते. "ही एकांकिका वि. सा. संघाच्याच मुखपत्रात प्रसिद्ध होणे उचित ठरेल", असे श्री. सोनवणे यांनी संपादकाला पाठविलेल्या पत्रात आवर्जून लिहिले आहे. यावरून त्यांची 'युगवाणी' विषयीची स्नेहभावनाच प्रगट झालेली आहे, असे मी समजतो.

महाराष्ट्रातील साहित्य संस्थांच्या मुखपत्रांनी संशोधनपर व समीक्षणात्मक लेखांनाच प्रसिद्धीच्या दृष्टीने प्राधान्य द्यावे अशीही अनेक जाणकारांची अपेक्षा आहे. मान्यवर संशोधक श्री. देवीसिंग चौहान यांनी संपादकाला पाठविलेल्या एका पत्रात आपली यासंबंधीची खंत पुढील शब्दांमध्ये व्यक्त केली आहे :— "जुन्या भाषासंस्कृतीच्या अभ्यासातून मराठी भाषेचे ऐतिहासिक धागेदोरे मिळाले तर ते हाती घेण्याचे काम मी यथाशक्ती करतो. परंतु माझ्या वाट्याला भवभूतीचा अनुभव येतो.. आता आपल्या शब्दाने बरे वाटले. सहा कोटी मराठी लोक, सहा विद्यापीठे व डेक्कन कॉलेजसारखी संस्था या प्रदेशात. मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक व्याकरणाचा पत्ता नाही. मराठीची पूर्व संस्कृती कोणी पाहात नाही. सगळ्यांना नामदेव, ज्ञानेश्वर, एकनाथ आदींवर चरितार्थ चालवायचा. म्हणून आपल्या पत्राने मला कोलम्बसाला झालेल्या आनंदाची आठवण होते." जुन्या पिढीतील नामवंत संशोधकांची ही एक प्रातिनिधिक प्रतिक्रिया असल्यामुळे मुद्दामच येथे उध्दृत केली आहे. श्री. चौहान यांच्या प्रमाणेच अन्य संशोधकांच्या अभ्यासपूर्ण लेखांचेही 'युगवाणी' मन:पूर्वक स्वागत करील.

प्राप्त परिस्थितीत इच्छा असूनही 'युगवाणी'ला आपल्या लेखकांना मानधन देणे शक्य होत नाही. शिवाय प्रत्येक अंकाला पृष्ठसंख्येची मर्यादा असल्याने लिखाण अत्यंत आटोपशीर असावे, असेही लेखकांवर नाइलाजाने बंधन घालावे लागते. ही सगळी वस्तुस्थिती जाणून घेऊनच लेखकांनी व वाचकांनी 'युगवाणी'-वरचा आपला कृपालोभ निरंतर असू द्यावा.

अनुक्रमणिका

कै. वि. द. घाटे आणि डॉ. म. ना. वानखडे यांना आदरांजली

सुप्रसिद्ध मराठी साहित्यिक श्री. विठ्ठल दत्तात्रय घाटे यांचे दि. ३ मे, १९७८ रोजी पुणे येथे वयाच्या ८४ व्या वर्षी निधन झाले. कवी, शैलीदार गद्यलेखक व शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून कै. घाटे यांचा विशेष लौकिक होता. रविकिरण मंडळाचे ते संस्थापक सदस्य होते. तसेच १९५२ साली अहमदाबाद येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचेही ते अध्यक्ष होते. 'काही म्हातारे आणि एक म्हातारी', 'पांढरे केस, हिरवी मने,' 'दिवस असे होते' इत्यादी त्यांची पुस्तके अत्यंत लोकप्रिय झाली आहेत.

कै. घाटे यांच्या स्मृतीला वि. सा. संघाची विनम्र आदरांजली.

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष व नामवंत साहित्यिक डॉ. म. ना. वानखडे यांचे दि. १ मे, १९७८ रोजी अमेरिकेतील ह्युस्टन या शहरात निधन झाल्याची दुःखद वार्ता समजल्यावर अनेकांची अंतः-करणे हळहळली असतील. डॉ. वानखडे मूळचे विदर्भातील असून १९२३ साली बुलडाणा जिल्ह्यातील चिखली येथे त्यांचा जन्म झाला. नागपूरला शिक्षण घेतल्यावर १९४५ साली भारत सरकारची खास शिष्यवृत्ती मिळवून उच्च शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले होते. औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयाचे ते कित्येकवर्षे प्राचार्य होते.

डॉ. वानखडे यांच्या इंग्रजी व मराठी साहित्याचा उत्तम व्यासंग होता. नागपूरला भरलेल्या दलित साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपदही त्यांनी भूषविले होते. येत्या विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष-पदासाठीही त्यांचे नाव सुचविण्यात आले होते.

डॉ. वानखडे यांच्या अकाली निधनामुळे, दलित साहित्याचे प्रेरक व महान भाष्यकार अशा एका विदर्भातील थोर विभूतीला आपण कायमचे मुकलो आहोत. डॉ. वानखडे यांच्या स्मृतीला वि. सा. संघाची कृतज्ञतापूर्वक श्रद्धांजली.

अंतरंग

उषा मा. देशमुख/**पहिले विदग्ध कथाकाव्य**

महदाइसेच्या धवळयांची निर्मिती ही मराठी कवितेची सुरवात होती तर त्याच विषयावर आणि महानुभाव पंथातच असलेल्या नरेंद्राने विदग्ध रचना करून एक वैचित्र्यपूर्ण सुरवात कवितेच्या प्रांतात केली. 'रुक्मिणीस्वयंवर', भास्कराचा 'शिशुपालवध' आणि दामोदर पंडिताचे 'वछाहरण' ही तीन विदग्ध दीर्घ कथा-काव्ये यादवकाळात निर्माण झालीत. त्यांचा विषय जरी कृष्णभक्तीचा असला तरी कविपरत्वे त्यांच्या निर्मितीचे स्वरूप भिन्न झालेले आहे. संस्कृत 'विदग्ध' महाकाव्यांचे काही आदर्श स्वीकारीत व काही स्वतःचे आदर्श निश्चित करीत या रचना तयार झाल्या. धवळयांमध्ये गुंफलेली कृष्णकथा आणि रुक्मिणी-स्वयंवरात उलगडत गेलेली कृष्णकथा या मध्ये मूलतः फरक आहे. सांप्रदायिक कवी असूनही आणि विषय-साम्य असूनही कविप्रवृती भिन्न असल्यामुळे निर्मितीही भिन्न स्वरूपाची झाली आणि आख्यान कवितेचा दुसरा आदर्श नरेंद्राने निर्माण केला. आख्यान कवितेची सुरवात धवळयांपासून झाली त्या कवितेला पृथक असे स्वरूपही आले आणि एकसंध अशी आशय आणि अभिव्यक्तीची जाणही धवळयांमधून प्रगट झाली. अध्यात्मापेक्षा भक्तिभाव वरचढ ठरला आणि कृष्णभक्तीसाठी कृष्णकथेतील नाटचदर्शनातून कवितेने रूप घेतले. स्त्रीसुलभ जिव्हाळा आणि विवाह प्रसंगांचे अगत्य धवळयांनी जोपासले व एक उत्स्फूर्त आणि मोकळी मनःस्थिती त्यातून अभिव्यक्त झाली. म्हणून कृष्णरुक्मिणी विवाहापूर्वीच महदंवेने कृष्णाला 'रुक्मिणीकान्त' असे तर रुक्मिणीसाठी 'कृष्णाराणी' असे विशेषण योजिलेले आहे. पाहा— धवळे पूर्वार्ध ४६— 'तेथ उपलाणें केले यादवरायें श्रीकृष्ण रुक्मिणीकांतेः' यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की महदाइसा कृष्ण-कथेच्या माध्यमातून कृष्ण भक्तीचा आविष्कार आणि कृष्ण महात्म्याची नवलाई अनुभवणाऱ्या प्रयत्नशील भूमिकेतून धवळे गात आहे. उत्कटतेतील अपूर्वता आणि भक्तीमधील आर्तता यांच्या संयोगातून धवळयांना आत्यंतिक गतिमानता आली. पूर्वार्धामध्ये अनेक नाटचपूर्ण प्रसंग कृष्णरुक्मिणींच्या मनो-मीलनापूर्वी घडून जातात आणि उत्तरार्धात मात्र संपूर्ण विवाहविधी यथासांग सांगितला जातो यातच महदा-इसेची भूमिका स्पष्ट होत जाते. मूळ धाडण्यापासून तो साडे-झाल होईपर्यंतचा संपूर्ण लग्नविधी महदाइसाने गायिलेला आहे. म्हणजे धवळे या उत्स्फूर्त आख्यान कवितेत स्त्रीसुलभ सृष्टीची निर्मिती भक्तिभावाच्या माध्यमातून नाटचपूर्ण पद्धतीने व एकरसात्मकतेने रूपसिद्धीला गेली. नरेंद्राच्या रुक्मिणी स्वयंवराची अवस्था वेगळी असली तरी महदंवेप्रमाणेच रुक्मिणीचे कृष्णावरील भक्तियुक्त प्रीतीचे दर्शन घडविण्याच्या भूमिकेतून काव्यनिर्मिती त्याने केली आहे. अर्थात महदंबेच्या लेखनात सहजता असते तर नरेंद्र विदग्धतापूर्ण पद्धतीने या कथेला न्याहाळतो. स्मृतिस्थळ ११३ व टीपग्रंथ आणि अन्वय स्थळ यावरून खालील प्रसंग कळतो. नरेंद्र रामदेवराव यादवाचा सभाकवी आहे. त्याचे भाऊही त्याच राजाच्या दरबारात 'नलोपाख्यान' आणि 'रामायण' गाऊन गेले त्यावेळी नळकथा किंवा रामकथेपेक्षा कृष्णकथा गायिली असती तर 'तुमचे या पापा पुरश्चरण होते' असे नरेंद्राने खडसावले. अशावेळी बंधू दुखावले आणि नरेंद्राला त्यांनी पैंज लावली व रुक्मिणी स्वयंवराच्या निर्मितीला सुरवात झाली. अठराशे ओव्यांचे संपूर्ण काव्य तयार झाले. रामदेवराजाने ते काव्य माझ्या नावावर दे म्हणून नरेंद्राला सुचविले असता त्याने बाणेदारपणे कविकुलाला दोष निर्माण होईल म्हणून नकार दिला (आमचेया कविकुळा बोलु लागैल) आणि पुढे रातोरात प्रत्येक भावाने तीनशे ओव्या लिहिल्या व सकाळी राजदूत येऊन त्यांनी काव्य नेले. यावरून दोन गोष्टी स्पष्ट झाल्या आहेत. स्मृतिस्थळातील हा पुरावा असल्यामुळे त्यातील सत्यता निखळ आहे व नरेंद्राची स्वकाव्यकर्तृत्वाविषयीची जाण आणि अभिजात निर्मिती संदर्भातील आग्रह यावरून स्वकाव्याविषयी अचूक समज आणि तिच्या कलात्मकतेविषयीची धारणाच वरील आख्यायिकांमधून व्यक्त झाली आहे. तसेच

डॉ. डोळके आणि डॉ. कोलते यांना उपलब्ध झालेल्या संपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवराच्या प्रतींविषयी विचार करावा लागतो. कारण स्मृतिस्थळातील उल्लेखात रुक्मिणीस्वयंवराची ओवीसंख्या अठराशे दिली आहे तर डोळके प्रतीत दोन हजार नऊशे छत्तीस ओवीसंख्या आहे. तर नव्या कोलते प्रतीत दोन हजार नऊशे एकोणचाळीस ओवीसंख्या आहे. याशिवाय आणखी दोन संपूर्ण प्रती अठराशे पंचायशी आणि एकोणिसशे बारा अशा उपलब्ध झाल्या. यावरून रुक्मिणीस्वयंवराचा टीपग्रंथ आणि स्मृतिस्थळ यांतील संख्येच्या संदर्भातील एकवाक्यता आणि सुदेवाचे द्वारकेत आगमन इथपर्यंतच्या रुक्मिणी स्वयंवरावरील उपलब्ध असलेले टीपग्रंथ यात मूळ ग्रंथ अठराशे ओव्यांचा असून[1] पुढील ओव्या वाढीव स्वरूपाच्या समजाव्या लागतील. डोळके प्रतीत आणि कोलते प्रतीतही (नव्या उपलब्ध झालेल्या संपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवराचा) टीपग्रंथ पुढील ओव्यांचा उपलब्ध नाही यावरून ही निर्मिती नंतरच्या काळातील असून जो ग्रंथ घेऊन नरेंद्र नागदेवाचार्याकडे आला तोच ग्रंथ टीपग्रंथासाठी पंथीयांनी स्वीकारला. नंतरच्या काळात म्हणजे चौदाव्या पंधराव्या सोळाव्या शतकातील उपलब्ध महानुभाव वाङमयातही मिळत नाही. पुढच्या रुक्मिणीस्वयंवरावरील टीपग्रंथ मिळत नाहीत. आणि स्मृतिस्थळे, वृद्धाचार, अन्वय स्थळातही याही गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. म्हणजे तेराव्या शतकात नरेंद्राने ज्या ओव्या घेऊन पंथात प्रवेश केला तेच रुक्मिणीस्वयंवर पंथीयांच्या दृष्टीने प्रमाण मानले गेले व त्यावरील टीपग्रंथ निर्माण होऊन मान्यताप्राप्ती त्यांनाही मिळाली. द्वितीय आणि तृतीय शोधणीचे टीपग्रंथ रुक्मिणी स्वयंवराच्या ८७९ ओव्यांचाच विचार करतात. डोळके प्रतीतून उपलब्ध झालेले संपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवर नंतरच्या कवींनी वाढविलेली अशी निर्मिती असावी असे अन्तर्गत पुराव्याच्याच साह्याने स्थूलपणे म्हणता येते. नरेंद्राच्या कल्पनाविलास सौंदर्यदृष्टी आणि कथानक धावते ठेवण्यामागील संयपणा या संदर्भात वाढीव रुक्मिणीस्वयंवर विशेष आशादायक नाही व कविवृत्तीत फरक पडत गेलेलाही निदर्शनास येतो. महानुभाव टीपग्रंथ हे वाङमयाचे अस्सल पुरावे मानले व ज्याअर्थी रुक्मिणीस्वयंवरावरील संपूर्ण टीपग्रंथ मिळत नाही त्याअर्थी ती पूर्णत: निर्मिती नरेंद्राची नसून त्या काव्याला 'सातीग्रंथा'त जे महत्त्व, वैशिष्टच आणि पंथप्रतिष्ठा मिळाली त्यातून ही वाढ झाली असावी. या संदर्भात नामदेव-तुकारामाची अभंग संख्येतील वाढ तुलनेसाठी बघता येईल.

नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा घाट लक्षात घेता केवळ भक्तियुक्तीसाठी ही निर्मिती झालेली नाही किंवा पंचकृष्णांपैकी एक ईश्वरी अवतार म्हणूनही केवळ कृष्णरुक्मिणी विवाह कथा निवडलेली नाही तर पारंपारिक कथाभाग घेऊन त्यावर त्याने स्वतंत्र निर्मिती केली आहे. कथाविस्तार आणि कल्पनाविस्तारातील सौंदर्यदृष्टी यांमधून काव्यबंध निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे. अर्थात नरेंद्राचे हे विदग्ध दीर्घ कथाकाव्य केवळ काव्यनिर्मिती म्हणून निर्माण झाले नसले तरी तशी त्याची धारणा आहे. आणि यादवकाळीन तर ही घटना अभिनवच म्हणावी लागेल. पंथ प्रवेशापूर्वीची ही निर्मिती असली तरी तिच्यापूर्वी नागदेवाचार्यांचे 'श्रवण' नरेंद्राला घडले असून एकूण त्याचा कल महानुभाव पंथाकडे झुकलेला होता. तसेच रामदेवराव यादवाकडून तडक तो पंथाला येऊन मिळाला, यावरूनही त्याच्या काव्यनिर्मिती पूर्वीच त्याचा कल मानसिक दृष्ट्या महानुभाव पंथाकडे झुकलेला होता. नरेंद्र पंडित विद्वान होता. व समकालीन महाराष्ट्रीय विद्वान, महानुभाव पंथाला जाऊन मिळाले होते. यावरूनही रुक्मिणीस्वयंवरातील महानुभाव संकल्पना आणि परिभाषा चिंतनीय ठरते. रुक्मिणीस्वयंवरातही ही पंथनिष्ठा अभिव्यक्त झालेली आहे व तिचे निखळ रूप जाणवत असते.

---

१. पाहा : राजधर प्रतीचा समाप्तिलेख डॉ. कोलते उद्धृत, युगवाणी, जाने. १९७४, पृष्ठ ७७४. वछाहरण, एकादशस्कंध इ. ओवी संख्या देऊन समप्ति लेखक म्हणतो 'वोविया' : नरेंद्र : १८ : ८५ वोविया ॥०॥

आदिकवींनी वेदांवर रचलेली स्मृतिपुराणे ही श्रीकृष्णकथेपुढे बरोबरी करू शकत नाहीत. आणि काव्य, नाटक, कथा, आख्याने, प्रबंध आणि चित्रगाथा हेही वाङ्मयातील काव्यप्रकार 'परि सरि न पवेति सर्वथा : देवाचेया पवाडेयासी' (रु. स्व: १७) असे नरेंद्र म्हणतो यावरून संस्कृत विदग्ध वाङ्मयातील विविध प्रकार व त्यातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म भेद प्रभेद यांची नरेंद्राला ओळख आहे व कृष्णकथेपुढे अशी निर्मिती फिकी पडते हेही तो दाखवून देतो. शुकाने चौदाविद्यांचा रसपरिपाक आणि सर्व धर्मांचा सारभूत अंश काढून भागवत-रूपी ब्रह्मसुखाचे बोनें म्हणजे मिष्टान्न तयार केले अशा भागवतातील दशमस्कंध हा जणू चंद्र असून त्यातील रुक्मिणीस्वयंवर कथा म्हणजे चंद्राचे चांदणे होय. नरेंद्र म्हणतो—

तो पुराणातुल आनंदसमुद्रः तेथ दशमस्कंध तोचि चंद्र
ते चांदिणे सांधैन म्हणे नरिंद्रः रुक्मिणि सैंवर
जें कथा साहित्याचे खिरारः नवां रसांचे कन्हेर
अन्नेग भावांचे भांडार : कीर्ति उदार कैवल्याची
जें सकळ कळांची निधीः नानाविद्धा कळांची सिधी
सोपान वल्ली प्रसिद्धीः सुख-स्वर्गीची ।। ४९ । ५० । ५१ ।।

उद्धवगीतेत भास्करभट्टानेही 'पुराणगगनिचा कुमोदबंधुः जो आइकिजे एकादस स्कंधुः तेय कीजैल प्रबंधुः मुनिजना लागि' असेच भागवत पुराणातील एकादश स्कंधाचे वर्णन केले आहे. नरेंद्राने जी रुक्मिणीस्वयंवराची कथा स्वीकारली त्यामागे त्याच्या विदग्ध आणि प्रौढ प्रतिभेचे दर्शन घडते आणि कलानिर्मितीच्या भूमिकेतून तो कृष्ण रुक्मिणीकथेकडे बघतो. आनंदसमुद्र आणि चंद्राचे चांदणे यातील भावाशय लक्षात घेतल्यास चंद्र आणि समुद्र यांचे परस्पर नाते व त्यातून शिपले जाणारे चांदणे या कल्पनेचे मर्म लक्षात येते. ही कथा म्हणजे सुखस्वर्गीला पोहोचविणारी सोपानवल्ली असून सर्व कलांचा संचय आणि फलप्राप्ती देणारी अलौकिक सिद्धी आहे. भागवत पुराणाची ओळख त्यातील स्वयंवरकथेचे मार्मिक ज्ञान आणि कृष्णकथेची विविध वैशिष्ट्ये यांचे सूक्ष्म मार्मिक ज्ञान नरेंद्राचे ठिकाणी असून काव्य-नंदाची ही कथा म्हणजे सोपानमार्ग होय असेही तो म्हणतो यावरून वाङ्मयाची समज आणि कलेच्या संदर्भातील जाण नरेंद्राने रुक्मिणीस्वयंवराच्या प्रास्ताविक ओव्यांमधूनच व्यक्त केली आहे.

ज्ञानेश्वरीची निर्मिती रुक्मिणीस्वयंवरापूर्वी केवळ दोनच वर्षे आधी झालेली होती व पैठण परिसर महानुभावांचा ईश्वरी निवासाचा परिसर होता त्याही दृष्टीने ज्ञानेश्वरीची ओळख नरेंद्राला असली पाहिजे व ज्ञानेश्वर आणि नरेंद्र दोघेही महाराष्ट्रातील कवी असल्यामुळे ज्ञानेश्वरीची रचनापद्धती नरेंद्राने अवलोकिली असावी. महाभारतगौरव, स्वभाषाभिमान आणि ईश्वरभक्ती या संदर्भात ज्ञानेश्वरीच्या अध्यायप्रस्तावना लक्षात घेतल्यास नरेंद्राने घेतलेले निर्मितीस्वातंत्र्य आणि गणेशवंदन आणि शारदावंदना नंतर भागवतविशेष, कथामाहात्म्य, स्वतःच्या ठिकाणची विनम्रता आणि जाणत्या श्रोत्यांचा गौरव, मराठी भाषेविषयीची आत्मप्रौढी यातील समान्तरत्व विलक्षण साम्याचे वाटू लागते. संस्कृत वाङ्मयाचे अध्ययन, समकालीन मराठीतील प्रयत्नांचे अवलोकन आणि स्वतः कलापूरक दृष्टीने घेतलेल्या अनुभवाची अभिव्यक्ती डौलदार भारदस्त आणि रेखीवपणे शब्द घडवु घडवु करण्याचा हा अलौकिक प्रयत्न ठरला. ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव या कविमनावर आहेच.[1] तो संस्कृतापासून दूर होण्याच्या प्रक्रियेत विशेषत्वाचे दृक्गोचर होतो व दुसरीकडे अभिजात पद्धतीने महाकाव्याचे आदर्श स्वीकारीत नरेंद्र रुक्मिणीस्वयंवराची

---

१. पाहा : प्रस्तुत लेखिकेचा महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ज्ञानेश्वर विशेषांक १९७५ मधील लेख : 'साधु दिसति वेगळाले परि ते स्वरूपी मिळाले.'

वीण पुरी करतो. महाकाव्याचे आदर्श स्वीकारीत असता ते मूळ कथानकाला अधिक रंगत आणतील या दृष्टीन केवळ तो निर्माण करीत नसून मुक्त कल्पनाविलास आणि अत्युक्तीमधून संथपणाने जाणाऱ्या कथानकाला साजिवंत करीत जाणे याच एका प्रबळ ऊर्मीने अनेक लहान लहान उपकथानके मूळ कथाभागाला जोडीत असतो. वर्णनात्मकता आणि भावाशयाची संपन्नता व त्यातील अत्युक्ती ही महाकाव्याच्या जातीची ठरते तर भक्तिमुक्तीच्या दिशेने कथेची होणारी उकल आणि कवितेचा घाट एकीकडे पृथगात्म पद्धतीने अवतरत असतो. पारंपारिकता आणि पृथगात्मता अशा दोन्ही प्रवृत्तींचे संस्कार कवि मनावर असलेले दिसतात. वाहते पाणी जसे जमिनीचे खाचखळगे भरून पुन: वाहू लागते तशी नरेंद्राची रुक्मिणी-स्वयंवराची कथा मूलत: पुराणकथेत असलेली अपूर्णता भरून काढीत संथपणे पुढे सरकत असते. तिला अनेक उपकथानके येऊन मिळत असतात. अनेक नव्या व्यतिरेखा निर्माण झालेल्या असतात आणि अनेक पद्धतींनी निसर्गावलोकन झालेले असते. निसर्ग आणि मानवी मन यांची उत्कट जाणीव नरेंद्रा-सारख्या पहिल्या मराठी दीर्घ कथाकवीने अचूक लक्षात घेतलेली आहे. कृष्णरुक्मिणी विवाहकथेतून नरेंद्राने स्वप्रतिमामूल अशी एक नवनिर्मिती साधली व ती नंतरच्या कथाकाव्याला वरीच आदर्शभूत ठरली. एकनाथ, सामराज, विठ्ठल, नागेश यांची कथाकविता आणि मुक्तेश्वराची कलात्मक दृष्टी यांची पूर्वपरंपरा नरेंद्रापासून सुरू होते. उदाहरण, दमयंती स्वयंवर, द्रौपदी स्वयंवर, सीतास्वयंवर इत्यादि स्वयंवर कथांनी नरेंद्राने ज्या दृष्टिकोणातून कृष्णरुक्मिणी स्वयंवराची कथा स्वीकारली तिचा वाह्यांग-दृष्टचा किंवा अंतरंगदृष्टचा थोडाबहुत स्वीकार करीत निर्माण झाल्या. यादृष्टीने विदग्ध आणि सुदीर्घ कथाकाव्याची पहिली निर्मिती आणि महानुभाव पंथीयांच्या साती ग्रंथातील पहिलेपण रुक्मिणी स्वयंवराला मिळाले. एक विमुक्त काव्यक्रीडा आणि सर्जनशील प्रतिमेची अत्युक्तपूर्ण निर्मिती या दृष्टीने रुक्मिणी स्वयंवराला लक्षात घेतले पाहिजे. 'रुक्मिणीस्वयंवर' म्हणजे नरेंद्राची काव्यक्रीडा आहे. रसालंकार, वर्णनांचा साज, भक्तिपरता आणि रचनालाघव यातून एक स्वतंत्र नवनिर्मिती एका सर्जनशील मनाने येथे साधलेली दिसते. आपल्या आत्मबळाची सार्थ जाणीव आणि व्यापक व उत्कट चिंतनशीलता यातून कृष्ण-रुक्मिणी प्रेमकथा नैसर्गिकपणे उलगडत जाते. म्हणून ती निष्फळ महाकाव्याचे रूप घेत नाही तर महा-काव्यातील रचनापद्धती आणि वर्णनात्मकता स्वीकारते तर ओवी छंदातून एक अखंड सर्गवजा निर्मिती होते. हे 'देशभाषा घडिले लेणे । साहित्यरत्नी सुजडित' असे नवनिर्मितीने साक्षात झालेले रुक्मिणी-स्वयंवर आहे. मूळ पौराणिक कथा भागवतातून आणि पद्मपुराणातून घेऊनही तिची 'सुललित रचना' नरेंद्र घडवितो.

> भागवतापासौनि पद्मपुराणी : जैं सैंवर बोलिजे रुक्मिणी
>
> तेथ देवाते कीनरू वाखाणी : ते सांघैल नरींद्र ।। रु. स्व: ७५ ।।

वरील उल्लेखातून भागवत आणि पद्मपुराण या दोन संस्कृत कथात्मक इतिहास आख्यान ग्रंथांचे सूक्ष्म अवलोकन आणि आधार नरेंद्राने स्वीकारला आहे. किंवहुना भागवत आणि पद्मपुराण या दोन्ही कामधेनू दोहून रुक्मिणी स्वयंवर रचले आणि श्रीभागवतीकथा पद्मपुराणापर्यंत जे ऐकतील त्यांना परमगती प्राप्त होईल असेही समाप्तिलेखात नरेंद्र म्हणतो.[1] भागवत आणि पद्मपुराणांच्या रचना डौलाने, संथ कथानकाने, गतिशील चित्रणाने निसर्ग लिगणाने आणि प्रवाही मनोभाव दर्शनाने नरेंद्र आकर्षित झाला असून त्या पद्धतीची रचना त्याने केली म्हणून नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा रूपबंध महाकाव्यसदृश झाला. अन्यथा धवळचातील प्रसंगचित्रणात आणि कल्पना निर्मितीत आणि नरेंद्राच्या रुक्मिणी स्वयंवरात अनेक ठिकाणी

---

१ ढोळके प्रत, रु. स्व : २८३१, २८२५.

साम्य आढळून येते ते 'आद्य मराठी कवयित्री' श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी प्रस्तावनेत दाखवून दिले आहे. त्यावरून धवळ्यांचा संस्कार मन:पूतपणे स्वीकारून आणि भागवत पद्मपुराणकथांना नवे परिमाण नव्या कथानकनिर्मितीतून देऊन एक नवा पायंडा नरेंद्राने कथाकाव्यात निर्माण केला. पुराणभावांकित मूळ आख्यान सुसंस्कारित करीत असता महाकाव्याच्या वर्णनातील डौल आणि बोली मराठी भाषेतील भाव यांच्या अपूर्व संमीलनातून निर्मिती घडत जाते.

भणौनि शब्दरत्न सोह्ज्वळा   जाऊनि साहित्याचिया वेला उळा
भरूनि आणू खोळा : उन्मेखाचिया
ग्रंथसुवर्ण मुद्रिके   खेवणू भावमाणिके
मग दर्शना देओ कवतिके : श्री प्रभुराया ।।३८३।।

अशी ही रुक्मिणीस्वयंवर विवाहकथारूपी सुवर्णमुद्रा भावमाणिकांच्या कोंदणात बसविलेली आहे म्हणून तिचे आकलन आणि स्वरूप दोन पातळींवरून न्याहाळता येते. महाकाव्याची वैशिष्ट्येही ती काही प्रमाणात स्वीकारतांना दिसते आणि निखळ मराठमोळेपणही ती सिद्ध करीत जाते. अभिजात कल्पना-वैभव आणि पराकाष्ठेचा वर्ण्य विषयाचा जिव्हाळा म्हणून निर्माण होतो. व काव्याची एक कलात्मक आणि स्वयंपूर्ण व संपूर्ण विशद जाण रूपवान होत जाते.

किन्नराचे स्वतंत्र कथानक मूळ प्रेमकहाणीच्या मुख्य कथानकाशी एकजीव तर झालेले आहेच पण या नवनिर्मितीपुढे अनेक वाङ्मयीन स्वरूपाच्या गोष्टी नरेंद्राने साधलेल्या आहेत. मुख्य कथानक त्यातील उपकथानक आणि उपकथानकातील पुन: कथानक अशी कंदर्पन्यायावस्था कथानक निर्मितीला आली. किन्नर कल्याणकीर्ति ही जोडी भागवत, हरिवंश आणि पद्मपुराणातही नाही. एकनाथ, सामराज, विठ्ठल, श्रीधर आणि मोरोपंत यांनी रुक्मिणीस्वयंवर गायिले त्यातही ही जोडी नाही. महदंबेने धवळ्यात 'नागारी' आणला. एकनाथांनी कीर्तिप्रध्वज, विठ्ठलाने कीर्तिनामा नटश्रेष्ठ, मोरोपंतांनी ब्राह्मण, सामराजाने बंदीजन, श्रीधराचा कीर्ति मुख ब्राह्मण भीमकाच्या सभेत आला व त्याने श्रीकृष्णाचे रूपगुण वर्णन केले आणि रुक्मिणीला कृष्णवेध लागले. कृष्णरुक्मिणी प्रेमकहाणीचा हा मूळ पाया आहे. नरेंद्र वगळता इतर मराठी कवींनी केवळ एक बंदीजन ब्राह्मण सभेत आला व त्याने कृष्णकौतुक करताच भीमकाची चिंता कमी झाली आणि रुक्मिणी कृष्णाकडे आकर्षित झाली, अशा या भावमय प्रसंगासाठी भाट निर्माण केला. नरेंद्र हा विचक्षण आणि रसिक आहे. पुन: तो स्वत: सभाकवित्वाचा अनुभव घेतलेला कलावंत आहे. त्यामुळे त्याने कल्याणकीर्ती, किन्नर म्हणजे शापभ्रष्ट वेदघोष यांची स्वतंत्र निर्मिती करून मूळ भावाशय अधिकच कांतिमान केला. डॉ. वि. भि. कोलते यांनी 'रुक्मिणीस्वयंवर' प्रस्तावनेत या संदर्भात सूक्ष्म विवेचन केले आहे (पृष्ठ २२–२३). त्यावरून महानुभाव कवींनी त्यात महदंबा, संतोषमुनीकृष्णदास, गोपाळदास, कृष्णमुनि विराटदेशे, नृसिंह यांनी किन्नर कल्याणकीर्ति आख्यानाचा उपयोग करून घेतलेला आहे. किन्नर व कल्याणकीर्ति ही नावे पद्मपुराणातून घेतल्याचा नरेंद्राप्रमाणे इतर महानुभाव कवीही उल्लेख करतात. आणि नरेंद्र समकालीन कोणत्याच महानुभाव कवीने पद्मपुराण रचल्याचा उल्लेख स्मृतिस्थळ, वृद्धाचारात येत नाही. हा तपशील निश्चित झाला आहे. नरेंद्र हा पंडित, सकलकलानिधी असा आहे. त्यामुळे त्याच्या चिंतनात संस्कृत महाकाव्ये आलेली आहेत व त्यांच्या संस्कारातून किन्नराख्यान रचले गेले का ? याही विषयी विव्दानांत चर्चा झाली. डॉ. वाटवे यांना बाणाच्या कादंबरीतील वैशंपायन पोपट आणि श्रीहर्षाच्या नैषधीय चरितातील राजहंस यांच्यात किन्नराचे साम्य आढळले. श्री. ना. ब. जोशी यांना 'श्रीकृष्णचरित्र' या चक्रधर निरूपित पण वाइंदेशकर पाठात आलेल्या चरित्रातून किन्नराचे

आख्यान नरेंद्राला स्वीकरणीय वाटले असावे व किन्नराचे पूर्वचरित्र, विड्यातून जाळ निघून त्याने कृष्णाला ओवाळणे आणि रुक्मिणीची विरहावस्था या संदर्भात रुक्मिणीस्वयंवर व श्रीकृष्णचरित्रात खूप साम्य जाणवले. वस्तुस्थिती तशी नाही. नरेंद्र रामदेवराव यादवाचे दरबारी सभाकवी होता आणि तिन्ही बंधू कवी होते. आपल्या 'कविकुळाला बोलू लागैल' असे त्याचे ऐतिहासिक उद्‌गार सुप्रसिद्ध आहेत. त्यावरून नरेंद्राने वरील आख्यान स्वतंत्रपणे निर्माण केलेले असावे. आणि स्थूलमानाने असे म्हणावे लागते की महानुभाव सांप्रदायिक पिढीपाठच विशेष स्वीकार्य मानतात त्यामुळे वाइंदेशकरपाठातील आख्यायिका कितपत लक्षणीय समजावी याविषयीही शंका आहे आणि डॉ. कोलते यांनी उद्धृत केलेले 'श्रीकृष्ण चरित्रा'तील उतारेही उपोद्‌बलक पुरावा म्हणून सिद्ध होत नाहीत.[१] कारण रुक्मिणीचे पाच भाऊ त्यांची नावे आणि रूक्मिणीदेवीने मदनमुद्रेला द्वारकेला जाऊन श्रीकृष्णचक्रवर्तीचे चातुर्य लावण्य सौंदर्य पाहावे म्हणून वस्त्रालंकार देऊन पाठविले आहे. तिच्यापूर्वीच नारद मदनमुद्रेला पाठवून कृष्णरूपवर्णन व नारदमुखे रुक्मिणीवर्णन यामधून रुक्मिणी आणि कृष्ण यांना परस्पर प्रणयवेध लागले असे 'श्रीकृष्णचरित्र' सुचविते. आणि अशावेळी कल्याणकीर्ति बंदीजन द्वारकेला येऊन पोचला. नरेंद्राने याप्रसंगातील भावरम्य क्षण लक्षात घेऊन त्याला वेगळाच डौल दिला आहे व स्वतंत्रपणे तो प्रसंग उभा केला आहे. द्वारकेला जाऊन पोचले व त्यांनी रुक्मिणी सौंदर्य वर्णन केले व चक्रवर्ती तोखले. "ऐसा समयी किन्नरा वेदघोषासाहितु कल्याणकीर्ति वंदीजन द्वारकेसि आला". नरेंद्राने निर्माण केलेले कथानक सर्वस्वी वेगळे, कलापूर्ण आणि काव्यात्म पद्धतीने साक्षात केले आहे. त्याने किन्नर कल्याण कीर्ति ही नावे घेतली पण कथाभाग सर्वस्वी नवीन घडविला आहे. श्रीकृष्णचरित्र व रुक्मिणीस्वयंवरातील किन्नराख्यान तंतोतंत जुळते ह्या श्री. ना. ब. जोशी यांच्या विधानाचा नामसादृश्य वगळता निरास होतो. व या उपकथानकाची सर्वस्वी एक अभूतपूर्व निर्मिती नरेंद्राने करून विदग्ध कथाकाव्याला एक नवे परिमाण दिले आणि अभिनव वळण लावले. यात नरेंद्राची कला-दृष्टी स्पष्ट होते.

विदर्भराजा भीमकाचे वैभव आणि परिवाराची ओळख करून दिल्यावर रुक्मिणीचे सौंदर्यवर्णन तिच्या सख्यांचे सौंदर्यवर्णन, रुक्मिणीचा राजसभेत झालेला प्रवेश व तिला बघताच भीमकराजाला तिच्या विवाहाच्या वाटत असलेल्या चिंतेचे प्रगटीकरण व त्याचवेळी कल्याणकीर्ती भाटाचे राजसभेत आगमन झाल्याचे दाखवून नरेंद्राने फार औचित्य व्यक्त केले. "हा काशीश्वराचा भाटु भेटों येतायेः कल्याण कीर्ति" १२९. रुक्मिणीचे रूपसौंदर्य बघून भाटही आश्चर्यचकित होतो आणि किन्नरवर्णन करून रुक्मिणी-साठी योग्य वर कोणता या संदर्भात पूर्व, पश्चिम दक्षिण आणि उत्तर अशा चारही दिशांचे राजे कसे अयोग्य आहेत याचे रसभरित विवेचन करतो. किन्नर म्हणजे शापभ्रष्ट वेदघोष ऋषी आहे असे मूळ उपकथानकात आणखी एक उपकथानक मिळून जाते. गंगा नदीला जसे अनंत पाझर येऊन मिळावेत व त्यामुळे तिची मूळ अंगकांती कणभरही कमी न होता वाढती व्हावी तसे नरेंद्राच्या रुक्मिणी कृष्ण विवाह कथेत अनेक उपकथानके येऊन मिळतात. त्यामुळे अनौचित्य न घडता ती कथा अधिकच संथपणाने आणि अनेक वळसे वळणांनी प्रवाही होते. या वर्णनांत आणि उपकथानकाच्या स्वतंत्र निर्मितीत नरेंद्राचे कलागुण दिसतात. त्याची प्रतिभा प्रौढ विचक्षण आहे आणि तपशीलाच्या अचूक निर्मितीतून वास्तवाभास आणि दृक्‌गोचरता निर्माण करण्यात तो यशस्वी ठरला आहे. जणू सारा प्रसंग आपल्या डोळ्यासमोर घडतो आहे हे शब्दांचे माध्यमातून साधतांना नरेंद्राच्या रसिक कलादृष्टीचा आणि संवेदनक्षम तरल भावमय कविमनाचा पडताळा वाचकाला येईल. स्थिरचरांना सजग करून त्यांच्या कृतिउक्तीतून संपूर्ण अनुभव पेलला जाईल अशी शब्दकळा दृष्टिगोचर आणि श्रवणगोचर होऊन अवतरते. प्रतिमांच्या व्यापक-

१. डॉ वि. भि. कोलते : रुक्मिणीस्वयंवर, पृष्ठ ५५-५६.

तेतही असलेला मुलायम नादमय आणि लयबद्ध कोवळेपणा अपूर्व आहे. कल्पनेची उत्युक्तिपुर्ण भरारी आणि तपशीलाची सूक्ष्मातिसूक्ष्म निर्मिती यांच्या योगे प्रत्येक प्रसंग बोलका तेजोमय आणि नाट्यपूर्ण होऊ शकला. उदा. भाटाने किन्नराचे केलेले वर्णन किन्नराविषयी राजसभेतील लोकांचे तर्क वितर्क, किन्नराचे स्वरूप आणि संगीताच्या उपक्रमातून त्रैलोक्यातील विविध रागदाऱ्यांची आणि वंदिर्शीची त्याला असलेली माहिती व गायन प्रकारातील विविधता यांच्या साह्याने नरेंद्र हा प्रसंग अधिकच खुलवितो. राजसभेचे वैभव, रुक्मिणीच्या सभाप्रवेशामुळे राजसभेला आलेली विलोभनीय शोभा आणि अशा या उत्साहवर्धक वातावरणात किन्नर आणि त्याचे साह्यकारी श्रुतिधर यांनी संमिश्रपणे गायिलेली रागदारी यामुळे केवळ राजसभा आंदोलित झाली असे नव्हे तर तरुण रुक्मिणीच्या मनन:कोषात अनेक भावतरंग निर्माण होऊन ती भावोन्दोलित झाली आणि अशा अचूक क्षणी विविध वरांची योग्यता पारखण्यास किन्नराने सुरवात केली. देवांची अपात्रता, पाताळातील वरांची अपात्रता, सप्तद्वीपातील पदांची अपात्रता, जंबुद्वीप, पूर्व आणि ईशान्य दिशांचे राजे, दक्षिणेकडील राजे, पश्चिमेकडील राजे हे सर्व कसे अपात्र आहेत याचे विस्तृत वर्णन करून बलराम आणि कृष्णरूप वर्णनाकडे किन्नर वळला आहे. मूळ कथागाभ्याची परिणामकारकता आणि एकसंघता टिकवून धरण्यात या ठिकाणी नरेंद्र यशस्वी ठरला. रुक्मिणीच्या तरुण मनावर अपेक्षित असा परिणाम घडून आला व ती विरहव्याकुळ झाली हा कार्यभाग पूर्ण होताच किन्नराला आणि कल्याण कीर्तीला निरोप दिला गेला यातील औचित्य अपूर्व आहे.

रुक्मिणीचे राजसभेत येणे व किन्नराकडून सर्व दिशांच्या राज्यांची वर्णने करून घेणे या प्रसंगावर अर्थातच संस्कृत महाकाव्यातील प्रसंगवर्णनाची छाप पडलेली स्पष्ट दिसतेच आणि तिचे मूलभूत स्वरूप कसे आहे याचेही विस्तृत परीक्षण डॉ. कोलते यांनी रुक्मिणीस्वयंवराच्या प्रस्तावनेत केले आहे. (पृष्ठ २८–२९) परंतु मूळ मुद्दा असा की राजांची आणि देशांची नावे जरी नरेंद्राने महाभारत–भागवतावरुन घेतली असली तरी त्यामुळे त्याला कोणताही उणेपणा येत नाही कारण त्याने निरूपणासाठी घेतलेली कथाच मूळ आणि महाकाव्यातून स्वीकारली आहे. आणि नरेंद्र हा भारतीय संस्कृतीत वाढलेला कवी असल्यामुळे त्याचे आदर्श आणि काव्यदृष्टी ही परंपरेचे भान राखणारी ठरणारच ! त्यामुळे आर्ष-काव्यातून आख्यान स्वीकारूनही तो अधिक जवळचा वाटतो तो संस्कृत विदग्ध महाकाव्याशी रघुवंश, किरातार्जुनीय, नैषधीय चरित, शिशुपालवध या महाकाव्यात ज्या राजसभा आणि विवाहप्रसंग त्या त्या महाकवींनी उभे केले त्यांच्या परिशीलनातून कळत न कळत त्यांचे संस्कार नरेंद्रावर होणे अपरिहार्य होते. इतकेच नव्हे त्यांच्या बंधूनीच त्या प्रकारची निर्मितीही केलेली होती तिचा प्रभाव आणि संस्कार या राजवर्णनात आणि सभावर्णनात प्रतिबिंबित झाला आहे म्हणून ते अनुकरण नाही तर मन:पूत स्वतंत्र-पद्धतीने परिणाम साधण्यासाठी योजिलेला तपशील ठरतो. नरेंद्र या वर्णनावरच स्थिरावलेला नाही तर केवळ एक साधन म्हणून या प्रसंगाचा उपर्युक्त भावसंक्रमणासाठी उपयोग करून घेतो इतकेच.

कल्याणकीर्तीचे राजसभेत आगमन व त्या आगमनाबरोबरच भीमक राजपरिवार, भीमक राजसभा आणि राजसभेत सख्यांसह बसलेली रुक्मिणी यांचे सूक्ष्म वर्णन करून ते प्रसंग नरेंद्राने दृष्टिगोचर पद्धतीने उभे केले आहेत. यावरून केवळ कल्याणकीर्ति आख्यानाची नवी योजनाच नरेंद्राने केलेली नाही, तर त्या आख्यानातून भीमक दरबाराचे आणि रुक्मिणीच्या सौंदर्याचे रसिकतेने वर्णन केले. वातावरण-निर्मितीतील अपूर्व कलाकुसर प्रस्तुत प्रसंग-चित्रणातून आणि व्यक्ति-मनोभाव-चित्रणातून स्पष्ट होत जाते. व त्यातील प्रत्येक प्रसंगाला आणि प्रसंगाबरोबर व्यक्तित्वालाही एक अस्तित्व येत जाते. एक नाट्य जणू रंगभूमीवर घडत असणे अशी संवादात्मक निर्मिती नरेंद्राच्या प्रतिभाशक्तीची ओळख वाचकाला पटवीत असते. कृष्णाचा वेध लागल्यामुळे निर्माण झालेला अलौकिक विरह आणि त्या विरहात तडफडणारी

रुक्मिणी हाही प्रसंग अतिशय वेगळया पद्धतीने नरेंद्राने उभा केला आहे. या प्रसंगातील विरहाची चढती श्रेणी आणि धारादामोधराची सख्यांनी केलेली निवड यात एक कलात्मक अपरिहार्यता नरेंद्राने निर्माण केली आहे. वास्तवाची निर्मिती अनंत तपशीलांच्या साह्याने करीत असता त्या वास्तवाभासाची अचूकता कुठेही ढिली होऊ न देता संपूर्ण प्रसंगाचा गोफ विणला जातो. 'संगीत कला' आणि 'वास्तुकला' यातील केवळ परिभाषायोजनेमुळे मूळ प्रसंगनिर्मितीत प्राण फुंकला जात नसतो त्यावरून फार तर कवीच्या इतर ललित कलांच्या परिचयाची जाणीव होईल परंतु धारादामोधराच्या वर्णनातून एक विरोधाभासात्मक भावनांचा न्यास नरेंद्राने साधला! रुक्मिणीच्या ठिकाणची कमालीची विरहार्तता व धारादामोधराचे कमालीचे सौंदर्य यामुळे तिच्या विरहाला आणखीनच एक वेगळा अर्थ मिळतो एक नवा अन्वय मिळतो. राजसभेची श्रीमंती जशी जाणवत असते तशीच धारादामोधराची भावना, प्रचंडपणा आणि सौंदर्य वाचकाला जाणवत असते.

या संपूर्ण काव्यात रुक्मिणीच्या व्यक्तिमत्वाला विशेष प्राधान्य मिळणे स्वाभाविकच आहे. विविध राजेलोकांसाठी रुक्मिणीचे किन्नराने केलेले रूपवर्णन आणि देहवर्णन, रुक्मिणीच्या सख्या आणि दासी यांचे येणारे वर्णन, रुक्मिणीला झालेला शीण, विरहावस्थेची मूर्च्छेपर्यंत चढत गेलेली श्रेणी आणि त्यात मधुमालती आणि भावकळणा यांनी सुचविलेला 'पत्रिके'चा उपचार व सुदेवाची केलेली रवानगी या सर्व प्रसंगांतून एकीकडे कृष्णभक्तीमुळे वेडावलेली रुक्मिणी आणि प्रियकर भेटीसाठी आसुसलेली तरुण रुक्मिणी अशा दोन्ही अवस्था फार विस्ताराने नरेंद्राने अभिव्यक्त केल्या व मनाने तो रुक्मिणीशी तदात्म झाला. विविध प्रसंग उभे करुन त्यांच्या साह्याने मूळ कृष्णरुक्मिणी यांच्या सायुज्य भक्तीची अवस्था नरेंद्र वर्णन करतो व त्यात अस्तालावरील सूर्य सायंकालीन कार्ये, दिव्यांची वर्णने, नक्षत्रशोभा, चंद्रोदय, द्राक्षमंडपातील चंद्रशोभा, या सृष्टीमधील अल्हाददायक बदलातील कातर विरहवेडी अवस्था व रुक्मिणीच्या विरहव्यथेला त्यामुळे आलेला चढावा यांचे फार मार्मिक आणि यथातथ्य चित्रण नरेंद्राने भावनांतून संवेदानात्मक प्रतिमांमधून उभे केले.

सर्व ऋतूंसह उभी केलेली सृष्टी आणि सर्व परिवारांसह साक्षात होणारी कृष्णरुक्मिणी विवाहकथा आपल्या अंगी महाकाव्याचे कांतिमान रूप घेऊन अवतरते. अतिशयोक्त कल्पनाविलास आणि उत्सुक्तिपूर्ण प्रतिमासृष्टी निर्माण करूनही मूळ कथेवरील केंद्रीभूत झालेले लक्ष क्षणभरही दुसरीकडे जाऊ न देता नरेंद्राने एक कथात्मक अशी सुघडित रचना पद्धती या कवितेत स्वीकारली व तिचा आदर्श नंतरच्या सर्व मराठी स्वयंवरकथेने स्वीकारला; म्हणून, पहिला कलाकवी म्हणून नरेंद्राची रुक्मिणीस्वयंवर कथा रसिकांचे लक्ष वेधून घेते ती कायमचीच !

⊕ ⊕ ⊕

शशिकांत लोखंडे / उड्डाण घेतांना अज्ञानात

समोरील वास्तवाची ज्वाला-पुष्पे टिपतांना
कधीच झाली नाही संदेहातीत
त्रिकालिंक अश्व उड्डाण घेताना अज्ञातात
मी कुठून सुरु झालोय अन् कुठं संपणारयं
हाती कशी उरणारयं मृण्मय अनर्थता ग्रीष्मात—
प्रचंड वाळूवर रोवून पावलं केव्हाचा उभायं
पहात : वर्तमान संगिनी वीजा होऊन अश्वाला भिडताना
हंसतायत फूले रक्तातून, निघून गेलेल्या विधूर दिवसांना
आळवीत निरर्थकाची वाट उर चिरलेल्या विदेहासारखी
सामोर करीत
'हमे फुरसद नही मिलती आसू बहानेके लिये' असे ऐकतो
तेव्हा वेढून टाकतात सर्वांगज्वाला सर्पागत
आणि डोळ्यातील टपोरा अश्व कोसळतो
प्रचंडपणे माझ्याच पावलांवर.

⊕ ⊕ ⊕

मुरलीधर कुलकर्णी / **महापूर**

लष्कराच्या लोकांनी त्या ठिकाणी निर्वासितांसाठी तंबू उभारलेले होते. त्या तंबूमधून हजारो माणसं किडयांसारखी वळवळत होती. जिवाच्या अट्टाहासानं जगण्याची धडपड करत होती. त्यांना जगायची अजून उमेद होती. नाहीतरी मरणाला ये म्हटलं तरी ते येत नाहीच. जीव जात नाही म्हणून हातपाय खोडायचे. त्या सगळ्या माणसांना अजून जगायचं होतं— अगदी मरण येईपर्यंत जगायचं होतं !

चहूकडं दलदल पसरलेली. प्रचंड महापूर येऊन गेलेला. डास, माशा भणभणत होत्या. त्यांचं तिथं साम्राज्यच होतं. त्यांनी तरी कुठं जावं ? असा योग केव्हा येणार होता ? म्हणूनच मृत्यूनेही हळुवार पावलानं त्यांच्यामागून तिथं प्रवेश केला होता. तो कॉलरा, मलेरिया, विषमज्वराच्या रूपानं तिथं मुक्तपणे वावरत होता. त्याला प्रतिबंध करायला लष्कराची माणसं, निरनिराळ्या मदतसंस्था, त्यांचे डॉक्टर्स जीवाच्या करारानं धडपडत होते. इंजेक्शने टोचली जात होती. मृत्यूला धुडकावून लावण्याचा अट्टाहस करत होती. मदतीसाठी आलेली डॉक्टर, नर्ससारखी मंडळीही त्या वणव्यात होरपळत होती. पण त्यांना मानवतेच्या भावनेतून कार्य करायचं होतं ना ! वाहवा मिळवायची होती ना ! आणि तरीही नाक्यानाक्यावर जणू यमराज मृत्युदंड घेऊन उभा होता. पहिला टोला हाणला की ते जीव अर्धमेले होत होते आणि दुसऱ्या टोल्याला त्याला सहजपणे प्राण आकर्षिता येत होते. चहूकडं हाहाक्कार माजलेला होता.

पोटं खपाटीला गेली होती. त्यात भूक मावत नव्हती. चांगलं पाणी मिळत नव्हतं. नाल्याओढयाचं गटारघाण पाणी प्यावं लागत होतं. तिथं बाजार कुठला ? दुकानं कुठली ? मग काळयाबाजारच्या भावानं विकलं जाणारं धान्य तरी तिथं कुठून मिळणार ? पुरानं सारं धुऊन नेलेलं. धान्याची दुकानं चालवणारी शेठमाणसं देखील भुईसपाट झालेली. कुठल्यातरी तंबूत कर्माला हात लावून काय होतं, काय झालं ! हा मंत्र जपत आपलं पूर्ववैभव आठवत होती. वास्तविक गरीब-गुरिबांच्या मुंड्या मुरगाळूनच ती शेठ बनलेली पण आता दयनीय, केविलवाणी झालेली. अन्नदात्यांनाच इथं याचक व्हावं लागलेलं. आणि 'गतं न शोच्यते' या उक्तीप्रमाणं डोळ्यासमोर दैदिप्यमान उभं रहाणारं ते पूर्वीचं वैभव डोळ्यांआड करून येणारा प्रत्येक दिवस आशेच्या पालव्या उमलवून जगावा लागत होता. हेही दिवस जातील या आशावादावर सर्वांचेच डोळे लागून होते.

लष्कराची माणसं शिस्तशीरपणं अन्नाचं वाटप करत होती. अन्न आणायला तरी कोणता मार्ग होता ? सडका वाहून गेल्या होत्या. रेल्वेमार्ग उखडून गेलेले. गाडीरस्ते बुजलेले. कुठल्याही मार्गाची खूण कुठं शिल्लक न राहिलेली. पुलांचे इमले धडाधड कोसळून दगडाची निशाणीही कुठं नुरलेली. सारे मार्ग बंद होते. उरला होता फक्त विमानमार्ग. तोही सरकारच्या मेहरेबानीवर अवलंबून. पण त्यांना उतरायला तरी जागा कुठं होती ? विमानं सरकारकडं होती. खाजगी विमानं असायला हे काय श्रीमंत राष्ट्र होतं ? अन्नाच्या एकुलत्याएका पाकिटावर सबंध दिवस गुजरावा लागत होता. कधी कधी दोन-दोन तीन तीन दिवसही. तांदळाच्या गोण्या येऊन येणार किती विमानातून ? हेलिकॉप्टरमधून ? प्रत्येक दिवसाला पाव किलो तांदूळ. तो एक दिवस यायचा आणि चार दिवस बंद.

अनुक्रमणिका

जास्ती शिधा मिळवण्यासाठी लोकांना काय काय हिकमती लढवाव्या लागत होत्या ? माणसांची खोटी नोंदणी करावी लागत होती. जास्ती माणसं आहेत, आजारी आहेत येता येत नाही, नंबर लावता येत नाही, म्हातारं माणूस आहे, उभं कुठवर राहील ? अशा काही काही सबबी सांगून खोटं बोलून जास्त शिधा मिळवायचा आटापिटा चाललेला. आटा मिळत नव्हता पण जिवाचा पिट्टा पडत होता. अंगात उभं रहाण्याची बळं नव्हती. रेशनला नंबर लावायचा म्हणजे चार चार तास उन्हात उभं रहायचं. पाऊस उघडला होता. आता उन्हाचा तडाखा सुरू झालेला. चक्कर येऊन पटकन् खाली पडायची पाळी. पडलं की मागली माणसं भुतासारखी पडणाऱ्याला तुडवून पुढं सरकत. रांगेत रेटारेटी, दमदाटी, मारामारी, दगडादगडी सर्रास चालू. कुणाचा खूनही पडायचा. त्या खुनाची नोंद घ्यायला वेळ कुणाला होता ? सर्व शोधात अन्नाच्या.

टीचभर पोटासाठी माणूस हवालदिल झालेलं. त्याला हवं होतं अन्न. इतर रोगांप्रमाणं तिथं भुकेचा रोग प्रचंड प्रमाणात पसरलेला. सरकार हा रोग हटविण्याच्या प्रयत्नात व वर्तमानपत्रांतूमधून आपली वाहवा करून घेण्यात विशेषत: धन्यता मानत होतं. आपल्या वाऱ्यानं उडणाऱ्या टोप्या सावरीत एक दोघं मंत्रीदेखील पूरग्रस्त विभागाची पाहणी करून गेले होते. त्यांच्या भेटीचा सविस्तर वृत्तांत दुसऱ्याच दिवशीच्या वृत्तपत्रात पहिल्या पानावर भरभरून प्रसिद्ध झालेला. गुणगान मंत्र्यांचे गायलेले. अगदी तोंडभरून. पूरग्रस्त माणसांच्या दु:खाबद्दल हालांबद्दल फक्त वोटभर वातम्या येत होत्या. सरकार आपल्या लोकप्रियतेसाठी या घटनेचं भांडवल करत होतं. लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकत होतं. वृत्तपत्रातल्या वातम्या वाचून जनतेचा सरकार पक्षाविषयी आदर वाढत होता. सरकारपक्षाचा पुढल्या निवडणुकीत अधिकात अधिक जागा पटकविण्यासाठी खुंटा वळकट करण्याचा प्रयत्न चाललेला. चहूकडून मोर्चे बांधले जात होते. सगळं यथास्थित होत आहे असा आभास निर्माण केला जात होता. सरकारपक्षाला असा देखावा करावाच लागतो. याचा लोकांनाही सराव झालेला होता. प्राप्त परिस्थितीवर उलटसुलट चर्चा होत होती. राग येत होता, मुठी वळत होत्या आणि अंगात बळच न राहिल्यामुळं त्या आणखी आवळल्या जाण्याऐवजी ढिल्या पडत होत्या.

तिथं त्या निर्वासित छावणीतल्या माणसांच्या बुजबुजीत ती कुठल्यातरी तंबूत वळवळ करून जीवनाचं अस्तित्व दाखवत होती. तिला नाव नव्हतं आणि गाव तर नव्हतंच. तिच्या पोटाशी तिचं बाळ होतं. ते तापानं फणफणलेलं. त्याच्यापासून तिला दूर जाता येत नव्हतं. कारण ते तान्हं, कोवळं होतं. तिला फुटलेला पहिला कोंब तिनं त्याला जपलं होतं, जपत होती. आईचं कर्तव्य वात्सल्याच्या, प्रेमाच्या भावनेनं पार पडत होतं. आपल्या अंगावरल्या फाटक्या जुनेराचा पदर घालून त्याला वारा न बाधेल याची काळजी घेत होती. तिच्या साऱ्या आशा, आकांक्षा तिचं बाळ होतं. कारण तेवढाच किरण तिला उरलेला. गेलेल्यांसाठी दु:ख करून करून आता ती थकली होती. डोळ्यांतले अश्रू संपून ते कोरडे ठाक झालेले. त्या दु:खाच्या धक्यातून ती वरीच सावरलेली. म्हणूनच बाळाकडं एका विशिष्ट अपेक्षेनं पाहात होती. त्याला तिनं महापुराच्या तडाख्यातून कसं वाचविलं होतं, हे तिचं तिलाच ठाऊक. ते हृदय मातेचं होतं. तो तिच्या काळजाचा तुकडा होता. जिवाच्या आकांतानं पदराचा अडसर घालून ती ज्योत ती जपत होती. भविष्यात त्याच्याकडं पाहातच तिला जगायचं होतं. नाहीतर जगण्यासारखं असं दुसरं काय होतं ? आणि काय असतं ? संसार, माया, मोह आहेच तुणतुणं लावणारे भलेभले इथं चकले तर तिची काय कथा ?

ती आपल्या लहानग्याला घेऊन पहुडलेली. खाली ओलसर जमीन त्यावर फाटकं तरट. लष्करानं एवढीतरी मेहेरबानी केलेली, की आवश्यक त्याला तरटं आंथरायला दिलेली. त्यावर ते मूल डोळे झाकून

सूसू करीत पडलेलं. कालच त्याला तापाचं इंजेक्शन दिलेलं. तिनंही प्रतिबंधक घेतलेलं. पण दोन दिवसांपूर्वी चढलेला ताप उत्तरलेला नव्हता. तिच्या पोटात दोन दिवसांपासून काहीच पडलेलं नव्हतं. अगदी तटस उपाशी. खाण्याची तिला शुद्ध नव्हती. पण भुकेची जाणीव मधून मधून अस्वस्थ करत होती. तिला ठाऊक होतं, अन्न लवकर पदरात पडणार नाही. त्यासाठी चारपाच तास रांगेत उभं रहावं लागणार होतं. तिच्यातही त्राण नव्हतं आणि आजारी बाळाला घेऊन कसं जायचं? तो तर तापेनं फणफणलाय. इवलासा जीव. जन्मला तेव्हा घरात केवढं कौतुक! पहिलाच मुलगा. सासूसासऱ्यांना अस्मान ठेंगणं झालेलं. मोठं बारसं घातलं. एकुलत्याएका मुलाचा पहिला मुलगा. इस्टेटीचा वारसदार. केवढी अपूर्वाई! मोठं चौसोपी घर. जमीन जुमला. हिरवीगार पिकानं डुलणारी शेतं. गावात मानमरातब. आता मुलगा झालेला. गावात केवढं कौतुक! ती त्या घरातली पायगुणाची लक्ष्मी!

तिनं तो भूतकाळ पटकन् कापून टाकला. आता काय राह्यलंय? सारं पुराच्या भक्षस्थानी पडलं. मुलं-माणसं, वाडा, जमीनजुमला आणि तिचं सर्वस्वही. उरला फक्त एवढा आशेचा किरण. तिनं जिवाच्या करारानं वाचविलेला. सगळ्या आशा त्याच्यावर केंद्रित झालेल्या. पण पुन्हा पुन्हा ते घर, ती माणसं आठवत होती. हिरवी शेतं आठवणींनी झुलवीत होती. वाडा क्षणभर मोहित करीत होता. आणि तो घरधनी-जिवाचा जोडीदार तिला केवळ कल्पनेनं मोहरवीत होता. वास्तवाची जाणीव झाली की ती गलितगात्र होत होती. तिला भडभडत होतं.

रात्री केव्हातरी तिला एकाएकी जाग आली होती. बाळ तिच्या कुशीत होता. त्याला घेऊन ती खाटेवर पहुडलेली. गाढ झोपेत होती. बाळाच्या उज्ज्वल भवितव्याची स्वप्नं बघत. अचानक तिच्या खाटेला धक्का बसल्यासारखा झाला. खाट डगडगू लागली. बाळ चुळबुळला आणि पाण्याचा गार सपकारा तिच्या अंगावर उडाला. तिचं अंग थरारलं. काय आहे हे बघण्यासाठी उशाच्या भिंती-वरील टांगलेल्या कंदिलाची वात तिनं वर केली. इकडं तिकडं संभ्रांताली पाहिलं. एकाएकी नजर जमिनीकडं गेली आणि आपोआप तिच्या कंठातून किंचाळी बाहेर पडली. पण ती ऐकायला तिथं कोण उरलं होतं? काळ्या जहरी नागासारखं, पाणी तिच्या खाटेखाली वळवळत होतं. खाटेचं पाय अर्ध्या-पर्यंत बुडालेले. कंदिलाच्या क्षीण प्रकाशात पाणी जहरासारखं दिसणारं. वरवर चढणारं. बाहेरून लाटा आत शिरणाऱ्या. क्षणभर ती लटपटली, दिङ्मूढ झाली. काय करावं सुचेना. मग तिनं किंचाळायला सुरुवात केली. वाचवा हो वाचवा! धावा हो धावा! तिच्या हाका पाणी गिळून टाकत होतं. धावा-वाचवायला तिथं उरलं होतं कोण? पाचदहा मिनिटं ती किंचाळून दमली. धापू लागली. बाळ रडू लागला. त्याची जाणीव होताच त्याला तिनं गपकन् उचलून धरलं. छातीशी गच्च कवटाळून धरलं. पटापट पापे घेतले. डोळ्यांतून धारा लागलेल्या. एका लाटेनं पाणी गुडघ्या बरोबर आलं नि ती जागी झाली. भयाण संकटाची जाणीव झाली. स्वतःला नि बाळाला त्यातून वाच-वायलाच हवं अशी तीव्र इच्छा निर्माण झाली. निदान त्याला तरी वाचवायचं. घरातली माणसं गेली कुठं? आपल्याला न उठविताच? किती निर्दय, निष्ठूर!

मग ती ताडकन् कामाला लागली. अंगात हत्तीचं बळ संचारलं. कंदील एका हातात. एका हातानं बाळाला छातीशी गच्च धरलं. पातळ वर खोचलं आणि पाण्यातून वाट काढू लागली. पाणी मांड्यांपर्यंत चढलेलं. सर्वत्र काळोख. 'घरात कुणी उरलेलं नव्हतं. तिला टाकून पळून गेलेले? प्रत्येकाला आपला जीव प्यारा. बाहेरून माणसांच्या फक्त किंचाळ्या ऐकू येत होत्या. पाणी संथपणानं वाढत होतं. सगळेच संकटात तिथं कुणी कुणाला वाचवायचं? कंदिलाच्या उजेडात पायवटीतलं घर तिनं ओलांडलं. कुणीकडं जावं हा प्रश्न. सगळे पळून गेले होते की पुरात वाहून गेले होते? कळत

नव्हतं. तिला कुणीच कसं उठविलं नाही ? तिला सगळ्यांचा राग आला. पुढील दाराजवळ असलेल्या माडीच्या जिन्यापाशी ती आली. फारसा विचार न करता जिना चढू लागली. घर खचून कोसळेल याची शंका देखील तिच्या मनाला शिवली नाही. जिन्यातून माडीवर आली आणि तिथून वरच्या शिडीनं छपरावर. मूल पोटाशी. कुडकुडत छपरावर बसली. चहूकडं काळोख. गेले चार दिवस सारखा मुसळधार पाऊस कोसळत होता. पाऊस उघडलेला पण ठिप्‌ठिप्‌ चालूच. नदीला महापूर. गाव पाण्यानं वेढलं. पाणी गावात घुसलं. रात्रीचं कुणाला कळलं देखील नाही. हवेत गारवा. गार झोपेत काय घडलं हे सांगायला कुणी उरलं नाही. रात्रीच्या काहूर काळोखात पाण्यानं किती जीव गिळले किती वाचले, हे केवळ त्या पाण्यालाच माहीत.

पाणी वरवर चढतच होतं. वाऱ्यानं कंदील भडकत होता. तिनं तो जवळ ठेवलेला पण एक जोराची वाऱ्याची लाट आली आणि तो भडकून विझून गेला. भोवताली एकही ज्योत कुठं दिसत नव्हती. तिनं प्रकाशाची आशा सोडली. सभोवताली फक्त जाड काळोखाचा थर. आणि दुरून महापुराचं घोंगावणं. तेवढ्यात वरती विमान घरघरू लागलं. त्याचे पिवळे आणि एक लाल डोळा लुकलुकत होता. ती आशेनं वर बघू लागली आणि खाली घराच्या भिंती कोसळून घर खचलं. मुलाला छातीशी विलगून ती तशीच धडपडत सावरू लागली. आधार शोधू लागली. चाचपडू लागली. खालून पुन्हा पाण्याचा गार स्पर्श. ती पाण्यात कोसळली. आधार लागतो का म्हणून तिचा एक हात आंधळी हालचाल करू लागला. अजून पायाखाली कसला तरी आधार होता. पण तोही पायाखालून सरकला. ती धडपडू लागली. चाचपडू लागली. आणि सुदैवाने की दुर्दैवानं तिच्या हाताला कुठला तरी तरंगणारा पदार्थ लागला. एका हातानं तिनं त्याला गच्च पकडलं. नक्कीच तो लाकडी खांब असावा. त्याच्या आधारानं ती तरंगू लागली. तिनं त्याच्या रुंदीचा अंदाज घेतला. तो चांगला एक-दीड फूट रुंदीचा. बाळाला तिनं त्यावर आडवं टाकलं, ती लोंबकळू लागली. गारठ्यात तिचं अंग बधीर झालं होतं. कितीवेळ ती त्या लाकडाला पकडून होती याचा तिला अंदाज नव्हता. तो ओंडका स्थिर होता की वहात ? समजत नव्हतं. पण त्या आधारानं तिच्या जिवात जीव आला. खूप वेळ गेला असावा. पहाट झाली. ते विमान पुन्हा घरघरू लागलं. लाल दिवा लुकलुकू लागला. ते घिरट्या घालत होतं. आता चांगलंच ते घिरट्या घालत होतं. आता चांगलंच उजाडलेलं. चहूभोर सापासारखं चकाकणारं पाणी. घरादारांची निशाणी नुरलेली. झाडं अर्ध्यावर पाण्यात बुडलेली. झाडांवर चढून बसलेली माणसं. प्रकाश फाकू लागला तशा किंचाळ्या वाढू लागल्या. ती पाण्याकडं पहात होती. दृष्टी फाकेल एवढं मैलच्या मैल पाणी. तिला कसला तरी स्पर्श झाला. तिच्या अंगाला लगटून एक प्रेत संथपणानं पुढं वहात आलं. ती नखशिखान्त शहारली. भीतीनं प्रेताकडं पाहू लागली. तेही लाकडाला चिकटलं. आता काही इलाज नव्हता. प्रत्यक्ष ते प्रेत मृत्यूच्या रूपाने तिच्यासमोर. मग ती संपूर्ण निर्धास्त झाली.

ते विमान पुन्हा एकदा. खूप खालून. पुन्हा एकदा सगळा परिसर किंचाळ्यांनी दणाणून उठला. पाण्याच्या घोंगावात विरून गेला. तिनंही एक हात वर करून ओरडा केला. आणि तिच्या ओरड्यानं जणू ते विमान जागं झालं. तिच्या भोवती घिरट्या घालू लागलं. नि मग निघून गेलं. तिची आशा पालवली न् मालवली. ती पुन्हा लाकडाला गच्च चिकटली. थोडा वेळ गेला. दूर एक होडी दिसू लागली. तिच्याचकडं येणारी. ती आनंदली. होडी जसजशी जवळ येत होती तशी ती आपला हात पालवून ओरडत होती. जणू तिच्या हात पालवण्यानं होडी जवळ सरकत होती. शेवटी होडी आली. अगदी जवळ. होडीवरली माणसं हिरव्या पोषाखातली. नक्कीच ती लष्करातली असावीत. परमेश्वर केवढा दयाळू आहे ! त्या माणसांनी तिला वर घेण्यासाठी हात पुढे केले. पण ती ओरडली.

"पहिले माझ्या बाळाला वाचवा. मग मला."

होडीतून वाकून एकानं बाळाला घेतलं. एकानं हात देऊन तिला वर घेतलं. ओलसर झालेलं अंगावरलं पातळ तिला गच्च चिकटलेलं. आता तिला स्वतःच्या स्थितीची जाणीव झाली. लज्जेचं भान आले. होडीवरील काही माणसं तिच्याकडं हावरटासारखी बघत होती. बाळ रडत होता. तिनं त्याला आडवं घेतलं ओल्या कपड्यांनी तो काकडून गेला होता. तीही थडथडत होती. बाळाला कसं द्यायचं ? शेवटी माणसांकडं पाठ फिरवून तिनं त्याला प्यायला दिलं.

आपल्या घरातली माणसं कुठं गेली असतील ? तिला घर आठवलं. दार आठवलं. घरधनी आठवला. वाचले असतील की—तिच्या अंगावर कल्पनेनं काटा आला. एकदम तिला उदास वाटलं आणि ती हुंदके देऊ लागली. त्या लष्करातल्या आडदांड शिपायांना तिला कसं समजवावं ते कळेना. त्यांनाही खूप कामं होती. आणखी किती जणांना वाचवायचं होतं. दुःख सगळीकडं पसरलेलं. त्यामानानं तिचं दुःख शिपलीभर. शेवटी होडी पाण्याच्या कडेला लागली. कुठल्यातरी उंचवट्यावर. तेथून तिला त्यांनी तंबूमध्ये आणलं. सगळीकडं तंबू ठोकलेले. माणसं इकडून तिकडं फिरणारी. काही तंबूत बसून रडणारी. काही चिंताग्रस्त. कित्येक प्रकारची दुःखं तिथं जमा झालेली. घरच्या माणसांच्या आठवणी तिला राहून राहून येत होत्या. ती रडत होती. पण दुःख तिथं एवढं अपार होतं की कुणी कुणाचं सांत्वन करावं ? सारेच निर्वासित आणि बेघर. सगळ्यांची कहाणी थोड्याफार फरकानं एकच. मग रडू आवरून ती सभोवतालच्या दुःखांकडं पाहू लागली. तिची तिलाच लाज वाटू लागली. सारेच एका होडीतले प्रवासी होते.

मग भुकेचा प्रश्न निर्माण झाला. बारा वाजता तिला सपाटून भूक लागली. पोट निर्लज्ज असतं. त्याला कुणाची तमा नसते. निष्ठूर बनून ते भीकही मागायला लावतं. तोपर्यंत तिला जुने कोरडे कपडे मिळाले होते. बाळाचे ओले आणि आपले बदलून ते तिनं गुंडाळले. ओले तंबूत वाळत घातले. आता पोट हाका मारू लागलं. त्याचा प्रश्न सोडवायचा. जवळचं माणूस गेलं की कडू घास तरी काढावा लागतोच. भूक नंसताना. इथं तर भडका उडालेला. पूर्वी तिला पोटाचा असा कधी प्रश्न पडला नव्हता. आज परिस्थितीनं तिला रस्त्यावर आणलेलं. भीक मागावी तसा पदर पसरून आता उभं रहावं लागणार होतं. अन्न मिळवण्यासाठी रांग लावावी लागते हे स्वयंसेवकांनी तिला सांगितलेलं. मुलाला कडेवर घेऊन ती अन्न मिळवण्यासाठी रांगेकडं निघाली. रांगेत उभी राहिली. लांबचलांब रांग. सगळे अनोळखी चेहरे. कुणी ओळखीचा चेहरा दिसतो का, घरचं एखादं माणूस दिसतं का, म्हणून ती भिरीभिरी पहात होती.

चार तास झाले. तंबूपुढली रांग पुढं सरकतच नव्हती जणू. हजारो माणसं. ही सारी महापुरातून वाचली होती ? आपल्यासारखीच ? आश्चर्य. इतकी माणसं त्या जहरी विखारातून वाचली होती, मग मेली किती असतील ? तिचं डोकं गरगरू लागलं. बधीर झालं. मग तिचा नंबर आला. बाळाला कडेवर घेऊन ती वाटपदारापुढं उभी राहिली. घ्यायला काहीच नव्हतं म्हणून तिनं पदर पसरला. तिच्या ओटीत एक अन्नाचं पाकीट पडलं. मागच्या म्हाताऱ्याचं लक्ष होतं. तो वाटपदाराला म्हणाला,

"येंक कसं वं सायब ? ल्हानगं प्वार हाय न्हवं कडावं ?" वाटपदारांमध्ये हळू बोलणी झाली नि आणखी एक पाकीट तिच्या पदरात पडलं. तिनं कृतज्ञतेनं त्या म्हाताऱ्याकडं पाहिलं.

अनुक्रमणिका

ती तंबूकडं निघाली. तिला आनंद झाला. एकाऐवजी दोन पाकिटं मिळाल्याचा. वाटपदार तिच्या खानदानी चेहऱ्याकडं टवकारून पहात होता हे तिच्या लक्षातही आलं नाही. तंबूच्या आडोशाला बसून तिनं दोन्ही पाकिटं फस्त केली. पुढ्यात एक मरतुकडं कुत्रं दीनवाणेपणानं तिचे घास मोजत होतं तिनं काही एक तुकडा त्याच्यापुढं टाकला नाही. तिच्या उदार हातांनी कितीतरी जीव पूर्वी तृप्त होऊन गेले होते. ती उठली. कुठतरी टिपात भरलेलं पाणी गाडग्यानं ढसाढसा ढोसलं. आता तिला बरं वाटू लागलं. तंबूत येऊन तिनं बाळाला पोटभरं पाजलं.

केंद्रात हळूहळू साथी पसरू लागल्या. तिच्या बाळाला तापानं गाठलंच. केंद्रात इंजेक्शन दिली गेली. पण साथी हटत नव्हत्या. तिच्या शेजारच्याच तंबूतील एक तरुण माणूस कॉलऱ्यानं दगावला. रोज कितीतरी माणसं दगावत होती. महापूर ओसरला, साथींचा महापूर लोटला. तिथं कुणी कुणाच्या ओळखीचं नव्हतं त्यामुळं दु:खानं च् च् करण्यापलीकडं दु:खाचं प्रदर्शन होऊ शकत नव्हतं. नात्यागोत्याचे संबंधच नव्हते. कुणी कुणासाठी रडायचं ? आणि रडायचं तरी कितीक ? गेलेल्या आप्तांसाठी खूप रडून झालं होतं. दुसऱ्यांसाठी कोण रडणार ? जो तो मात्र स्वत:ला जपत होता. आपलं दु:ख मोठं मानत होता. तिच्या तंबूतली म्हातारीही तापेनं गेली. जाताना म्हणाली, "पोरी, तुझ्या बाळाला जप. वंसाचा दिवा त्यो !" म्हातारीनं तिच्या बाळाला चार सहा दिवस सांभाळलं होतं. तिनं म्हातारीसाठी नंबर लावला होता. म्हातारीशी तिनं आईचं नातं निर्माण केलं होतं. तिथं नाती निर्माण करावी लागत होती. पोटाला अधिक मिळविण्यासाठी कुणालातरी आपलं म्हणावं लागत होतं. त्याच्यातला घास का होईना, मदत करणाऱ्याला मिळत होता. शेवटी ती म्हातारीही अशी गमावली. तिचा आधार तुटला. वास्तविक ती विकल म्हातारी महापुरातून वाचलीच कशी हा प्रश्न तिला पडायचा. पण तिनं विचारलंच नाही. म्हातारीच्या आयुष्याची दोरी बळकट म्हणून आठ दिवसांनी उशिरा मेली एवढं खरं.

रोज पोटाचा प्रश्न सोडवावा लागत होता. एखाददिवशी मदत येत नव्हती. लोकांची उपासमार. वाटपाच्या तंबूपुढं आरडाओरडा. गोंधळ. तिच्या पोटात काही गेलं नाही की बाळ दिवसभर किरकिर करायचा. आता त्यानं पिणंही सोडून दिलं होतं. दिवसभर भुसू करत पडायचा. डोळे लावून घेऊन ती हवालदिल झाली. केविलवाणी झाली. तंबूतल्या एका माणसाला बाळाकडं पहायला सांगून ती नंबर लावायला गेली. जीव बाळापासून दूर जायला धजावत नव्हता. पोटाच्या आकांतासाठी ती निघाली. बाळानं डोळे लावून घेतलेले. अंगावर पांघरूण घालून, पापी घेऊन ती निघालीच.

रांग लागलेली. अजून वाटप सुरू झालेलं नव्हतं. तिला मात्र खूप भूक लागली होती. जे सहजपणं प्राप्त होत नाही त्याची भूक फार मोठी असते. तेवढ्यात स्वच्छ कपड्यातले, तंग तुमानीचे, दोंद सुटलेले, तुंदिल तनू कुणी मंत्रीमहाशय आले. 'वाजूला व्हा; वाजूला व्हा !' झालं. फळ्यांच्या व्यासपीठावर चढून ते भाषण देऊ लागले. त्यांच्या आवाजात मार्दव होतं, कळवळा होता. पूरग्रस्तांबद्दल अपार सहानुभूती होती. सरकार पूरग्रस्तांसाठी केवढे कष्ट घेतं आहे. हरप्रयत्नानं आपण संकटावर मात करूया, जनतेचं सहकार्य मात्र हवं इ. काहीबाही मंत्रीमहाशय लोकांपुढं ओकले. तिच्या आशा पल्लवित झाल्या. सरकारविषयी अपार आदर वाटू लागला. श्रद्धा द्विगुणित झाली. आणि त्या मंत्रीमहाशयांबद्दल एकदम आपुलकी वाटू लागली. भाषण संपलं आणि सर्वांचे चेहरे कृतज्ञ झाले. माना लवल्या. देशाचं राष्ट्रगीत संपल्यावर मंत्रीमहाशयांनी थोडं वाटप करून दाखवलं. आणि त्यांना वेळ अत्यंत थोडका असल्यानं ते निघून गेले. थोड्यावेळानं डोक्यावर हेलिकॉप्टर घरघरलं आणि दिसेनासं झालं.

काही वेळानं तिचा नंबर आला. अन्नाचं एक पाकीट पदरात पडलं. ती तिथंच खिळून राहिल्या–सारखी.

"का बाई, उभ्या का ? जागा सोडा. दुसऱ्यांचे नंबर लागायचेत."

"मुलगा तंबूत लहान. त्याचं एक पाकीट." वाटपदाराला तिनं विनवलं.

"किती वर्षांचा ?"

"सहा महिन्यांचा." वाटपदार एकमेकांकडं बघून कुत्सित हसले. एकमेकांना डोळे मारले.

"मुलगा बरोबर का नाही आणला बाई ?"

"आजारी आहे." तिच्या डोळ्यात बाळाच्या आठवणीनं पाणी.

"चल बाई, तुला मिळालं पाकीट. आमचा नंबर आता. केव्हा लागायचा आमचा नंबर ? चल हट् बाजूला."

"आणखी एक पाकीट." भीक मागण्याची कधी सवय नसलेल्या माणसासारखी ती म्हणाली.

"जारे छगन, तपासून ये राहुटी. किती नंबर ? साले, सारे एक नंबरचे लुच्चे."

"दोनशे पाच."

छगन पाच मिनिटात आला. ती बाजूला उभी. धुडतं घातलेले पोर त्याच्या हातांवर आडवं. ते शांत झोपल्यासारखं.

"हे बघारे पोर." म्हणून छगननं त्याच्या तोंडावरचं फडकं काढलं. मूल मेलेलं.

रांगेतली माणसं तिच्यावर चिडली. हकनाक वेळ घेतला. नि वर खोटं बोलली. वाटपदार खदखदा हसले. तिनं बाळावर झडप घातली. तो कुणी छगन तिडमिडला. बाळ हिसकावला. हंबरडा फोडून ती मटकन् खाली बसली. तिला ब्रह्मांड आठवलं. आता तिला कुणी उरलं नव्हतं. ती स्वतःला उरली नव्हती. ती त्या अन्नाच्या शोधात असलेल्या माणसांच्या रांगेपाशी मूल मांडीवर घेऊन रडू लागली. गुण आठवू लागली. लोकांच्या दृष्टीनं तिनं मेलेलं मूल जिवंत असल्याचा बहाणा केला. वाटणी उपटायचा प्रयत्न केला. चिडलेल्या, कातावलेल्या जमावानं तिच्या अंगावर चिखल फेकायला सुरुवात केली. कुणी दगड फेकले. तिचं लक्ष कुठं होतं ? ती शोकमग्न. तिच्या दुःखाकडं लक्ष द्यायला तिथं कोण सहृदय होतं ? उलट तिचा अकारण सूड घ्यायला त्यांच्यातले राक्षस जागे झाले. तिच्या अंगावर चिखलरेंदा येऊन पडत होता. पण तिला भान नव्हतं. पुन्हा एकदा ज्याच्याखाली आसरा घेतला ते नवं आकाश तिच्यावर कोसळलं होतं.

पहिला भर ओसरल्यावर ती उठली. यांत्रिकपणं. अन्नाच्या पाकिटातलं अन्न हातावर काढून घेतलं. ते लगदे ती वाटपदाराच्या तोंडावर भिरकावू लागली. त्यांचे चेहरे विद्रूप केले. रांगेच्या बाजूला तोंड करून ती पचकन् थुकली. आणि मुलाला छातीशी कवटाळून ती वाट फुटेल तिकडं धावत सुटली. थकेपर्यंत ती पळत होती. एका उजाड माळावर एका झाडाखाली ती आली. बाळ पुढ्यात ठेवून तिनं हंबरडा फोडला. आता तिला कुणाची चिंता नव्हती. स्वतःचीदेखील. आता जगण्यासारखं काय उरलं होतं ?

अजूनही कुणी म्हणतात त्या माळावर त्या झाडाखाली अवसेपुनवेच्या मध्यरात्री ते केविलवाणं, जिवाचं पाणीपाणी करणारं आर्त रडणं ऐकू येतं आणि त्यामुळं सभोवतालची दगडंझाडंदेखील शोक करू लागतात.

⊕ ⊕ ⊕

डॉ० सुरेश म० डोळके / **तो परीवार उत्तरला जैसा काळ–रूद्**
आणि 'कटक' शब्दाची अर्थ–चर्चा

१ :

गुरुवर्य डॉ. वि. भि. कोलते यांनी 'युगवाणीच्या' दिवाळी-अंकात (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १९७७) 'तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ' या नावाचा एक विद्वत्तापूर्ण लेख लिहिला आहे. या लेखात त्यांनी नरेंद्र कवीच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवर' या अपूर्ण काव्यातल्या शेवटल्या ओवीतील 'तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ : यादवरायाचें' या चरणातील 'कटक' शब्दाचा अर्थ काय असावा याची चर्चा केली आहे व त्यांनी केलेला अर्थ ज्ञानेश्वरीतील 'रावो तेथ कटक' या दृष्टान्तातही कसा लागू पडतो हे दर्शविले आहे. प्राचीन कवींच्या आशयाचे आकलन होण्याकरिता, किंवा प्राचीन काव्याचे मर्म समजावून घेण्याकरिता त्या काव्यातील शब्दांचे नवनवीन अर्थ लावणे, किंवा प्रचलित अर्थाचा पुर्नविचार करणे हे नेहमीच उपयुक्त ठरत असते. या दृष्टीने डॉ. कोलते यांनी या लेखात काही उल्लेखांतील 'कटक' शब्दाची जी अर्थ-चर्चा केली आहे ती अभिनंदनीय म्हटली पाहिजे. डॉ. कोलते यांनी 'कटक' शब्दाचा जो अर्थ केला आहे तो त्या त्या ठिकाणी खरोखरीच लागू पडतो का याचा विचार, व काही प्राचीन उल्लेखांतील 'कटक' शब्दाचा अगदी नवीनच अर्थ कसा होतो याची चर्चा प्रस्तुत लेखात करावयाचे मी योजले आहे.

चर्चाविषय असलेला 'कटक' शब्द नरेंद्राच्या अपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवरातील ज्या ओवीत येतो ती ओवी अशी

तेथ मुखांचा अंकणा चंदृ त्यागें जिंतिला क्षीर-समुदृ
तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ यादवरायाचें ।।

या काव्यावरील 'टीप' ग्रंथात 'कटकसैन्य' हा अर्थ दिलेला आहे. तो स्वीकारून डॉ. कोलते यांनी या काव्याच्या प्रथम, व 'संशोधित नवीन आवृत्ती'च्याही संपादनातील शब्दकोशात 'कटक' याचा अर्थ 'सैन्य' हाच दिलेला आहे. आपल्या उपरोक्त लेखातील पुर्नविचारात येथील 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' होतो व हाच अर्थ नरेंद्राला अभिप्रेत आहे, असे डॉ. कोलते म्हणतात. या अर्थाचा विचार आपण करूच; पण तत्पूर्वी, नरींद्राच्या 'संपूर्ण' ऋक्मिणीस्वयंवराविषयी त्यांनी जी एकदोन विधाने केली आहेत त्यांचा परामर्श घेतला पाहिजे.

नरेंद्राच्या 'अपूर्ण' रुक्मिणीस्वयंवराच्या प्रतींत वरील ओवी सामान्यतः वर दिलेल्या स्वरूपात लिहिलेली आढळते. 'सामान्यतः' म्हणण्याचे कारण असे की, माझ्याजवळ असलेल्या एका हस्तलिखितात हा चरण 'तें **कट** वानीताए कवी नरींदृ : यादवरायाचें' असा लिहिलेला आहे. यातील 'कट' शब्दाचा अर्थ 'कटक' शब्दाहून वेगळा होऊ शकतो, व संपूर्ण ओवीच्या अर्थाचे पुर्नानिर्वचनही करता येते. पण, आज तो विचार प्रस्तुत नसल्यामुळे जवळ जवळ सर्व प्रतींत आढळणारा 'कटक' हाच शब्द गृहीत धरून त्याचा विचार करू.

नरींद्राच्या २९३६ ओव्यांच्या 'संपूर्ण' ऋक्मिणीस्वयंवरात ही ओवी अपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवरातल्यासारखी जशीची तशी आढळत नाही. तिचा उत्तरार्ध वेगळा आहे. ती ओवी अशी

तेथ मुखाचा आंकणा चंदृ त्यागें जींतीला क्षीर-समुदृ
तो परीवार उत्तरला जैसा काळ-रुदृ : तो देखीला सूदेनें ।।८८१।।

'यात नरेंद्राच्या मूळ ओवीतील उत्तरार्ध वदलला आहे. यावरून २९३९ ओव्यांचे संपूर्ण रुक्मिणी-स्वयंवर हे काव्य, अर्थात ८७९ ओवीनंतरचा त्याचा भाग खास नरेंद्राचा नसून तो दुसऱ्या कोणीतरी लिहिलेला आहे हे स्पष्ट दिसते' असे डॉ. कोलते म्हणतात. पण, हे कसे स्पष्ट दिसते हे मात्र ते सांगत नाहीत. नरेंद्राच्या अपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवरात हा चरण 'तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ : यादवरायाचें' असा आहे. 'संपूर्ण' ऋ. स्व. त तो 'तो परीवार उत्तरल जैसा काळ-रूदृ : तो देखीला सूदेवें' असा आहे. अपूर्ण रु. स्व. ची अनेक हस्तलिखिते आढळत असल्यामुळे त्यांत हा चरण जवळ जवळ सारख्याच स्वरूपात लिहिलेला आढळतो. यावरून तोच मूळ असला पाहिजे हे कसे ठरते ? 'संपूर्ण' ऋ. स्व. चे एकचएक हस्तलिखित आजपर्यंत उपलब्ध झाले आहे. ते प्रसिध्द झाल्यानंतर त्याचे 'दुसरे' (?) हस्तलिखित डॉ. कोलते यांना उपलब्ध झाले आहे. त्यात हा चरण, प्रसिध्द झालेल्या 'संपूर्ण' ऋ. स्व. तील चरणाहून भिन्न आहे काय, हे न कळे !

उलट, नरींद्राच्या 'संपूर्ण' ऋ. स्व. तील ओवीच, मागील-पुढील ओव्यांच्या संदर्भात पाहिले तर, अधिक स्वाभाविक ठरते. रुक्मिणीची पत्रिका घेऊन सुदेव श्रीकृष्णाकडे द्वारकेला जायला 'वेगेंसीं नीगाला'. मार्गात त्याला निरनिराळी दृश्ये दिसली. त्या दृश्यांचे त्याच्या मनावर झालेले संस्कार तो आपल्या 'सवैंलां'ना वारंवार बोलून दाखवितो बळभद्रदेवाची 'पव्हे' पाहून त्याला विस्मय वाटला, द्वारका दुरून दिसताच त्याने हात उभारून द्वारका दाखविली, 'देवाची नगरी' दृष्टीस पडताच 'मुक्तिक्षेत्र' म्हणून त्याने दंडवते घातली, द्वारकेभोवतालचा खंदक त्याने पाहिला, उद्यानवनांची नीलिमा पाहून त्याला चमत्कार वाटला, हे आश्चर्य त्याने आपल्या सांगात्यांना दाखविले, ऋतुराज वसंताचा मदन-प्रताप त्याने 'देखीला', द्वारकेभोवती असलेली नाना प्रकारची उद्यानरचना त्याने सेवकांना दाखविली, द्वारकेभोवतालच्या पौळीत त्याने प्रवेश केला आणि 'नवरत्नांच्या नवपौळी' ओलांडून, जेथे 'लक्ष्मी-विळास' श्रीकृष्ण राहत होता त्या 'वारा गाडवांच्या प्रदेशात' तो पोचला. तेथे जमलेला परिवार सुदेवाने पाहिला. नरींद्र म्हणतो 'तो परीवार उत्तरला जैसा काळ-रूदृ : तो देखीला सूदेवें :'

सुदेव कुंडिनपुराहून निघाल्यापासून द्वारकेला पोहोचेपर्यंत त्याने जी निरनिराळी दृश्ये पाहिली त्यांचा त्याच्या मनावर कोणकोणता परिणाम झाला याचे नरींद्राने वर्णन केले आहे. हे वर्णन करताना नरींद्राची दृष्टी प्रामुख्याने सुदेवनिष्ठ आहे. म्हणजे सुदेवाच्या मनावर त्या दृश्यांचे काय परिणाम झाले, ती दृश्ये पाहून सुदेवाची हालचाल कशी झाली—– याचे चित्रण करणे हा कवी नरींद्राचा येथे हेतू दिसतो. ही वर्णने केवळ वस्तुनिष्ठ नाहीत, एका भक्तिभावयुक्त व सात्त्विक अंतःकरणावर निरनिराळ्या दृश्यांचा काय परिणाम झाला व त्या परिणामांमुळे त्याच्याकडून आनंददर्शक, आश्चर्यदर्शक, भक्तिभावसूचक हालचाली कशा घडल्या यांचे भावनिक वर्णन करणे हा नरींद्राचा येथे उद्देश आहे. श्रेष्ठ कवीला स्वाभाविक असाच हा उद्देश आहे. त्याने सुदेवाच्या भावनांचा चित्रपट रेखाटला आहे, या दृष्टीने 'सुदेव वेगेंसीं नीगाला' (६९५) या उल्लेखानंतर,—–'देवो म्हणे सवैंलातें', 'सूदेवो बोले सवीलासीं', 'सुदेव सेवकेंसीं वीस्मो पावत', 'ऐसी देवाची नगरी देखौनि दीठीं', 'हरीत आरव देखीले चौमेरीं', 'ऐसा सुदेवें देखीला सागरू : सवैंलातें दाखवी चमतिकारू', 'ऐसा सूदेवें देखीला साटोपु', 'सुदेव सेवकासि दावी प्रसंगीं' इत्यादि या काव्यात आलेले अनेक उल्लेख अभ्यास-ण्यासारखे आहेत. या सर्व उल्लेखांतून नरींद्राने निर्माण केलेल्या सुदेवाचा आत्माविष्कार व्यक्त होतो :—– आणि याच उल्लेखांच्या वृत्तीत पुढील उल्लेखही चपखलपणे बसतो : 'तो देखीला सूदेवें.'

'तें वानिताये कवि नरिंदृ' यापेक्षा 'तो देखीला सूदेवें' हा उल्लेख अधिक स्वाभाविक वाटतो, अधिक काव्यपूर्ण वाटतो. याच वृत्तीने नरींद्राने सुदेवाचे पुढेही चित्रण केले आहे, व त्याच्यासंबंधी असेच उल्लेख केले आहेत. सुदेवाच्या व्यक्तिचित्रणात नरींद्राने जे धोरण 'संपूर्ण' काव्यात ठेवले आहे त्या धोर-णाशी सुसगत व त्या धोरणाच्या अंतर्गत असाच हा उल्लेख आहे. म्हणून, हाच मूळ काव्यातला उल्लेख होय, असे मला वाटते.

आता 'संपूर्ण' ऋ. स्व. तल्या या ओवीतील तिसऱ्या चरणाचा विचार करू. 'तो परीवार उत्तरला जैसा काळ-रूद्' असा हा चरण आहे. पुढील वर्णनाशी सुसंगत असाच हा चरण आहे. तो पूर्णपणे प्रवाहस्थ आहे. कारण, या ओवीनंतर नरींद्राने लगेच त्या 'परिवारा'चे वर्णन केले आहे. ८८५ व्या ओवीत 'परिवार' हा शब्द त्याने प्रत्यक्षच योजला आहे. तो म्हणतो :

त्याचा **परीवारू** तीन क्षौणी : उत्तरला असे द्वारके-पाटणी
ते देखता जाला नयेनी : द्वीज-राज तो ॥८८५॥

अर्थात, पुढील वर्णनाशी सुसंगत असाच 'तो परीवार उत्तरला जैसा काळ-रूद् तो देखीला सूदेवें' हा चरण आहे. या चरणात व पुढील वर्णनात अगदी सुसंगती आहे असेच दिसते. कथानकाची संगती, व्यक्तिचित्रणाची कवि-वृत्ती, वर्ण्यविषयाचा धागा. वर्णनाचा ओघ—इत्यादि दृष्टींनी हाच चरण नरींद्राचा मूळ असणे स्वाभाविक आहे.

—आणि, 'तें कटक वानिताये कवि नरिंद् यादवरायाचें' हा चरण, पुढील काव्य नरींद्राने रचले की नाही हे सांगण्याच्या बाबतीत उपयुक्त कसा ठरतो ? हा चरण नाही म्हणून पुढील काव्य नरींद्राचे नाही असे डॉक्टरसाहेबांना म्हणायचे आहे का ? म्हणजे, हा चरण असलेलेच काव्य नरींद्राचे होय असे त्यांना म्हणायचे आहे का ?— हा चरण तर 'अठरा शते रुक्मिणीस्वयंवर' व 'नरेंद्र पंधरसे' या दोनही काव्यांत जसाच्या तसा—म्हणजे अपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवरात आहे तसाच—आहे, असे डॉ. कोलते म्हणतात. म्हणून हीही काव्ये खास नरेंद्राची आहेत असे त्यांना म्हणता येईल का ?— अर्थात, हा चरण असलेलेच काव्य खास नरेंद्राचे असे मुळीच म्हणता येत नाही. उलट, 'तो परीवार उत्तरला जैसा काळ—रूद् : तो देखीला सूदेवें' हा चरण असलेलेच काव्य मूळ नरींद्राचे होय, असे म्हणता येते.

आपल्या या लेखात आणखी एक विधान डॉ. कोलते यांनी केले आहे. २९३६ ओव्यांचे 'संपूर्ण' ऋ. स्व. लिहिणाराबद्दल ते म्हणतात, 'काव्य पूर्ण करताना या कवीसमोर 'तेथ मुखाचा आंकणा चंद्' ही नरेंद्राची मूळ ओवी असलीच पाहिजे. त्यातील 'तें कटक वानिताये कवि नरिंद्' यातील 'कटक' शब्दावरून नरेंद्राने आपल्या मूळ काव्यात या ८७९ व्या ओवीनंतर यादवरायाच्या सैन्याचे वर्णन केलेले असणार अशी त्यांची कल्पना झालेली असली पाहिजे.'

पण, 'कटक' हा शब्द त्याच्या डोळ्यासमोर असलाच पाहिजे आणि म्हणून त्याने सैन्याचे वर्णन केले असले पाहिजे असे म्हणणे मूळातच बरोबर नाही. कारण, नरींद्राने पुढे सैन्याचे जे स्वतंत्र वर्णन केले आहे त्याच्या आधी—

ते परीसीनि यादव-चक्रवती : **दळाची** करवीतु असे आइती
ते **साहान** मीनलें नेणो कीती : द्वारके-माजी ॥८८३॥
आनीक गमलें ऐसें : नारायेणी-**सेना** देवातें वोळगत असे
ते **सेना** दाटली दीसे : मीसें वोळगावेयाचेनि ॥८८६॥
आतां असो हे शब्द-रचना : करूं **दळाचें** वर्णना
पुनरपी श्रीभागवतीचें अनुसंधान : न संडीत बोलों ॥८८७॥

—या ओव्या लिहिल्या आहेत. त्यांत 'दळ', 'साहान', 'सेना' हे शब्द वापरून नंतर त्याने सैन्याचे वर्णन केले आहे. 'करूं दळाचें वर्णना' असे मनाशी योजून व तदृर्शक प्रस्तावना करून, इतकेच नव्हे तर 'सेना' वगैरे शब्द प्रत्यक्ष वापरून नंतर त्याने सैन्य-वर्णन केले आहे. (व 'ऐसें देखौनि दळाचें बरवेंपण : संतोषलें सुदेवाचें मन' (९२९) असा या वर्णनाचा समारोप केला आहे). असे असता अमुक एक शब्द त्याच्या डोळ्यांसमोर होता म्हणून त्याने सैन्यवर्णन केले असे म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. तो शब्द त्याच्या डोळ्यांसमोर होता म्हणून त्याने सैन्यवर्णन केले नाही. त्याला सैन्याचे वर्णन करायचे आहे, 'करूं दळाचें

वर्णना' असे त्याने स्पष्ट म्हटले आहे, तद्दर्शक प्रत्यक्ष शब्द योजले आहेत व लगेच ते वर्णन केले आहे. 'कटक' शब्द त्याच्या डोळ्यांसमोर होता असे मुळीच म्हणता येत नाही.

: १ :

'तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ' या चरणातील 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' होतो असे डॉ. कोलते यांनी म्हटले आहे. 'कटक' या शब्दाचे जे अर्थ संस्कृत, मराठी इ. कोशांत आढळतात त्यांत 'राजधानी' हाही एक अर्थ दिलेला असतो. वा. शि. आपटे ('Sanskrit-English Dictionary') ज. वि. ओक ('गीर्वाणलघुकोश'), य. रा. दाते ('महाराष्ट्र शब्दकोश') प्रभृतींच्या कोशग्रंथांत, इतर अर्थांबरोबरच, हाही अर्थ दिलेला आहे. नरेंद्राला 'कटक' शब्दाचा 'राजधानी' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे असे डॉ. कोलते म्हणतात.

आपल्या म्हणण्याचा पुष्टयर्थ डॉ. कोलते यांनी 'अठरा शते रुक्मिणीस्वयंवर' व 'नरेंद्र पंधरसे' या काव्यांतील काही ओव्याही उध्दृत केल्या आहेत. पण, ते म्हणतात त्याप्रमाणे, या दोनही काव्यांतून, 'कटक' या शब्दाचा 'राजधानी' हा अर्थ खरोखरीच विष्पन्न होतो का ?—

'अठरा शते रुक्मिणीस्वयंवरा'त 'तेथ मुखांचा अंकणा चंद्: त्यागें जिंतिला क्षीरसमुदृ । तें कटक वानिताये कवि नरिंदृः यादवरायाचें' या ओवीनंतर लगेच पुढील ओव्या आहेत—

ऐसीया कर्मीनि नवही पौळी : सुदेवो पातला सवंदळी
आडकाठी नाही तीये राऊळी ब्राह्मणासि ।। १।।
वापु राणीव भूतळी : वहुत साधुसंताची सोइरीक चाळी
ऐसी वाखानली ब्रीदावळी देवरायाची ।।२ ।।
काइ सांधों तिये नगरीचा लोकु : अखंड वाचे सहश्रनामाचा घोकु
तेणें नीवारताए अन्य दोखु : आइकतयांचा ।।३ ।।
सदा श्रीकृष्ण-नामाचे प्रवंध : कवी क्रांतद्रस्ये नानाविध
भाषा चीत्रें पवाडे पढति मागध : राया गोविंदाचे ।।४ ।।
जे सेवितां चरणारविंद : योगी धाले परमानंद
तया अवसरू सदा : राउळी तीए ।।५।।

या ओव्यांत एकदा 'नगरी'चा उल्लेख असला तरी त्यांतील वर्णनाचा रोख 'राउळा' कडेच (राजकुल > राअउल > राऊळ = राजमंदिर) आहे. १ ल्या व ५ व्या ओवीत तर 'राउळी' असा प्रत्यक्ष उल्लेखच आहे, पण ४ थी ही ओवी श्रीकृष्णाच्या राजमंदिरातील वातावरणासंबंधी, म्हणजे राजमंदिरासंबंधीच आहे. २ ऱ्याही ओवीचा संदर्भ 'राउळी' कडेच आहे. अर्थात, येथे 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' (Capital) असा होत नसून 'राजमंदिर' (Royal residence) असा होतो.

'तें कटक वानिताये कवि नरिंदृ' यातील 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' होतो हे सिद्ध करण्याकरिता डॉ. कोलते यांनी 'नरेंद्र पंधरसे'– मधील ज्या ओव्या उध्दृत केल्या आहेत त्यांचीही तपासणी केल्यास, इथेही डॉ. कोलते 'कटक' शब्दाचा जो अर्थ करू इच्छितात तो त्यांतून निघत नाही असे लक्षात येते.

'नरेंद्र पंधरसे'त 'तेथ. ....यादवरायाचें' या ओवीनंतर लगेच पुढील ओव्या अशा आहेत—

हुडे आटाळे परीकर : तेथ वोडविलें जंताचें माचर
माजी सीरोवरीं हातीएर दीसताति ।।१।।
बहीरव ढेकुळीया : नाना परीचीया
आंनेक दुर्गावरीया : सोभत असे ।।२।।

दुर्ग उयीचा असमसास मीर्वत : सूद्रसेनाची घरटी दीसत
तेथ पारकेया वासु त्याआतु : पाहों न ए ।।३।।
लंघुनी तीया पौळी अंतु झडकरी : तेथें वीप्र प्रवेसला भीतरी
आतां नगरीची रचना मनोहरी : कवण वर्णु जाणे ।।४।।
भीतरी कैंसी देखिली ते नगरी : तेथ उपमा नाहि दुसरी
श्रेष्टेनि कवणे परी : रचीनली ।।५।।

यांतील सुरुवातीच्या तीन ओव्यांतील वर्णन, 'तें कटक वानिताये कवि नरिंद् यादवरायाचें' हे वर्णन असलेल्या ज्या पौळीत सुदेव प्रवेशला होता— त्याच पौळीसंबंधी आहे. ती पौळी त्याने अजून ओलांडलेली नाही. याच पौळीत त्याला 'सूद्रसेनाची घरटी' दिसली. यावरूनही, त्याने अजून 'नगरी'त प्रवेश केला नाही हे स्पष्ट होते. कारण, 'सूद्रसेनाची घरटी' ही द्वारकेभोवती फिरत असत, व त्यामुळे-परक्याला-परक्या वाऱ्यालादेखील— द्वारकेत प्रवेश करता येत नसे अशी कल्पना काही जुन्या मराठी काव्यांत आहे. ही पौळी ओलांडल्या**नंतर** 'आता' नगरीची रचना सुदेवाने पाहिली. 'लंघुनी तीया पौळी अंतु झडकरी : तेथ वीप्र प्रवेसला भीतरी । **आतां** नगरीची रचना मनोहरी. ' असे कवीने स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणजे कवीने 'नगरी'चे वर्णन 'कटके'च्या संदर्भात केलेले नाही. ते, ती पौळी ओलांडल्यानंतर व 'भीतरी प्रवेसल्या'नंतर पुढे चवथ्या ओवीपासून केले आहे. अर्थात, येथे 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'नगरी' किंवा 'राजधानी' होतो असे म्हणणे बरोबर नाही. कारण, ते वर्णन पुढे,— ती पौळी ओलांडल्या**नंतर** आहे.

ती पौळी ओलांडण्यापूर्वीचे वर्णन मात्र 'कटक' या शब्दाशी संबंधित आहे. त्यावरून, या कवीला 'कटक' शब्दाचा कोणता अर्थ अभिप्रेत होता हे स्पष्ट दिसते.

—या ओव्यांत कवीने 'जंताचें माचर', 'हातीएर' इत्यादि शब्दांत सैन्यसंबंधित वस्तूंचेच वर्णन केले आहे. 'सूद्रसेन' हे श्रीकृष्णाचे आयुधच आहे. 'दुर्ग', 'हुडे',—हुडयांवर ठेवलेले 'जंताचें माचर', त्यांमध्ये असलेली शस्त्रे ('हातीएर'), दुर्गांवर ठेवलेल्या 'नाना परी'च्या वहिरव (=भयानक) 'ढेकुळीया' इ. वर्णन युद्धसज्जता व सैन्यसाहित्य यांनाच अनुलक्षून आहे. त्यावरून, कवीला येथे 'कटक' शब्दाचा 'सैन्य' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे, डॉ. कोलते म्हणतात त्याप्रमाणे 'नगरी' किंवा 'राजधानी' हा अर्थ नव्हे !

महानुभाव वाङमयात काही ठिकाणी 'कटक' हा शब्द देवगिरी या अर्थाने वापरण्यात आलेला आहे. 'कटकदेवगिरी' असा संयुक्त शब्दही देवगिरीसाठी योजलेला काही ठिकाणी आढळतो. देवगिरी ही तेव्हा महाराष्ट्राची राजधानी होती. यावरून, 'कटक' या शब्दाचा अर्थ येथे 'राजधानी' हा होतो असे डॉ. कोलते म्हणतात.

आपल्या म्हणण्याचा पुष्टचर्थ डॉ. कोलते यांनी महानुभावीय ग्रंथांतील जे उल्लेख दिलेले आहेत त्यांपैकी श्रीगोविंदप्रभुचरित्रातील उल्लेखात 'कटक' शब्दाचा अर्थ नेमका 'राजधानी' हा होत नाही. गो. प्र. चरित्रात, कापूर संपल्यामुळे गोविंदप्रभूंनी भट आणि म्हाइंभट यांना म्हटले, 'आवो मेला जाय: कटक-देव-गीरीसि जाय नां म्हणे : आवो ! तेय केसवनायक वेव्हारा असे : तयाचीय घरीं भुयरीं अमुकीय मांदुसे असे : अमुकीय पेटि असे : उदय-भास्करु असे : तो आंणावा म्हणे :' (लीळा २९३). 'मग भट म्हाइंभट कटक देव-गीरीसी गेले :' या उल्लेखात, केसवनायक हा व्यापारी देवगिरीच्या सैन्याची छावणी असलेल्या विभागात राहत होता असे दिसते. कारण, छावणी असलेल्या विभागात विविध प्रकारांची दुकानेही असत व प्रमुख नागरिकही त्या विभागात राहत असत. पुण्याचे उदाहरण या बाबतीत देता येण्यासारखे आहे. पुण्याच्या 'कँम्प' विभागात औषधांची वगैरे दुकाने आहेत, व प्रमुख नागरिकांची निवासस्थानेही आहेत. इतकेच नव्हे तर इंग्रजांच्या काळात पुणे शहरात जी औषधे वगैरे मिळू शकत नसत ती पुण्याच्या 'कँप' विभागात मिळत असत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर फोटो काढून घ्यावयाला 'लष्करा'त गेले असल्याचा

उल्लेख प्रसिद्धच आहे. मुंबईचेही उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. मुंबईच्या 'फोर्ट' विभागात सरकारी कचेऱ्यांवरोबरच प्रमुख नागरिकांची निवासस्थाने व व्यापाऱ्यांची दुकानेही आहेत. 'कांपा'च्या विभागातही पूर्वी मुंबईतील श्रीमान् लोक व वडे व्यापारी राहत असत. अशा विभागांतल्या दुकानांतील मालाचा दर्जाही उच्च राखण्याकडे व्यापाऱ्यांचा कटाक्ष असे. त्यामुळेच, शहरात जी व ज्या दर्जाची वस्तू मिळू शकत नसे ती व त्या दर्जाची वस्तू 'कँप' किंवा 'फोर्ट' अशा विभागात मिळत असे. गोविंदप्रभूंकरिता जो 'उदयभास्कर' कापूर आणायला भट माटीभट कटक-देवगिरीला गेले होते तो 'मोला'चा होता. आणि त्यामुळेच केसवनायकाने तो 'भुयरी' अमुकीय मांदुसे : अमुकीय पेटी' ठेवला होता. या सर्वावरून, केसवनायक हा 'वेव्हारा' देवगिरीच्या 'कटक' म्हणजे छावणी असलेल्या विभागात राहत असावा असे दिसते.

डॉ. कोलते यांनी उल्लेखिलेल्या इतर स्थळीं— विशेषतः लीळाचरित्र पूर्वार्धातील उल्लेखांत— 'कटक' या शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' हा होतो असे मानावयास हरकत नाही.

पण, 'कटक' शब्दाला 'राजधानी' हा अर्थ कसा प्राप्त झाला ?—'कट्' या धातूचे 'वर्षावरणयोः' असे दोन अर्थ अमरकोशात दिले आहेत. यातील 'आवरण' (to surround) या अर्थापासूनच 'कटक' शब्दाला लक्षणेने वलय, कडे, पर्वताचा मध्यभाग, सैन्य, राज-शिबिर, राजधानी इत्यादि अर्थ प्राप्त झाले असावेत. यातही, 'राजधानी' हा अर्थ सैन्यामुळेच आला असावा. 'कटति' – कर्तरी अर्थी – आवरण देणारा, व 'कटचते'— कर्मणि अर्थी (in passive sense)—ज्याला आवरण दिले जाते ते ठिकाण. आवरण देणारे सैन्य असते व ज्या ठिकाणी सैन्य (सैन्याचे आवरण) असते ते ठिकाण म्हणजे राजधानी. सैन्य हे राजधानीच्या ठिकाणी असे. कारण संरक्षण (व युद्धसज्जता) राजधानीचेच करावयाचे असे. राजधानी-राज्याचे मुख्य ठिकाण-गेल्यावर ते राज्यच कसले ? म्हणून सैन्य>सैन्य राहण्याचे ठिकाण=राजधानी अशा क्रमाने 'कटक' शब्दाला 'राजधानी' हा अर्थ प्राप्त झाला. म्हणजे, आधी 'आवरण' देणारे 'सैन्य' हा अर्थ, व नंतर ज्याला आवरण असते ती 'राजधानी' हा अर्थ. भाषेत आधी क्रियापदे निर्माण झालीत की नामे निर्माण झालीत हा वाद वाजूला ठेवला, आणि संस्कृत धातूवरून 'कटक' शब्दाच्या अर्थाचे निर्वचन करायचे ठरविले तर त्याला 'राजधानी' हा अर्थ वरील क्रमाने प्राप्त झाला असे दिसते. म्हणजे मूळ धातूचा अर्थ 'आवरण' (देणे), या अर्थाच्या ठिकाणी असणाऱ्या गुणलक्षणेवरून (कर्तृभावदर्शक) 'सैन्य' व सैन्याच्या कार्यलक्षणेवरून (कर्मभावदर्शक) 'राजधानी', असा हा अर्थविकासाचा (Sense development) क्रम असावा. अर्थात, 'सैन्य' हीही लक्षणा, व 'राजधानी' ही त्याचीही लक्षणा ! 'कटभङ्ग=सैन्यभङ्गद्वारा राजविनाशे' हाही अर्थ ('शब्दस्तोममहानिधिः') या संदर्भात उपयुक्त ठरू शकेल.

यादवांच्या काळात ज्या राजधानीचे संरक्षण करावयाचे होते ती महाराष्ट्राची राजधानी देवगिरी ही होती. दिल्लीपतीची नजर देवगिरीकडे वळली होती व ते देवगिरीवर चाल करून आले होते असे 'स्मृतिस्थळा'वरून (व इतिहासावरून) दिसते. सैन्याचे ठाणे देवगिरी या राजधानीला असल्यामुळे 'कटक-देवगिरी' असा संयुक्त, किंवा 'कटक' एवढाच शब्द देवगिरीसाठी व देवगिरी 'राजधानी'साठी वापरण्यात येत असावा. जसे 'लष्कर-ग्वाल्हेर' तसे 'कटक-देवगिरी' !

'कटक' हा शब्द 'सैन्य' या अर्थानेही लीळाचरित्रात योजण्यात आलेला आहे. 'झाडी मंडळात' असताना एकदा श्रीचक्रधरस्वामी पाणीपात्र करून वृक्षाजवळ येत होते. 'तवं तेथ रामदरणा उतरला **कटकैयें** जात असे (एकांक, नेने-प्रत, लीळा ५४). याच लीळेत पुढे आणखी उल्लेख आहे—"आणि रामदरणेनि मनोर्थु केला 'जे : एवेळेची **कटकें** परते कां : तरि मी गोसावीयातें गावां घेउनि जाइन : तवं **कटकें** परतावी ऐसीया जाळीया आलीया :' या तीनही ठिकाणी '**कटकें**' या शब्दाचा अर्थ सैन्यानिशी केलेली चाल, स्वारी असा आहे.

३

ज्ञानेश्वरीतील 'रावो तेथ कटक' या दृष्टान्तातील 'कटक' शब्दाच्या अर्थाचा विचार करताना डॉ. कोलते यांनी येथेही 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'राजधानी' होतो असे म्हटले आहे. प्रा. म. वा. धोंड यांनीही 'ज्ञानेश्वरींतील योगदुर्ग' या लेखात "इथें 'कटक' शब्दाचा अर्थ 'सैन्य' असा न घेतां 'राजधानी' असा घेणेंच रसिकपणाचें होईल" असे म्हटले होते ('सत्यकथा', जानेवारी १९६२, पृ. ४६), प्रा. धोंड व डॉ. कोलते यांनी येथे 'कटक' शब्दाचा 'राजधानी' हा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर आहे की नाही, व नसल्यास कोणता अर्थ समर्पक आहे याचे विवेचन करण्यासाठी ज्ञानदेवांची ही संपूर्ण दृष्टान्तमाळिका वाचकांसमोर ठेवतो :—

चंद्रु तेथ चंद्रिका । शंभु तेथ अंबिका ।
संत तेथ विवेका । असणें कीं जी ।।
रावो तेथ कटक । सौजन्य तेथ सोइरिक ।
वन्हि तेथ दाहक । सामर्थ्यता ।।
दया तेथ धर्मु । धर्मु तेथ सुखागमु ।
सुखीं पुरुषोत्तमु । असे जैसा ।।
वसंतु तेथ वनें । वनें तेथ सुमनें ।
सुमनिं पालेगनें । सारंगांचि ।।
गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानिं आत्मदर्शन ।
दर्शनी समाधान । आथि जैसें ।।
भाग्य तेथ विलासु । सुख तेथ उल्हासु ।
हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्यो जेथें ।।
तैसे सकल पुरुषार्थ । जेणें स्वामी कां सनाथ ।
तो श्रीकृष्णराउ जेथ । तेथ लक्ष्मी ।।

—ज्ञानेश्वरी, राजवाडे-प्रत, अ. १८, ओ. १६१३-१६१९.

ज्ञानदेवांनी योजलेल्या या सर्व दृष्टान्तांचा रोख पाहिला तर असे लक्षात येते की, त्यांना येथे शक्ती किंवा सामर्थ्य वर्णन करावयाचे आहे. या सर्व दृष्टान्तांतून (व पुढेही १६३६ व्या ओवीपर्यंत) शक्ती किंवा सामर्थ्य यांचे प्रतिपादन हेच सूत्र अनुस्यूत आहे. चंद्र असला की तेथे चंद्राची शक्ती चंद्रिका (चांदणे, चंद्र-प्रकाश) ही असायचीच. चंद्रिकेविना म्हणजे आपल्या शक्तीविना चंद्र असतच नाही. अंबिका ही शंभूची शक्ती आहे. त्यामुळे शंभु तेथे अंबिका असावयाचीच. विवेक हे संतांचे सामर्थ्य आहे. त्यामुळे संत तेथे विवेक असावयाचाच. सैन्य (हे राजाचे 'बल') ही राजाची शक्ती आहे. त्यामुळे राजा तेथे सैन्य असावयाचेच. 'रावो तेथ कटक । सौजन्य तेथ सोइरिक । वन्हि तेथ दाहक । सामर्थ्यता' या ओवीत ज्ञानदेवांनी **सामर्थ्यता** हा शब्द तर प्रत्यक्षच योजला आहे. त्यावरून त्यांच्या मनातला भाव स्पष्टपणे लक्षात येतो : या ओवीचा अर्थ असा होईल—'राजा तेथे सैन्याचे, सौजन्य तेथे सोइरिकीचे व अग्नि तेथे दाहकतेचे सामर्थ्य असणारच'. ('तेथे' याचा अर्थ येथे 'जवळ' असा होतो). दया-धर्म, धर्म-सुखागम, सुख-पुरुषोत्तम, वसंत-वनें, वनें-सुमनें, सुमन-सारंगांचि पालेगनें, गुरु-ज्ञान, ज्ञान-आत्मदर्शन, दर्शन-समाधान, भाग्य-विलास, सुख-उल्हास, सूर्य-प्रकाश या जोडचाही ज्ञानदेवांनी याच आशयाने योजल्या आहेत. प्रत्येक जोडीत आधी उपमेय सांगून लगेच त्याची शक्ती-त्याच्या असतेपणाचा आधार-ज्ञानदेवांनी वर्णिला आहे आणि या सर्व दृष्टान्तांचा 'अन्वय' शेवटल्या ओवीवर आणून म्हटले आहे— ' . त्याप्रमाणे सर्व पुरुषार्थ ज्याच्यामुळे सनाथ आहेत त्या श्रीकृष्णाजवळ (तो श्रीकृष्ण जेथे तेथे) लक्ष्मी राहणारच'. या शेवटल्या ओवीतील **पुरुषार्थ** (=सामर्थ्य) हा शब्दही ज्ञानदेवांच्या मनातील आशय सूचित करतो. तेव्हा, हे सर्व लक्षात घेऊन, 'रावो तेथ कटक' या दृष्टान्तात ज्ञानदेवांना 'कटक' या शब्दाचा 'सैन्य' हाच अर्थ अभिप्रेत असावा असे मला वाटते.

वरील सर्व दृष्टान्तांत आणखी एक संगती ज्ञानदेवांनी सूचित केलेली दिसते. ती अंगांगिभावाची. आणि या दृष्टीने पाहिले तरी 'कटक' या शब्दाचा 'सैन्य' हाच अर्थ इथे लागू पडतो. कारण, सैन्य हे राजाचे एक अंग मानले जाते. महाभारत, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, मनुस्मृती इत्यादि ग्रंथांत या राज-शक्तीचे वर्णन विस्ताराने आले आहे. महाभारतात त्याला राजाच्या अंगी असणारा एक गुण म्हटले असून (सभापर्व, ५-२२), 'स राजा पुरुषो दण्डः'— 'राजा हा साक्षात् दंडपुरुष आहे' या शब्दात मनूने राजाचे वर्णन केले आहे (मनुस्मृति, ७–१७), रुक्मिणीने श्रीकृष्णाला जी पत्रिका पाठविली होती तिच्यात सैन्याकरिता 'बल' हाच शब्द योजलेला आहे (भागवत, दशमस्कंध, ५२–४१). 'राजा' या नात्याने सैन्य हे त्याचे एक अंग असल्यामुळे राजा आणि सैन्य यांच्यात अंगांगिभाव आहे. त्याचे ते सामर्थ्य तर आहेच, पण ते सामर्थ्य त्याच्यात 'राजा' या नात्याने अंतर्भूत असल्यामुळे ते त्याचे अविभाज्य असेही अंग आहे. म्हणून, 'रावो तेथ कटक' म्हणजे राजा तेथे सैन्य असावयाचेच.

आता, डॉ. कोलते यांनी या दृष्टान्तातील 'कटक' शब्दाचा 'राजधानी' हा जो अर्थ केला आहे त्याचा थोडा विचार करू. 'रावो तेथ कटक' म्हणजे राजा तेथे त्याची राजधानी असे डॉ. कोलते म्हणतात. राजा जेथे असतो तेथे त्याचे वसतिस्थान असते असेही डॉ. कोलते म्हणतात. पण हे विशेषत्वाने ज्ञानदेवांना सांगण्याचे कारणच काय ? कारण, राजाच कशाला, कोणताही मनुष्य कोठेही असला तरी तेच त्याचे वसतिस्थान असते. मग तो राजा असो की भिकारी असो. मनुष्य (अर्थात राजाही) कोठे तरी राहणारच, व अष्टौप्रहर कोणतेतरी त्याचे निवासस्थान असणारच. यात 'राजा'चे विशेषत्व ते काय ? राजा तेथे राजाचे वसतिस्थान हा सामान्य आणि रुक्ष अर्थ कवी ज्ञानदेवांना अभिव्यक्त करावयाचा असेल असे वाटत नाही.

आणि शिवाय, ज्ञानदेवांनी ज्या प्रयोजनाकरिता हे दृष्टान्त योजले आहेत त्या प्रयोजनाशी, त्यांच्या भावार्थाशी हा अर्थ सुसंगत नाही. ज्ञानदेवांनी हे दृष्टान्त कां योजले आहेत ? त्यांचे प्रयोजन कोणते, याचाही इथे विचार केला पाहिजे. 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मम' या गीताश्लोकावरील ज्ञानदेवांचे हे भाष्य आहे. हे भाष्य लिहिताना ज्ञानदेवांची दृष्टी कोणती होती याचे दिग्दर्शन व्हावे म्हणून या श्लोक-भाष्यातील त्यांच्या काही ओव्या पुढे देतो—

आणि आपुलेनि कांतेंसि । ते जगदंवा जया पासि ।
अणिमादिकी दासी । नो होंतु तेयातें ।।१६२०।।
ह्मणौनि जिये वाहे उभा । तो लक्ष्मीचेया वालभा ।
तेथ सर्वसिद्धी स्वयंभा । एर नेणों ।।१६२६।।
तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु देवासी चि वहुती ।
परी मानें इये स्तुती । गौरव असे ।।१६३०।।
किंवहुना ऐसा नृपा । पार्थु जाला असे कृष्णकृपा ।
तो जिया कडे साक्षेपा । रिती पाहे ।।१६३२।।
तो चि गा विजयासि ठावो । एथ कोणु तुज संदेहो ।
तेथ न ए तरि वावो । विजयो चि होये ।।१६३३।।

—राजवाडे-प्रत, अ. १८

वरील ओव्यांत 'अणिमादिकी दासी' (अणिमादिक सिद्धी देखील त्याच्या दासी होत नाहीत काय ?), 'सर्वसिद्धी स्वयंभा' (सर्व सिद्धी स्वयंभूपणे म्हणजे आपोआप असणारच), 'देवाचिया शक्ती' (देवाच्या शक्तीनेच अर्जुन सामर्थ्यशाली झाला आहे), 'कृष्णकृपा' (कृष्णाच्या सामर्थ्यामुळेच), 'विजयासि ठावो' (विजयाची जागा) – इत्यादि शब्दांतून ज्ञानदेवांना श्रीकृष्ण व अर्जुन यांची शक्ती, त्यांचे सामर्थ्यच वर्णन करावयाचे आहे असे दिसते. व याच अनुरोधाने त्यांनी या श्लोकावरील भाष्य, अर्थात चर्चाविषयक वरील दृष्टान्तमाळिकेतील

दृष्टान्तही, योजले आहेत. म्हणजे शक्तीचे किंवा सामर्थ्याचे वर्णन करणे हे ज्ञानदेवांचे येथे प्रयोजन आहे. ज्ञानदेव हे अव्वल दर्जाचे कवीही असल्यामुळे गीतेतील अध्यात्माला त्यांनी ज्ञानदेवीत काव्यरूप दिले आहे व या ओघात वरील दृष्टान्त योजले आहेत. या दृष्टान्तांतील प्रयोजन लक्षात घेतले तर 'राजाचे वसतिस्थान', 'राजधानी' हे अर्थ त्यात मुळीच वसत नाहीत; 'सैन्य' हाच अर्थ तेथे चपखल बसतो.

वरील निरनिराळ्या दृष्टींनी विचार केला व ज्ञानदेवांचा भावार्थ लक्षात घेतला तर 'रावो तेथ कटक' या दृष्टान्तात ज्ञानदेवांना 'कटक' या शब्दाचा 'सैन्य' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे, हे स्पष्ट दिसते.

४ :

याच अनुषंगाने, 'कटक' शब्दाचा आणखी एक वेगळाच अर्थ कसा होतो याचे येथे निर्वचन करणे अप्रासंगिक होणार नाही. वाचकांनी 'ऋद्धिपुरलीळे'तील (श्रीगोविंदप्रभुचरित्र) पुढील वाक्ये पहावीत :—

(१) 'तें नासावयाकारणें अवचीती **कटकै** केली' (२२४)

(२) 'अवचीती **कटकै** करणें' (२२५)

(३) 'म्हणौनि **कटकै** मांडीली' (२२५)

या उल्लेखांत 'कटकै' मध्ये असलेल्या 'कटक' शब्दाचा अर्थ काय करावयाचा ? 'कटक' शब्दाचे सैन्य, कंकण, कडे, छावणी, राजधानी, पर्वताचा मध्यभाग इत्यादि अनेक अर्थ कोशांत दिलेले आढळतात. पण त्यांपैकी एकही अर्थ वरील उल्लेखांत लागू पडत नाही. गोविंदप्रभूंनी ही 'कटकै' कां 'मांडीली'? 'वीव्हाहो स्वीकारु' या लीळेत लेखक म्हणतो, 'ऐसा वऱ्हाडीकेसि आवघा गांऊं जेवीला : वेलौरें जेववीलें : साचोकारे तुपे पऱ्हीवे वाहावीले : मग वऱ्हाडीचें अण भक्तिजनें जेवीलीं होतीं : तें नासावयाकारणें अवचीती कटकै केली' : (२२४) म्हणजे, भक्तजन 'वऱ्हाडी'चे जे अन्न जेवले होते ते 'नासावयाकारणें' म्हणजे पचविण्याकरिता गोविंदप्रभूंनी एकाएकी 'कटकै' करावयाचे ठरविले. या 'कटकै'चे वर्णन करताना 'ऋद्धिपुरलीळा' कार लिहितो—

अवचीति कटकै करणें : "एकु दी गोसांवीं म्हणीतलें" : "आवो डोळो डोळो" : म्हणौनि कटकै मांडीली मग दांडी आंणीली : दाडीयवरी आरोहन केलें. आवघी भक्तिजनें नीगालीं काठीयाचे भाले केले : अर्ध दांडीय पुढें अर्ध मागें : ऐसें वीजें केलें : ।।२२५।।

श्रीगोविंदप्रभु पालखीत बसले, सर्व भक्तजन त्यांच्यावरोबर होते आणि अशा रीतीने त्यांची 'कटकै' सुरू झाली. येथे 'कटकै' (कटक+इ) याचा अर्थ 'परिवारासहित केलेले भ्रमण' हा होतो. भक्तजन हाच गोविंदप्रभूंचा परिवार होता. या 'कटकै'त (=परिवारासहित केलेल्या भ्रमन्तीत) त्यांनी अनेक स्थळांना भेटी दिल्या.

येथे 'कटकै' यात 'कटक' हा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'परिवार' होतो असे मला वाटते. ('कटक' शब्दाचे अनेकवचन 'कटके'. त्याचाही अर्थ परिवारच). 'कटेवर्षावरणयो:' या अमरकोशातील 'आवरण' या अर्थावरून, गुणलक्षणेने म्हणा की कार्यलक्षणेने म्हणा,— 'कटक' शब्दाला जसे अनेक अर्थ प्राप्त झालेले आहेत, तसाच हाही अर्थ त्यातून लक्षणेने व्यक्त होऊ शकतो. हा अर्थ नवीन आहे. म्हणजे कोणत्याही शब्दकोशात दिलेला तो मला आढळला नाही. पण, 'कटक' शब्दाचा हा अर्थ होऊ शकतो, व याच अर्थाने गोविंदप्रभुचरित्रातील वरील उल्लेखांत तो वापरण्यात आलेला आहे.

—आणि, गोविंदप्रभुचरित्रातील वरील उल्लेखांतच नव्हे तर ज्ञानदेवीतील 'वैराग्यमहापावकें। जाळूनि विषयांचि कटकें—' या सुप्रसिद्ध रूपकातही 'कटक' शब्द 'परिवार' या अर्थाने योजण्यात आलेला आहे. त्याचा विचार पुढे एखाद्या लेखात करू.

⊕ ⊕ ⊕

(रात्र. . .ज्यूलीच्या पलंगाशेजारी सिस्टर बायबल् वाचतेय. . .कुठूनतरी इगर्जीची घंटा अैकू येते. . .अशुभसूचक. .)

ज्यूली (दचकून. .) नो. . . ! सिस्टर. . .सिस्टऽर. . .

सिस्टर : ज्यूली, काय झालं ?

ज्यूली अैकलंस. तू अैकलंस ?

सिस्टर : काय ?

ज्यूली चर्चबेल्सचं अेक वादळ. . .अशुभसूचक. . .अैक, अैक त्या बेल्स सिस्टर. . . ! अैक. . .फॉर हूम दि बेल्स टोल्. ? फॉर मी. . .फॉर मी. . .फॉर मी. . .

सिस्टर छे ! तुला भास झाला ज्यूली—

ज्यूली भास ! सिस्टर, हा भास एखाद्या पिशाच्यासारखा का डोक्यावर चढून बसलाय माझ्या ?

सिस्टर ज्यूली, वेडी. डोक्यात जर सैतान शिरायला लागला ना असा, तर प्रभूचं चिंतन करावं— सैतान पळून जातो, अगदी ढगांच्या पाऽर !

ज्यूली प्रभूचं चिंतन ! ते तर मी करते. नेहेमीच करते ! शरीर इथे असलं तरी मनानं मी चर्चपर्यंत पोहोचते. . . येशूची ती क्रूसावरची प्रतिमा माझ्यावर एकसारखं चांदणं झिरपवीत असते— करुणेचं, प्रेमाचं, दयेचं, शांतीचं ! आणि अचानक. . सिस्टर, अचानक. . .चर्चच्या आवारात तुफान सुरू होतं चर्चबेल्सचं. . . ! अशुभसूचक चर्चबेल्स. . .मृत्यूचा घोष करणाऱ्या. . . मृत्यूची सूचना देणाऱ्या ! चर्च बेल्स् ! . . .मरण ! ! जिवंत अस्तित्वाची अखेर. ! ! ! . . .आय् कान्ट बेअर इट् सिस्टर. . . आय् कान्ट् बेअर. . . मला खूप भीती वाटते—

सिस्टर भीती ? यू आर अे ब्रेव्ह गर्ल ज्यूली ! तुला भीती वाटते ? — कसली ?

ज्यूली मृत्यूची ! मरण सुचवणाऱ्या त्या अभद्र चर्चबेल्सची. . .

सिस्टर ज्यूली, ही भीती काढून टाक मनातून ! मृत्यूची भीती नाही, प्रेम वाटायला हवं ज्यूली—

ज्यूली मृत्यूचं प्रेम ? यू आर् टॉकिंग अॅब्सर्ड—

सिस्टर नॉट् अॅट् ऑल् ज्यूली ! देअरइ ज् नथिंग् अॅब्सर्ड ! वन् गुड् लव्ह डेथ् ! ऑल् गुड् लव्ह् डेथ् ! ! हो ज्यूली. . . मरण. . . जिवंत अस्तित्वाची अखेर. . क्षणभंगुर जगण्याचा अंत. . . आणि चिरंतन नसलेपणाची सुरुवात ! कधी न संपणारी सुरुवात ! ! — माणसाचा असलेपणा अशाश्वत असतो. ज्यूली, पण नसलेपणा शाश्वत असतो, अनंत असतो. . . म्हणूनच खरा असतो ! . . . तुला माहिती आहे ? — येशूच्या जगण्यापेक्षा येशूचा मृत्यूच चिरंतन, शाश्वत. . . अनंत. . . खरा. . .खरोखर खरा आहे. !

ज्यूली सिस्टऽर. .?

सिस्टर हो ज्यूली. . .येशूचा मृत्यूच क्रूसावर प्रतिमा होऊन जिवंत राहिला आहे. वीस शतकांपर्यंत. . . ! येशूचं मरणच कोटयावधी ख्रिस्त्यांच्या प्रत्येक चर्चमधे, घराघरामधे, मनामनामधे. . .सुळावर मरत असतानाच जगत आलं आहे, जिवंत रहात आलं आहे. . . ! येशूनं स्वतःच्या मरणानं सिद्ध केलं आहे की मरण हेच सत्य आहे. . . अंतिम सत्य. . . चिरंतन सत्य. . . त्रिकालाबाधित सत्य. . . ! ते सत्य मान्य कर ज्यूली. . . त्या सत्याला घाबरू नकोस, त्या सत्यावर प्रेम कर. . . माझ्या सारखंच I

ज्यूली तुझं मृत्यूवर प्रेम आहे, तुला मृत्यू मान्य आहे. . म्हणजे तुला जगणं मान्य नाही सिस्टर ? कदाचित् म्हणूनच तू नन् व्हायला योग्य आहेस म्हणूनच तू नन् झालीयेस. नन् राहू शकलीअेस् ! सिस्टर, खरंच जर तुला जगण्यात इंटरेस्ट् नसेल, तर मरत का नाहीस ? मर की—

सिस्टर मरेन. ! कोणत्याही क्षणी. . . हो ज्यूली. केव्हाही अगदी हसतमुखानं मरण स्वीकारायला तयार आहे मी. . . माझ्या मृत्यूची घोषणा देणाऱ्या चर्चबेल्स् अैकायला सदैव उत्सुकच आहे मी ! त्या सर्व चर्चबेल्स्च्या निनादातल्या प्रत्येक कंपनातून प्रभू येशूच्या हृदयाचं मला ऐकू येईल—

ज्यूली मर ना सिस्टर मग. . मृत्यूचं अेवढं आकर्षण आहे, तर मरून जा—

सिस्टर ते माझ्या हातात कुठेय ज्यूली ? मी ह्या जगात यावं हा प्रभूचा संकेत. मी नन् व्हावं, प्रभूची भक्ती करावी हा त्याचा संकेत. मी नर्स होऊन तुझ्यासारख्या प्रभूच्या लेकरांची सेवा करावी हा त्याचाच संकेत ! मी केव्हा मरावं ह्याचा आदेशही प्रभूच देईल. तो आदेश मिळेपर्यंत प्रभूची सेवा करत जगत रहाणं मला भाग आहे ज्यूली, कारण ती त्याचीच इच्छा आहे ! मी मरावं ही त्याला जेव्हा इच्छा होईल, त्या वेळी प्रभूची ती इच्छा प्रमाण मानून—क्षणभरही जास्त जगण्याची अभिलाषा न धरता मी मृत्यूमधे विलीन होईन. . आनंदानं. . . मनापासून. !

ज्यूली आय् वंडर. आय् रिअली वंडर. . ! सिस्टर, कित्येक महिन्यांपासून रोज अनेक तास आपण एकत्र रहात आलो आहोत, तरी आपल्या दोघींमधे अेवढं अंतर असावं, एवढा दुरावा असावा, विचारात एवढा वेगळेपणा असावा ! मृत्यूची मला भीती वाटावी, तुला मात्र त्याचं आकर्षण ! प्रत्येक बाबतीत तुझ्यामाझ्या मतांत जमीन-अस्मानाचा फरक ! का गं सिस्टर, लग्नाच्या वगैरे बाबतीत आपण ह्यापूर्वी कधीच काही बोललो नाही. . . लग्नाबद्दल तुझ्या काय कल्पना आहेत ?

सिस्टर लग्न. ? . हो. . . मी लग्न करणार आहे ! माझं लग्न ठरलेलं आहे कधीचंच ! लग्न लवकरात लवकर व्हावं असं मला एकसारखं वाटत असतं—

ज्यूली व्हॉट् डू यू से सिस्टर ! आणि मग तू स्वीकारलेल्या कॉंग्रेगेशनचं काय ? चॅस्टिटीचं व्रत घेतलंअेस, त्याचं काय ? यू टू सिस्टर ? . देन्. . देन्. ! . ओफ्. ! मग आणखी कुणावर, कुणाच्या संयमावर, कोणत्या निष्ठांवर, कसल्या श्रद्धांवर विश्वास ठेवावा मी ? इतके दिवस वाटायचं सिस्टर. . तू आत्मसंयमन मिळवलंअेस, तू खरंच डिव्होटेड् आहेस, नन्चं लाइफ् खरोखरच भव्य-दिव्य-उदात्त हेतूनं स्वीकारलंअेस तू, आणि तू तेच अखेरपर्यंत निभवून नेणार आहेस, तेवढा मनावर, शरीरावर तावा तू नक्कीच मिळवला आहेस. . आणि तुझ्या सान्निध्यानं, केवळ तुझ्याच सान्निध्यामुळे मीसुद्धा माझा तोल सावरू शकेन, मी मला आवरू शकेन ! असं वाटायचं मला ! . पण. . तूही अखेर माझ्यासारखीच. मातीच्या पायांची ! — तुझ्यामाझ्यांत फरक अेवढाच सिस्टर की— माझ्या मातीच्या पायांत प्राण फुंकायलाच परमेश्वर विसरला. . तुझ्या मातीच्या पायांना शरीर उभं पेलण्याचं सामर्थ्य त्यानं स्मरणपूर्वक दिलं ! . अेनी वे सिस्टर, कॉंग्रेच्युलेशन्स् ! . पण तुझ्या नवऱ्याचं नाव सांग की ! लग्न कधी करणारेस ? नवरा कसा आहे तुझा ?

सिस्टर तुला स्वर्गात राहणारा देवपुत्र माहीत आहे ना ज्यूली ? नॉव्हिशिअेट्चा काळ संपला की त्या देवपुत्राशी लग्न लागणार आहे माझं. . . ! सगळ्या जगाचा पालनकर्ता, त्राता— तो माझा पती कसा आहे, कसा दिसतो हे मी सांगायलाच हवं का ?

ज्यूली सिस्टऽर. ! . . सिस्टर, तू खरोखरच प्रेषित आहेस का गं ? तू इतकी प्रभुमय कशी झालीयेस ?

सिस्टर कशी झालेय ? प्रभुमय ? ज्यूली, मी तो आहे...तो मीच आहे ज्यूली ! माझं सर्वार्थांनी, सर्वस्वानिशी अेकरूपत्व झालंय प्रभूशी. ! माझ्याशी प्रभूचं मनानं मीलन झालंय ! नॉव्हिशिअेट्नंतर आम्ही लौकिकार्थानं पती-पत्नी होऊच, पण आजही आम्ही पती-पत्नीच आहोत !

ज्यूली .पती-पत्नी ! ? ..! ..सिस्टर, तू हे सगळं खरं मानतेस ? इतकं खरं मानतेस ? इतकं खरं की देवपुत्राखेरीज अन्य कुणाशी तुझं प्रत्यक्ष लग्न नाही झालं तरी तुला चालू शकेल ? भावनांच्या पातळीवर, मनाच्या पातळीवर कदाचित् तो देवपुत्र तुला हवं ते सगळं देईल, देत असेलही पण. .पण. .सिस्टर. .शरीराचं काय ? .की...की. .त्याची प्रतिमा बंद डोळ्यासमोर गृहीत धरून तू. .तू. .मास्टर. .मास्टर्बेशन्वरच समाधान मानतेस ? माझ्यासारखंच ! तृप्त झाल्याचा खोटा आभास निर्माण करून घेतेस ? ..माझ्यासारखाच !! ..मी सांगते तुला सिस्टर, ते खोटं काल्पनिक सुख कुरवाळत बसत जाऊ नकोस— तो छंद.. तो नाद लागला ना, तर अेक दिवस. .अेक दिवस. .यू विल् गो मॅड् !...माझ्यासारखी ! मी वेडी झालेय...ठार वेडी. रोज रात्री नवनव्या पुरुषाची मूर्ती डोळ्यांत बंद करून मी. .मी...तो कल्पनेतला इंटर.. इंटरकोर्स अनुभवते. .रोज कोणीतरी नवा. .तरुण. .देखणा पुरुष...मी कुठेही, कधीही न पाहिलेला. रोज चेहेरा बदलणारा.. त्याला मी सर्वस्व देऊन टाकते मनातल्या मनात ! माझ्या देहाचे सगळे लाड मी त्याच्याकडून कल्पनेनं पुरवून घेते. .सगळे लाड. .सगळे हट्ट. .सगळे भोग.. उपभोग ! .मला व्यसन जडलं आहे ते घाणेरडं ! मी वेडी होईन सिस्टर. .वेडी होईन. .आय् मस्ट् गेट अ मॅन्. .अेक पुरुष ! .नाहीतर. .नाहीतर. .नाहीतर. .मी. मीच माझ्याच हातांनी माझ्या स्तनांचे लचके तोडीन ! मी मला खाऊन टाकीन...चावून-चावून ! मला मी संपवून टाकीन...मारून टाकीन-ठोऽ ठाऽर ! चर्चबेल्स्. .त्या अैक सिस्टर, चर्चबेल्स्. मला मरायचं नाहीये जगायचंय. .लग्न होईपर्यंत जगायचंय. लग्नाच्या रात्रीपर्यंत, अेका रात्रीपर्यंत तरी जगायचंय. (ज्यूलीला अनावर फिट्स् येतात...सिस्टर फोनकडे धावते. .)

सिस्टर (फोनचा नंबर फिरवून) हॅलो. .डॉक्टर...डॉक्टर. .ज्यूलीला पुन्हा फिट्स् आल्याअेत. येस्. .प्लीज् डॉक्टर. .प्लीज्. .लौकर...लौकर...

(अंधार. .संगीतखंड. .उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र. .)

ज्यूली रोज तीच रात्र; तीच तू, सिस्टर...तेच तुझं बायबल्...आय् ॲम् फेड् अप् ऑफ् ऑल् दीज् थिंग्ज्..

सिस्टर मग तुला हवंय काय ?

ज्यूली काय हवंय ? .सिस्टर, बाहेरची रात्र बघ. चंद्र बघ. .चांदण्या बघ. माझं वय बघ ! माझं तरुणपण माझ्याकडे काय मागतंय, तुला समजेल ! जे हवंय, ते का मिळत नाहीये मला ? काऽ. ? .माझे डॅडी अेवढे लक्षाधीश आहेत, बट् व्हॉट् इज् दि यूज् ऑफ दॅट् मनी ? ह्या विसाव्या शतकात येशू पुन्हा अवतार घेऊन माझ्या मेलेल्या पायांत प्राण फुंकायला का येत नाहीये ? ह्या पृथ्वीच्या पाठीवरचा तज्ज्ञांत तज्ज्ञ डॉक्टरसुद्धा माझ्या बाबतीत का अपयशी ठरतोय ? ..सगळ्या जगाची पापं धुऊन जावीत म्हणून येशू सुळावर गेला !—मग मीच का माझ्या पापाचं प्रायश्चित्त म्हणून दर दिवसाला दर मिनिटाला, दर क्षणाला सुळावर चढवली जातेय ?

सिस्टर शांत हो .शांत हो ज्यूली, त्रास करून घेऊ नकोस स्वत:ला ! मनाची शांतता मुळीच ढळू द्यायची नाहीस तू——हो, डॉक्टरांनी सांगितलंय...

ज्यूली डॉक्टर. ? .हो. .काल रात्री डॉक्टर आल्याचं आठवतंय. .आले होते ना ? काय म्हणाले ते—— ? सांग ना सिस्टर...

सिस्टर : .म्हणाले की .ज्यूलीचं लग्न व्हायला हवं. .शी इज् इन् नीड् ऑफ् अे हजबंड्. . . रादर् अे मॅन्. .अे. .अे जेन्ट. .अे मेल्. . .

ज्यूली व्हॉट् द हेल् डज् ही मीन् बाय् धिस् नॉन्सेन्स् ! सिस्टर. .सिस्टर. .डॉक्टरना काय म्हणायचंय की मला पुरुष हवा आहे ? . .फक्त अेक पुरुष ? जो रात्रीच्या अंधारात स्त्रीला काही देतो, स्त्री कडून काही घेतो, तो पुरुष फक्त ? . .माणूस प्राण्यांतला नर फक्त. ? .मला नुसता पुरुष नको आहे सिस्टर, नुसता पुरुष नको आहे ! .त्याचं शरीरच नको आहे फक्त. हृदय हवं आहे. मन हवं आहे ! .मला तो हवा आहे— स्पर्शापलिकडची ऊब नजरेतून देणारा, हळव्या-हळुवार शब्दांनी मनाला दिलासा देणारा ! शरीराच्या खूप अतीत. .खूप अतीत असं अेक प्रेम माझ्यावर करणारा ! आणि. .आणि.

सिस्टर आणि. .आणि ?

ज्यूली आणि .अर्थातच अेक पुरुष अेका स्त्रीला देईल तेही सर्व देणारा ! सिस्टर, मला माहीत आहे की माझ्या डॅडींच्या इस्टेटीकडे बघून माझ्याशी लग्न करायला कितीतरी जण अेका पायावर तयार आहेत ! तो लग्नाचा सीन गमतीदार दिसेल सिस्टर ! दोन्ही पायावर उभ्या नसलेल्या मुलीशी अेका पायावर उभा असलेला मुलगा लग्न करतोय. . (हसते. .) .पण सिस्टर, मला पुरुषाबरोबर त्याच्यातला माणूससुद्धा हवाय ! .इच्छेअनिच्छेनं माझ्याशी शय्यासोबत करणाऱ्या नवऱ्याबरोबर मला मनापासून स्वीकारणारा जीव लावणारा मित्र हवाय. प्रियकर हवाय. .सांगाती हवाय. ! . . .अँड् दि डॉक्टर सेज्—शी इज् इन् नीड् ऑफ् अे अे. अे. . .

सिस्टर : रागावू नकोस, चिडू नकोस ज्यूली अशी ! .डॉक्टरांची तुझ्यावर खूप माया आहे— त्यांच्याबद्दल मनात राग धरु नकोस—

ज्यूली चुकले मी सिस्टर. . . चुकले. . .माझा तोल सुटला. . .पण मी तरी काय करू सिस्टर. काय करू ?

सिस्टर : वी क्वाअेट्. मी बायबल् वाचते, तू अैक. .यू विल् वी ऑल् राइट.

ज्यूली तू बायबल् वाचशील. . .मी अैकेन. .माझे कान. .फक्त कानच अैकतील. .डोळ्यासमोर तो कुणीतरी तो. .त्याची मूर्ती असेल. . .डोक्यात त्याच्याचबद्दलचे विचार असतील. ! नुसते विचारच नाही. . .आणखीही काहीतरी चालू असेल त्याच्या-माझ्यात ! मनामनातल्या मनात तो आणि मी. . .तो आणि मी. ? ! ! .आणि ते चालू असताना. .कानांत फक्त कानांतच बायबलचे शब्द शिरत असतील ! .सिस्टर, तू बायबल् वाचत असताना इतर सगळ्या जाणीवांची महाद्वारं कुलूपबंद करणं मला शक्य नाहीये गं. ! .तू उच्चारलेला, बायबल् मधला अेखादा शब्द चुकूनमाकून माझ्या मेंदूपर्यंत, माझ्या हृदयापर्यंत पोहोचलाच ना सिस्टर, तर माझ्या व्यभिचारी विचारांच्या—विकारांच्या सान्निध्याने तो पवित्र शब्द जळून काजळून जाईल काळवंडून जाईल ! .तू बायबल वाचू नकोस. आपण काहीतरी बोलूच या, तू बोल- मी अैकते—

सिस्टर : काय बोलू ?

ज्यूली काही पण—

सिस्टर : . . .अं. . .? . . .हं, येशूच्या जन्माची गाणी म्हणू— ?

ज्यूली नको—

सिस्टर : मग येशूनं महारोग्यांना वरं केल्याच्या गोष्टी सांगू ?

ज्यूली नको पुष्कळदा अैकल्याअेत त्या गोष्टी—

सिस्टर : आमच्या कॉंग्रेगेशन्मधे नव्या मुलींनी प्रवेश केला, तेव्हा मदर सुपीरिअरनं केलेलं स्वागताचं, उपदेशपर भाषण अैकवू तुला ?

ज्यूली नको गं—

सिस्टर अगं, परवाच्या मास्ला फादरनं खूप सुंदर सॅर्मन् केलं होतं, तुला ते अैकायला आवडेल—नक्कीच. नक्कीच . . .

ज्यूली प्लीज् सिस्टर . . . प्लीज् . . . नको ते काहीच—

सिस्टर : मग ?

ज्यूली सिस्टर . . . येशू, येशूची शिकवण, येशूचं मरण हे सोडून दुसऱ्या कोणत्याही विषयावर बोल—

सिस्टर : येशू सोडून ह्या जगात कोणता विषय आहे ? मी दुसरं काय बोलू ? काय सांगू दुसरं— ?

ज्यूली हं, डॉक्टर आणखी काय—काय म्हणाले ते सांग ना—डीटेल . . .

सिस्टर डीटेल् काहीच नाही ! मघाशी सांगितलं तुला, तेवढंच—

ज्यूली तेवढंच— ? . मग, डॅडी काय म्हणाले ?

सिस्टर म्हणाले . . आय् सी ! 'आय् सी' अेवढं म्हणाले, आणि बस्—

ज्यूली पुढे—?

सिस्टर डॉक्टर गेले परत . . ! तुझ्या डॅडींची प्लाइट् होती आधीच ठरलेली— कॅलिफोर्नियात परिषद सुरू होतेय ना उद्यापासून—

ज्यूली 'आय् सी' अेवढं म्हणाले डॅडी ! अेवढंच ?

सिस्टर पुन्हा तेच काय विचारतेयस ज्यूली— ?

ज्यूली बोलण्यासारखं नवीन, दुसरं कुठे काय आहे सिस्टर— ? तोच विषय लांबवतेय . पुरवतेय जास्त वेळपर्यंत . ! तो विषय संपला, की तुझं पुन्हा बायबल् . नाहीतर— ! . . सिस्टर, तुला काय वाटतं गं— 'आय् सी' म्हणजे डॅडींना नेमकं काय म्हणायचं असेल ?

सिस्टर ज्यूली यू सी बेबी .

ज्यूली तुला काय वाटतं—डॅडी माझ्यासाठी नवरा बघतील अेखादा ?

सिस्टर बहुधा बघतीलही—

ज्यूली मिळेल का गं पण सिस्टर मला नवरा—?

सिस्टर बहुधा मिळेलही—

ज्यूली पण सिस्टर . तो मला खरोखरच स्वीकारेल का गं ? खरंच आपली करेल का ?— मनानं . ! आणि सिस्टर, शरीरानंसुद्धा . ! सिस्टर, सांग ना गं सिस्टर .

सिस्टर ज्यूली . . ज्यूली माय डियर . . . आय् विश . . आय् प्रे . . . माझं शरीर तुला देता यावं . ! . मला माझं शरीर तुला देता आलं असतं ज्यूली, तर मला फार बरं वाटलं असतं . ! . . तुझ्या-साठी तुझ्यासाठी हवं ते करायची माझी तयारी आहे ज्यूली . . . हवं ते ! . . आय् वॉंट् यू टु बी हॅपी . ! तुझे निर्जीव पाय घ्यायला मी तयार आहे ज्यूली . . . तू तू माझे पाय घे . . . हालते— चालते पाय घे माझं शरीर तुला घे—

ज्यूली शब्द ! नुसते पोकळ शब्द ! ! तू दांभिक आहेस सिस्टर, मला तू फक्त सहानुभूती— फक्त शाब्दिक सहानुभूती देऊ शकतेयस ! आणखी काहीही काहीच देऊ शकत नाहीयेस ! ! आणि तुलाही माहीत आहे ते— पक्कं माहीत आहे ! ! ! म्हणूनच, शब्दांचं— नुसत्या शब्दांचं दान अेखाद्या प्रेषिताच्या थाटात मला करते आहेस तू ! . . पोकळ शब्दांचं, नुसत्या शाब्दिक सहानुभूतीचं प्रचंड दान ! ! . नकोअेत मला हे तुझे पोकळ शब्द, तुझी वांझ सहानुभूती—

सिस्टर : अशी अेक्साइट् होऊन तू स्वत:ला त्रास करून घेतेयस ज्यूली—तुला कितीदा बजावायचं, डॉक्टरांनी सांगितलंय—अेक्साइट् व्हायचं नाही म्हणून !

ज्यूली सॉरी सिस्टर. मी उगीचच चिडले तुझ्यावर. तू माझी अेवढी सेवा-शुश्रूषा करतेस, मी मात्र भांडते तुझ्याशी अशी ! मला. .मला माफ कर सिस्टर, आता नाही चिडणार. .ओरडणार नाही मी तुझ्यावर. ! सिस्टर, तूंही कधीकधी रागावू नकोस माझ्यावर. .हं, कध्धीच !

सिस्टर नाही, मी कधीच रागावत नाही. रागावणार नाही ! वी क्वाअेट् माय् अेंजल् वी क्वाअेट्.

ज्यूली सिस्टर सिस्टर, तू अशी मला कवेत घेतेस, मला थोपडतेस ना— तेव्हा वाटतं... वाटतं हीच माया, हीच ऊब, हाच जिव्हाळा, हाच दिलासा— आईच्या स्पर्शात असेल !—खऱ्याखुऱ्या आईच्या स्पर्शात !!— नुसता जन्म देणाऱ्या मादीच्या स्पर्शात नाही सिस्टर !!! जन्मदात्री असूनही माझी आई, खरी आई कधीच नव्हती— नाहीही ! जन्मदात्री नसूनही तू... सिस्टर, तू आई आहेस माझी ! आई !!! .माझ्याच वयाची माझी आई !!! .सिस्टर, तुला मातृत्वाचा अनुभव नसूनही तुझ्या स्पर्शातून 'आई' ह्या नात्याची मोरपिसं, आईच्या वात्सल्याची मोरपिसं कशी फुलून येतात गं माझ्या अंगावर. !!!

सिस्टर ज्यूली. तुला येशूचा संदेश ठाऊक आहे ? .प्राणीमात्रांवर प्रेम करण्याचा संदेश ? तू येशूच्या डोळ्यांतून पाझरणारे करुणेचे स्रोत घेतले आहेस ना अंगावर ! अवघ्या मानवजाती–विषयीची दया आहे ज्यूली ती ! .येशूच्या जखमांतून वाहणारी रक्ताची लाल कहाणी वाचली आहेस तू ज्यूली ? त्या कहाणीच्या शब्दाशब्दांत प्रेम, वात्सल्य, सहानुभूती ह्यांचे महासागर आहेत ज्यूली ! आईचं वात्सल्य हे ह्याहून अधिक काय आहे ज्यूली, आईचं वात्सल्य हे ह्याहून वेगळं काय आहे ? .ज्यूली, प्रभूनं सगळ्या विश्वाला प्रेम दिलं, विश्व प्रभुमय आहे. माझं प्रभूवर प्रेम आहे. तेच प्रेम मी विश्वाला देऊ बघतेय. देतेय. ! .जगाची आई प्रभू येशू आहे. तुझ्यातल्या ईश्वरी अंशाला माझ्यातला ईश्वरी अंश आई वाटतोय. मी तुला आई वाटतेय.

ज्यूली सिस्टर. प्रत्यक्ष जन्म देणारी आई नसताना तू अेवढं प्रेम करू शकतेयस, अेवढं वात्सल्यानं वागतेयस— मग ज्यांना तू खरोखरच जन्म देशील, त्यांना ! ? ! ..खरंच सिस्टर, तुला कधीकाळी होणाऱ्या मुलांच्या भाग्याचा हेवा वाटायला लागलाय मला... मत्सर वाटायला लागलाय...

सिस्टर डोंट् वरी ज्यूली ! देवपुत्राच्या वधूला, देवपुत्राच्या पत्नीला अपत्यप्राप्ती होत नसते कधीच— !

ज्यूली सिस्टर, अेका बाबतीत आपण दोघी अेकसारख्याच आहोत, नाही ?

सिस्टर : कोणत्या— ?

ज्यूली मुलं न होण्याच्या बाबतीत !...तुझं लग्न देवपुत्राशी होणार, म्हणून तू कधीच आई होणार नाहीस...आणि माझं लग्नच होणार नाही, म्हणून मी कधीच आई होणार नाही ! आपल्या दोघींचं दु:ख अेकच...

सिस्टर दु:ख ? मला कुठेय कसलं दु:ख ?

ज्यूली म्हणजे ! तुला नाही दु:ख वाटत ? पुढे कधी दु:ख वाटणार नाही तुला ? नाही ? खरंच सांग— कधीच नाही ?

सिस्टर तू तू कसलं दु:ख म्हणतेयस, तेच समजत नाहीयं मला—

ज्यूली सिस्टर... स्त्रीजन्माचं, स्त्रीच्या देहाचं सार्थक मातृत्वात आहे म्हणतात ! नाही, नुसतं म्हणतात असं नाही सिस्टर. मला मला तेच...तेच वाटतंय सिस्टर...मलाही !...

मातृत्वाच्या भावनेला पाय असतात की नसतात ते माहीत नाही मला सिस्टर.. ! पण मला. मला हवंय ते. माझ्या देहाला हवंय. ! तुला...तुला खरंच हवंसं वाटत नाही सिस्टर तसलं काही? सांग. .खरं खरं सांग.

सिस्टर खरंच. .खरंच सांगते! मला खरंच काहीच हवंसं वाटत नाही तसलं! तू म्हणतेयस ते मातृत्वही नाही!

ज्यूली मातृत्वही नाही? सिस्टर खरं सांग—

सिस्टर नाही, खरंच नाही—

ज्यूली नाही? मग. निदान ती ती मातृत्वाच्या आधीची खूप आधीची स्टेप् ती तरी नक्कीच हवीशी वाटत असेल...! ती स्टेप... ती...स्त्री-पुरुष संबंधांची... शारीरिक संबंधांची. संभोगाची...! ते...ते तुला हवं असणार— हो, नक्कीच...!

सिस्टर मला काहीही नको आहे! .मला हवा — तो फक्त माझा प्रभू! त्याचीच अभिलाषा आहे मला. त्याचीच आसक्ती त्याचीच इच्छा...!

ज्यूली सिस्टर! तू माझ्याजागी असायला हवी होतीस. तुझं शरीर मला असायला हवं होतं! तुला माझं शरीर असतं तरी चालू शकलं असतं! ...सिस्टर, अगं मी स्त्री असूनही तुझ्या शरीराचा हेवा वाटतोय मला. आणि तू तू इतकी उदासीन? तू तू अेक मेलेल्या शरीराची जिवंत स्त्री आहेस सिस्टर. तुझं शरीर मेलं आहे... ठार मेलं आहे.. मेलं आहे .मेलं आहे!! चर्चबेल्स्...!! मरणानंतरच्या!!! सिस्टर, त्या अेक चर्च-बेल्स्! माझ्या मृत्यूचा घंटानाद. !! फॉर हूम दि बेल्स् टोल्? फॉर् मी! फॉर् मी. ? ! ? .पण ...आय् वॉंट् टु लिव्ह...! अेक नवरा मिळेपर्यंत. ! अेक नवरा मिळेपर्यंत. मला जगायचंय मला जगायचंय.. !

(ज्यूलीला फिटस् येतात. सिस्टर फोनकडे धावते...)

सिस्टर (फोनचा नंबर फिरवून.) .हॅलो...हॅलोऽ...डॉक्टर...फिटस्...ज्यूलीला पुन्हा फिटस्. .नो, हर् डॅड इज् अॅब्रोड. प्लीज् डॉक्टर. ते पंधराअेक दिवसांनी येणार आहेत... प्लीज् डॉक्टर...

(अंधार. संगीतखंड. उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र..)

ज्यूली सिस्टर, आज डॉक्टरांबरोबर आला होता— त्याचं नाव काय गं?

सिस्टर रियाज. हो रियाजच...!

ज्यूली छान नाव आहे, नाही? रियाज...! .ह्या नावाला अेक लय, अेक ताल, अेक छंद, अेक नाद आहे...! सिस्टर, त्याचं गालात हसणं बघितलंअेस?

सिस्टर नाही, माझं लक्ष नव्हतं—

ज्यूली तो माझ्याकडे बघून हसला होता सिस्टर...

सिस्टर होऽ?

ज्यूली सिस्टर, धर्म-जात-वर्ण निरपेक्ष अशी माणसाला लाभलेली सर्व श्रेष्ठ देणगी सांग बरं! — की मीच सांगू...?

सिस्टर तूच सांग की!

ज्यूली हसणं!...म्हणजे गालात हसणं— किंवा ज्याला स्मित म्हणतात, ते! सिस्टर, अेका स्मितहास्यानं अपरिचयाचे सगळे पहाड कोसळून पडतात...! ...अेका स्मितहास्यानं परिचयाचं परिवर्तन स्नेहात केव्हा झालं, तेच कळत नाही!! सिस्टर, अेका स्मितहास्यानं स्नेहाचं रूपांतर

होतं हृदयाच्या नात्यात ! प्रेमात !!

सिस्टर ज्यूलीऽ . . . ! ? !

ज्यूली हो सिस्टर, मी रियाजच्या प्रेमात पडलेय . . . आणि सिस्टर, तोही . . . माझ्या प्रेमात . . . !

(अंधार . . . संगीतखंड . . . उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र . . .)

ज्यूली सिस्टर, रियाज आजही आला होता ! तो आला सिस्टर . . आणि . . . आणि मला वाटलं. मला पाय फुटलेयत . . . मला पंख फुटलेयत ! मी मी चालते आहे . . . मी पळते आहे. निळ्या गुलाबांच्या अरण्यांतून !! बिन काटयांचे निळे गुलाब ! गुलाबच गुलाब !! क्षितिजापर्यंत पसरलेलं गुलाबांचं अरण्य ! आणि मी त्यातून पळतेय. हो ! . माझ्या पायांनी !! . . . रियाज आला, आणि वाटलं मी पंख फुटून उडतेय. ! मी उडतेय इंद्रधनुष्याचे पंख लावलेल्या फुलपाखरां बरोबर !! मी उडतेय आकाशगंगेत चेहेरे न्याहाळणाऱ्या कापूसशुभ्र ढगांतून !!! . . सिस्टर. . सिस्टर. रियाज फक्त बघत होता माझ्याकडे—प्रीतीची निमंत्रणं उधळणाऱ्या अेकटक नजरेनं ! . . . सिस्टर, तू कदाचित हसशील— पण मला काय वाटतं सांगू ? वाटतं. वाटतं. . येशू नुसता दृष्टिक्षेप टाकून महारोगी बरे करायचा ना, तसाच . . . तसाच . . . रियाज असाच बघत राहील . . . बघत राहील माझ्याकडे. माझ्या पायांकडे . . . आणि . . . बघता, बघता त्या मेलेल्या पायांत प्राण येतील सिस्टर . . . ! . . . हो सिस्टर, रियाजच्या डोळ्यांतलं ते बिनशब्दांचं आश्वासन मी वाचलं, मी वाचते— हो, माझ्या स्वतःच्या डोळ्यांनी मी ते आश्वासन वाचते सिस्टर . . . ! . . .

(अंधार . . . संगीतखंड. उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र . . .)

ज्यूली सिस्टर . . . रियाज आज माझ्याशी प्रथमच बोलला ! बोलला म्हणजे, फक्त 'ज्यूलीऽ' अेवढंच म्हणाला !! त्यानं त्या हाकेत चांदणं पेरलं होतं सिस्टर, मधानं ओथंबलेलं चांदणं ! . . . आजवर अनेकदा अनेकांनी मला 'ज्यूली' म्हणून हाका मारल्याअेत सिस्टर— त्या हाका म्हणजे चांदण्या समज चांदण्या ! म्हणजे मग रियाजनं मला आज 'ज्यूली' म्हणून हाक मारली, ती हाक पौर्णिमेचा चंद्र कशी, हे तुला समजेल !!! सिस्टर, त्यानं नुसतं 'ज्यूलीऽ' म्हटलं, पण त्या 'ज्यूलीऽ'— चा अर्थ होता—'आय लव्ह यू' . . .

(अंधार . . . संगीतखंड . . . उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र.)

ज्यूली सिस्टर, पुरुषाचा स्पर्श . . . ! मी काय, आणि कसं सांगू तुला . ! तो स्पर्श प्रत्यक्ष अनुभवायलाच हवा !! आज रियाजनं स्पर्श केला मला . . . त्याच्या ओठांचा . . . माझ्या गालाला. . ह्या ह्या इथे उजव्या गालाला ! अेकच हलकासा हळुवार . . . पुसटता स्पर्श ! चुंबन ? नाही, हे चुंबन नाही सिस्टर ! पण तरी चुंबनच !! हो !!! फार तर . . गालाचं चुंबन ! उद्या उद्या ओठांचं मीच घेईन. !! उद्या ओठांचं चुंबन !!! मग परवा . . ? . . परवा . . . !! . . . आणि आणि तेरवा ? तेरवा . . . !! . . . !!!

(अंधार . . . संगीतखंड . . . उजेड येतो, तेव्हा पुढची रात्र.)

सिस्टर : ज्यूली . . .

ज्यूली अं . . . ?

सिस्टर : ज्यूलीऽ . . .

ज्यूली अंऽ . . . ?

सिस्टर : आज गप्प-गप्प का ?

ज्यूली	अं . . . ?
सिस्टर :	काहीतरी बोल—
ज्यूली	काय बोलू—?
सिस्टर	काहीही .	!
ज्यूली	अंऽ . . . ?	.हं, काल ते नवीन नाटक वाचलं मी, त्याची गोष्ट सांगू ?— पण तुला बहुधा आवडणार नाही, तरी पण सांगतेच ! नाटकाचं नाव 'दि ऑटोमोबाइल् ग्रेव्हयार्ड'— फर्नांडो ॲरॅबाल्नी लिहिलंय .	त्या नाटकात अेक वेश्या आहे सिस्टर,
सिस्टर	वेश्या— ?
ज्यूली	व्यवसाय म्हणून ती देहविक्रय का करते, माहीत आहे ?
सिस्टर	इथिकल् आणि मॉरल् व्हॅल्यूज्चा अभाव !	आणखी काय ?
ज्यूली	नाही सिस्टर, इतकी खालच्या दर्जाची नाहीये तिची मेंटॅलिटी !	ती वेश्या होते, कारण— धर्म म्हणतोय, की वन् शुड वी काइंड् टु वन्स नेवर्स ! ! . . . ती शेजाऱ्यापाजाऱ्यासाठी स्वतःलाच देऊ करते ! काइंड्नेसची ही सर्वोच्च लेव्हल् ! धर्मानं सांगितलेला, अपेक्षिलेला काइंड्नेस्-अल्टिमेट् काइंडनेस् आचरणात आणण्यासाठी ती वेश्या होते !
सिस्टर :	ओऽह् स्टॉप् इट् !	मला अैकवत नाहीये ते—
ज्यूली	अैकवत नाही ?	पण सिस्टर, ह्या कल्पितापेक्षाही वास्तव अधिक विलक्षण असतं . . . रादर विलक्षण आहे .	ते नाटकाचं जाऊ दे . . . अेक सत्य सांगू ?
सिस्टर	काहीतरी लाइट् बोल—
ज्यूली	लाइट् ?	काय ?
सिस्टर :	काहीसुद्धा !	म्हणजे, वाटल्यास . . . रियाज . . . रियाजबद्दल . . . काहीतरी . . .
ज्यूली	रियाजबद्दल . . . ? लाइट् बोलू ?	रियाजबद्दल लाइट् बोलू ?
सिस्टर :	हो, रोज बोलतेस तसलं काहीतरी सांग—
ज्यूली	सांगते, पण मी सांगणार आहे ते लाइट् नाहीये !	मघा म्हणाले, ते अकल्पित वास्तव . . रियाजबद्दलच आहे !	तेच सांगणार होते, सांगणाराय . . .
सिस्टर :	सांग की— लवकर सांग . . . रियाजबद्दल अैकावंसं वाटतं . . . अैकत रहावंसं वाटतं . . . ! आज आला होता ना तो— ?
ज्यूली	आला होता—
सिस्टर :	(उत्सुक .	) मग ?
ज्यूली	कालच ठरलं होतं की— की . . . आज . . . आज . . . ते	ते
सिस्टर :	(अधिक उत्सुक . . .) . . . मग . . . ?
ज्यूली	माझ्या आयुष्यातला तो पहिला अनुभव . . . मला रियाजकडून मिळणार होता . . . ! आय् वॉज् हॅपी . . . आय् वॉज् वेटिंग फॉर् हिम् . . . !	माझा सारं देह डोळे होऊन वाट बघत होता त्याची . . . ! !	तो आला . . .
सिस्टर	(वाढती उत्सुकता . . .) मग— ?
ज्यूली	ही किस्ड् मी . . . . ! अेकदा . . . दोनदा . . . तीनदा . . . दहादा . . . शंभरदा !	माझ्या ओठांवर, गालांवर, डोळ्यांवर त्याचे ओठ पटापट टेकत होते . . .
सिस्टर	(भयंकर अधीर .	.)	मऽग . .	?
ज्यूली :	खूप चुंबनं घेतली त्यानं माझी ! . . . माझ्या चेहेऱ्याची . . . माझ्या गळ्याची चुंबनं घेतली . . पाठीची चुंबनं घेतली . . . माझ्या पोटाची . . . माझ्या . . . माझ्या छातीची चुंबनं . . . माझ्या . . .

अनुक्रमणिका

सिस्टर : (अत्यंत डेस्परेट् होऊन . . .) . . . मऽग . . . ?
ज्यूली दिवा विझवायला लागला . . .
सिस्टर : मऽऽग . . . ?
ज्यूली मी त्याला म्हटलं, जरा थांब . . . काही क्षण . . . ! मला अेकच सांग, अेकच सांग. तू . . . तू . . . माझ्यावर खरंच . . . खरंच इतकं प्रेम करतोस ?
सिस्टर मग . . . ?
ज्यूली तो म्हणाला . . . ज्यूली—
सिस्टर : येस, ज्यूली आय् लव्ह यू ! — असं म्हणाला ! . . . पुढे ?
ज्यूली नाही सिस्टर, तो असलं काही म्हणालाच नाही !
सिस्टर : म . . . ग ? . . . काऽय ?
ज्यूली सिस्टर, रियाज इज् अे मेल् प्रॉस्ट् ! माझ्यावर प्रेम करण्याचे त्याला पैसे मिळतात !
सिस्टर व्हॉऽऽऽट् . . . ! ! !
ज्यूली हो सिस्टर . . . शरीर विकण्याचा, शरीराचं प्रेम करण्याचा धंदा आहे त्याचा—
सिस्टर : ज्यूऽऽलीऽऽऽ . !
ज्यूली येस् सिस्टर, इट् इज् अे फॅक्ट् !
सिस्टर : इट् कांट् बी अे फॅक्ट् ! ती फॅक्ट असती, तर तू सहन करूच शकली नसतीस ! . . . इतक्या शांतपणे मला सांगू शकलीच नसतीस—
ज्यूली मी इतकी आततायी नाहीये सिस्टर—
सिस्टर : आततायीपणाचा प्रश्नच नाहीये . . . ! तुला त्याचा राग यायला हवा होता, स्वाभाविकपणेच ! . राग यायलाच हवा होता—
ज्यूली राग ? का ? कशाबद्दल ? रियाजबद्दल मला काहीच गैर वाटत नाहीये—
सिस्टर : त्यानं तुझ्याशी प्रेमाचं नाटक केलं—
ज्यूली तो त्याचा पोटापाण्याचा व्यवसायच आहे ! त्याला इलाज नाही ! ते जाऊ दे सिस्टर ! दिवा मालवण्याआधीच मी रियाजला दूर व्हायला सांगितलं ! मला त्याचं पैशांनी मिळणारं शरीर नको होतं. माझं शरीर त्यानं नाइलाजानं जवळ करणंही मला नको होतं . . . ! . . . तो गेला सिस्टर . . . निघून गेला . . पण जाताना माझं हृदय बरोबर घेऊन गेला सिस्टर . . . ! अेका कुठल्यातरी भावनांच्या पातळीवर . . . शरीरापासून खूप दूर . . . मनाच्या अेका विलक्षण पातळीवर . . त्याचं हृदय त्यानं— कदाचित स्वतःच्याच नकळत— मला दिलं होतं ! निदान मला तसं वाटतं . . तसं वाटायचं ! ते वाटणं खरं असेल, किंवा चुकीचंही असेल . . . पण . . . मी तर माझं हृदय खरोखरच, त्यालाच देऊन टाकलेलं ! रियाज शरीरानं माझा झाला, न झाला— तो शरीरानं माझ्याजवळ असला-नसला, तरी तो माझा आहे . . . मी त्याची आहे . . . हृदयानं . . . मनानं . . . ! ! . . . ते दृढ नातं कधी कधीच तुटणार नाही, भंगणार नाही ! त्यानं मला पहिला स्पर्श करण्याच्या आधीच ते नातं जुळलं होतं सिस्टर ! . . . ! . . . ! रियाजनं मला . . . माझ्या शरीराला स्पर्श करण्याच्या आधी. अेका अशरीर पातळीवर मला खूप खूऽप काही दिलं आहे सिस्टर ! — त्याचं मोल लक्षावधी चुंबनांनी, हजारो आलिंगनांनी, शेकडो संभोगांनीही करता येणार नाही सिस्टर! ! !

. ते निःशब्द, अस्पर्श नातं हृदयाचं आहे सिस्टर . . . हृदयाचं. हृदयातच फुलणारं . . . हृदयालाच कळणारं . . . ! आय् अॅम् सॅटिस्फाइड् विथ् इट् . . . ! येस् . . . रिअली . . . आय् अॅम् सॅटिस्फाइड् . . . !

सिस्टर : ज्यूली . . . बेबी . . . यू आर् सो नाइस् अ गर्ल . . . ! मे गॉड् ब्लेस् यू— माय डियर् . . . मे गॉड् ब्लेस् यू . . . ! चल बच्ची, खूप दिवसांनंतर शांत झोपशील . . . येशूची प्रार्थना करुन घे . . . आणि झोप . . . शांत ! माय् गॉड् . . . रात्र संपून पहाटे उजाडायला आलीय . . . तो बघ, चंद्र अस्ताला चाललाय . . .

ज्यूली हो की खरंच ! चंद्र अस्ताला चाललाय . . . ! ! सिस्टर, ती चांदणी बघ . . . नेहेमी चंद्रावरोबर असते ती ! परवाच मराठी कवीची सुंदर कल्पना वाचली मी सिस्टर ! चंद्र आणि त्या चांदणीबद्दल. रोहिणी म्हणतात तिला ! चंद्र-रोहिणी हे प्रियकर-प्रेयसी आहेत, नेहेमी जोडीनंच असतात ते ! सिस्टर, तू म्हणालीस— चंद्र अस्ताला चाललाय ! ! हो—रोहिणी पण चंद्रावरोबरच अस्ताला जाईल ! पण खरं तर सिस्टर, चंद्र-रोहिणी ना, आहेत तसेच जोडीनं चालत रहातील ! फक्त दिवस उगवल्यावर ते कोणाला दिसत नाहीत, दिसणार नाहीत ! पण दिसले नाहीत म्हणून काय झालं सिस्टर ? त्यांची जोडी अतूट आहे ! चंद्र रोहिणीचा आहे . . . रोहिणी चंद्राची आहे ! ह्यापुढे रियाज-ज्यूली अेकत्र दिसणार नाहीत . . . फक्त दिसणार नाहीत ! पण ते अेकमेकांचे आहेत. अेकमेकांचेच आहेत. मनानं . . . हृदयानं . . . ! ! !

सिस्टर आणि शरीराचं काय ?

ज्यूली शरीर ? . . आय् डोंट् काउंट् इट् ! ! ! . . . शरीर क्षणभंगुर असतं . . . त्याच्या भुका क्षणभंगुर असतात. शरीराच्या वासनांची पूर्ती क्षणभंगुर असते सिस्टर ! कारण आपलं जगणं, आपल्या शरीराचं अस्तित्वच मुळी अशाश्वत असतं सिस्टर . . .

सिस्टर पण तरी ते सगळं खरं असतं . . खूप खरं असतं ! कारण . . . शरीर खरं असतं . . . ओठ खरे असतात. चुंबनं खरी असतात . . . . आलिंगनं खरी असतात . . रात्रीच्या अंधारात स्त्री-पुरुष अेकमेकांना जे देतात, अेकमेकांकडून जे घेतात ते खरं असतं . . . खरं असतं म्हणून चिरंतन असतं, शाश्वत असतं ! (अचानक हिस्टेरिक् होते—) ज्यूली ज्यूली तुझ्या ओठांचं. तुझ्या गालाचं . तुझ्या गळ्याचं . . . तुझ्या छातीचं. तुझ्या .तुझ्या स्तनांचं . . . मला अेक . . . फक्त अेक चुंबन देतेस ज्यूली . . . फक्त अेक चुंबन. ! त्या चुंबनातून मी शोषून घेईन तुझ्या अंगांगावर रेंगाळणारा अेका पुरुषाचा स्पर्श . . अेका पुरुषाचा स्पर्श. अेका पुरुषाचा स्प . . . र्श . . . !

. . . पडदा !

?ाची जाणीव प्रस्तुत अेकांकिकेचा कोणत्याही स्वरूपात प्रयोग करण्यापूर्वी लेखकाची लेखी अनुमती घेणे आवश्यक आहे. परवानगी आणि प्रयोगमूल्य ह्या संदर्भात खालील पत्त्यावर संपर्क साधावा :—

सुभाष सोनवणे,
'मातृछाया', टिळकवाडी
नासिक— ४२२००२.

⊕ ⊕ ⊕

अनुक्रमणिका

बबन चहांदे / **आषाढबनातील 'ग्रेस'**

आयुष्याच्या संध्याकाळी विश्रांत होऊन गेलेल्या पळांचे तरल वळ आपल्या मानसिकतेवर उठवायचे, परमेश्वराला साक्षी ठेवून पापापुण्याच्या तराजूत स्वतःला तोलायचे, समुद्राच्या भरती ओहोटीवर केव्हातरी रचलेले गीत आठवून आठवून चोथा करावयाचे, उरलेल्या आयुष्यात ईशसेवा घडावी म्हणून माफीचे शब्द आळवायचे, ह्या कलावादी कलावंताच्या परंपरेला तडा देऊन जीवनाच्या भर दुपारी भविष्यातले रंग गोळा करून सप्तरंगी शब्दधनुष्याने संध्याकाळ रक्ताळवून 'बुडतां बुडतां सांजप्रवाहीं; अलगद भरूनी यावें', म्हणणारा कलंदर कवी ग्रेस 'आषाढबनात' अशाच शब्दसरी कोसळून शैलीच्याच नव्हे तर कलावादी समीक्षकांच्या जेवढ्या म्हणून कसोट्या असतील त्या सर्वांनाच 'वाकुल्या' दाखवून, हातातून वाळू कशी निसटते हे जसे कळत नाही, तसा नकळत निसटून जातो.

इवल्या इवल्या तेरा कवितांचे कवी ग्रेसचे 'आषाढबन'. ('संध्याकाळच्या कविता'मधील एक टप्पा). समीक्षकांच्या विशिष्टाविशिष्ट भूमिकेचे काचडोळे लावून वाचावे; तर काहीच कळत नाही. फुलाफुलांवर अलगद हिंदकळणारे फुलपाखरू पाहून मनमोर व्हावे. तशात त्याला हाताच्या पोलादी चिमटीत पकडून त्यास आपल्या शरीरभर खेळवावे, अशी इच्छा मनात धरावी खरी; पण त्याला पकडल्यानंतर बोटाच्या ठशात त्याचा रंग अडकेल किंवा कदाचित त्याचे तलम रेशमी अंग जखमी होईल; ह्या भीतीने ती चुकीची कल्पना मनातून हद्दपार करावी तेच चांगले असे वाटावे. तसेच आषाढबनातील ह्या भावतरल कवितांवर लिहिताना होते. सर्वच 'वादी' भूमिकांना क्षितिजपार करून, संध्याकाळच्या वेळी उरल्या सुरल्या रक्तवर्णी थेंबाचे अर्घ्यशोष करून, उदासीचा कैफ वृद्धिंगत करीत कवी ग्रेस आषाढबनात चिंब होतो. आपल्या वाचकांनाही संततधार भिजवीत राहतो.

'आषाढबना'ला एक पार्श्वभूमि आहे. अर्थाच्या दृष्टीने पाहता ग्रेसच्या एकूणच कविता निसरडेपवाने घांदावलेल्या आहेत. शास्त्रीय दृष्ट्या अर्थाचा शोध घेणाऱ्या विद्वानांच्या मेंदूंचे लचके घ्यावे ते ग्रेसच्या कवितेनेच! हे विधान अतिशयोक्तीचे नक्कीच ठरणार नाही. ग्रेसच्याच संपादनाखाली निघालेल्या 'संदर्भ' च्या अगदी पहिल्याच अंकात संपादकाकडून एका पृष्ठावर एक वाक्य घालण्यात आलेले आहे, ते या संदर्भात अत्यंत महत्वाचे ठरावे. 'कवितेची व्याख्या, निर्मितीची प्रक्रिया, निर्मितीचे तत्वज्ञान, आस्वादातील मानसिक, शारीरिक ताण, यांची उत्तरे, त्यामागील शोधाच्या प्रेरणा, अत्यंत वाचाळ, ग्रांथिक आणि म्हणूनच प्रत्ययशून्य होत आहेत.' (संदर्भ । १२३).

खंडशोष झालेली श्रद्धांची प्राचीन पारंपारिक मूल्ये, दोन महायुद्धे आणि अणुप्रयोगामुळे मानवी स्थैर्याला आलेली क्षणिकता पाहिलेल्या आजच्या यंत्रयुगातही हा कवी जोपासतो हे ह्या कवीचे विशेष होय. श्रद्धेत स्वतःचे पाय गुंतवून क्षणाक्षणाला अडखळणारा हा कवी, निर्मितीपूर्व क्षणांच्या कातरवेळी एका अस्तित्वशून्य ब्रह्मांडघराचे वेध स्वतःच्या नजरेला लावून घेतो. ग्रेसच्या आषाढबनाला एक अशीच संघन पार्श्वभूमी कवीच्या दृष्टीने कवीनेच विशद केलेली 'पार्श्वभूमी' पाहिली म्हणजे हे चित्र अधिकच स्पष्ट होते—

> अथांगपणांत बुडलेले माझे
> स्वप्नगंध.
> एक हलकासा तरंग घेऊन मीहि
> ढवळून काढावा आसमंत...

ही शिखरे मोडावीत...
ही झाडे सारावीत...
—हा पूल जोडावा...
आणि नसलेल्या सुरूंच्या झाडांना
द्यावी एखाद्या प्राचीन शिल्पांची
पार्श्वभूमि. ('पार्श्वभूमि')

साऱ्या मरणविसाव्याचे संद्रीय घाट मावळतीच्या रक्तवर्णात गोठलेले असताना सर्वबंध मोकळून चार घटका मोकळे करावयाचे असते उदासवाणे मन. हळव्या भावूक मनाचे ते आशास्थान असते. निसर्गाच्या अनेकविध वैचित्र्याने दिलेले ते एक दान असते. आणि म्हणूनच कवी म्हणतो—

जळांत भिजलें
वळण उन्हाचें,
मावळतीच्या सरणावरती
निजून आलें
उरलें सुरलें दुःख मनाचें. ('हळवी')

ह्या अतीव दुःखाच्या छायेने काळवंडलेले आहे. आईच्या कुशीत शिरून तिच्या पदराला चिंब करावे, तर ती केव्हाचीच हरवलेली आहे. कोणी कोणी नाही इथे; ज्यांच्यासाठी डोळ्यांचे मेघ करावे! सर्वत्र दगडांचा खच पसरलेला आहे. खिजविणाऱ्या हसणाऱ्यांच्या चौफेर पसरलेल्या काळोखवनात सापडलेला कवी म्हणतो—

माझ्या आसवांना
फुटे हिमगंध,
मागे-पुढे बंध
पापण्यांचे. ('हिमगंध')

हा तुकारामी वृत्तबंध वृत्तीचे पाझर अधिक स्पष्ट करतो. चिड-संताप हा मानवी वृत्तीचा एक सहजभाव असतो-एक अस्फुट कंगोरा असतो. जो साधुवृत्तीच्या तुकारामालाही सोडविता आलेला नव्हता. हा कवी तर पुष्पगंधी लाटेवर तरंगणारा, तरीही बेगुमानपणे गूढांचे लचके तोडणारा. लौकिकाच्या लौकिकत्वाला निपेधपार करून गूढस्थांचे वेध घेणारा, एका नव्या विश्वाची श्रद्धायुक्त 'निर्मिती' रचू पाहतो—

कधी पांघरावे मीहि
माझ्या रक्ताचे प्रपात,
गूढ धावांचे किनारे
मींच तोडावे वेगांत. ('निर्मिती')

परंतु ह्या आवेगाला मात्र कवी आंधळा म्हणतो. अशी बंधने (constructive) कधीच नसणार. आणि कवीने तर स्वतःला पारंपारिक श्रद्धेने जखडलेले आहे. अशावेळी 'विश्वनिर्मितीच्या रात्री, मला छेदावे श्रद्धेने' असे कवी सहज म्हणून जातो.

आजच्या विज्ञान युगात प्रारब्ध, दैव, नियती आणि नशीब ह्यासारखे शब्द हद्‌पार होऊ घातले आहेत. उलट यंत्रयुगातील मनुष्याचे जीवन सर्कशीतील तंबूच्या आत चालणाऱ्या जीवघेण्या खेळाच्या प्रयोगासारखे झालेले आहे. अडीच तीन तासांच्या क्रूर थट्टेत मनाला रिझवावे आणि जीवावर उदार होऊन खेळ खेळणाऱ्या जीवांशी काहीही मानवी नाते नसल्यासारखे हात झटकत बाहेर पडावे. कवीचा प्रारब्धावर

अतूट विश्वास आहे. पण प्रारब्ध हे नेहमीच आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ खेळणारे असते. ह्याचीही जाणीव कवीला आहे—

उरलेल्या स्पर्शाच्या ओळींत सजतांना
थिटी पडलींत माझ्या प्रारब्धातील अक्षरें।

तळहातावरच्या मायेशी दुरावा साधून स्वत:चे गर्भजाळ भक्षण करणाऱ्या कांतीवीच्या जाळ्या-गत पसरलेले हे प्रारब्ध प्रेमाच्या आघातानेही जेव्हा शतखंड होऊ शकत नाही, अशावेळी उरतात फक्त प्रश्नांची वलये. कवीच्या धनदाट उदासीतून सांडलेली भावथेंबे उठवीत जातात प्रश्नांची एका मागून एक तरंगे—

तुझ्याच आघातानें कां टळून जात नाही
सुरंगी गात्रांना कुरतडणाऱ्या
राघववेळेचा प्रहर ? ('राघववेळ')

मानवी जीवन- प्रवासात घडून येणाऱ्या अनेक ओळखी कधीकधी रेशमी बंध होऊन जातात. एखाद्या आठवणीची हुरहूर उगीच गळ्यात दाटून येते. ती वेळ असते विशेषत: 'मालविल्या सांजदिव्यांची', आणि अशाचवेळी—

तुटलेली ओळख विणतां
प्राणांची फुटते वाणी
पायातुन माझ्या फिरतो
अवकाश निळा अनवाणी. ('ओळख')

गूढ आकलन गूढातच मांडणे ही कवी ग्रेसची खास शैली आणि म्हणूनच आषाढवनाचे वर्णन अधिकच उखाणेवजा होते. 'सोन्याच्या मोहरा' ही कविता ह्याचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल—

गेले उकरुन घर,
नाहीं भिंतींना ओलावा;
भर ओंजळी चांदणें,
करू पांचूचा गिलावा. ('सोन्याच्या मोहरा')

हा स्वर्णगंधी शब्दांचा शिडकावा असला तरी वासनातप्त मातीच्या देहावर पडलेल्या पहिल्या पाऊससरीमुळे धुंद करणारा जो गंध उठतो, ती नशा 'सोन्याच्या मोहरा' देऊनही मिळत नाही. ती मिळते फक्त 'आषाढवना'त. निसर्गाचे चक्र चमत्कारिक असले तरी ते चक्रच आहे. त्यातून आषाढवन तरी कसा सुटावा ? अत्यंत साध्या पण तेवढ्याच गहनगूढ शब्दांत कवी गातो—

इथलेच पाणी,
इथलाच घडा,
माती मध्यें—
तुटला चुडा...
इथलेच उ:शाप,
इथलेच शाप,
माझ्यापाशीं—
वितळे पाप.

हे चक्रव्यूही जगणे माणसाला फसवीत असते आणि तो असाच युगांतराचा फसत आलेला आहे. त्याच्या अशा फसण्याचे नानाविध रंग असू शकतील. पण हे न संपणारे आहे. हे कोण नाकारू शकेल ?

हे जरी खरे असले तरी त्या फसण्याच्या वेणा सर्वांच्या सारख्या असू शकत नाहीत. त्यापूर्वीचे डोहाळे तर नक्कीच नाहीत. कवीचे दुखणे गर्भ धारण करते ते अशाच विशिष्ट आणि वैशिष्ट्याच्या पातळीवरून. आषाढवनात त्याच पातळीवरून ग्रेसची ओळख होते.

आषाढवनच नव्हे तर ग्रेसची संपूर्ण संध्याकाळ वाचून काढल्यानंतर एका गूढ आत्मिक हुरहुरीने मन भारावून गेलेले असले तरी एक प्रश्न भिणभिणत राहतो. कवीच्या कविता आणि त्याचे प्रत्यक्ष जगणे, राहणे, त्याच्या सभोवतीचा समाज, तो ज्या समाजात जन्माला आला, त्यातून त्याच्या मनावर उठणारे व्यावहारिक संदर्भातील भौतिक आघात-प्रत्याघात ह्यांचा काही संबंध असू शकतो काय? उत्तराच्या दृष्टीने तसा हा प्रश्न वांझच ठरणारा आहे. विशेषतः कवी ग्रेसच्या संदर्भात तरी तो कुठेच बसणारा नाही.

दलित साहित्याच्या संबंधात जेव्हा विचार होऊ लागतो, तेव्हा चुकीने का होईना पण दलित समाजात जेवढी म्हणून साहित्यिक मंडळी जन्माला आली, तेवढ्यांची शिरगणती करून दलित साहित्यिकांची शिरसंख्या फुगवून सांगण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यापाठीमागे एक बिनबुडी व्याख्या अशी सादर केली जाते की दलित समाजात जन्माला आला तो दलित साहित्यिक! पण हा प्रयत्न कसा चुकीचा होऊ शकतो हे कमीत कमी कवी ग्रेस-वरूनच स्पष्ट व्हावयास पाहिजे. ज्या विचारसरणीशी दलित साहित्यिकांचा विरोध आढळतो, तीच दिशा म्हणजे ग्रेसच्या विचारांचा आधार आहे. आत्मा, परमात्मा, मोक्ष, पापपुण्य, ईश्वर, स्वर्ग इत्यादी कल्पना दलित कवींनी झिडकारल्या, त्या नेमक्या ग्रेसने स्वीकारलेल्या आहेत. त्यामुळे कवी ग्रेसची दिशा, त्यांचे साहित्यातील स्थान व मर्यादा ह्या नेमक्या ओळखूनच त्यांच्या स्वयंसिद्ध स्थानी त्यांना पोचवावयास पाहिजे.

⊕ ⊕ ⊕

कॅस्केड / **कविता**

दहा दिशांनी पहारेबंद एक आयुष्य
इंद्रधनूच्या बांगडीपरी टिचत, पिचत–पडदानशीन
अस्तित्वाने पसरट होत जाऊन—
दिशांनाच केलं मग क्रमशः बंदी, जायबंदी,
हाडांच्या तटात, रज्जू-स्नायूंच्या संज्ञावाही प्रदेशात.
एक प्रचंडकाय वराह संचरत गेला मागे,
बेट गमावलेल्या सामुद्रधुनीतून.
आकाश छताच्या झुंबरागत सूर्य फडा उभारून!
स्वत्वाने सरळ सरळ सूर्यनेम धरला
तेव्हा गजबजलेली शरविद्ध वस्तीच उठून गेली
तिच्यातून.
हरविलेल्या माहेरासारखी!
आज–निर्यमका ती–परतलेली अगांतिक, प्रारब्धाकडे
सरत्या, झिरमिरत्या श्लेषवाटांवरून...!

सुप्रिया सहस्त्रबुद्धे / **तुझ्या हळव्या कवितांनी**

तुझ्या हळव्या कवितांनी
विफल स्वप्नांच्या कातळातून
एखादा कोंब फुटणार नाही;
भ्रष्ट आवर्तात भोवंडणाऱ्यांना
एखादा किनारा मिळणार नाही;
रानफुलांच्या मुग्ध कळयांना
विषारी सर्प सोडणार नाहीत
पण राक्षसांच्या वर्फ काळजातली
एखादी चीप तरी वितळेल क्षणभर
निळया निष्पाप फुलांमधले
एखादे फूल तरी डुलेल क्षणभर
एवढे सुद्धा नाही का आपल्याला पुरेसे?

⊕ ⊕ ⊕

निरंजन घाटे / **अपुरे मीलन**

मी तिला पहाताच दचकलो. ती माझ्या फार ओळखीची, खूप दिवसांनी भेटलेली व्यक्ती नव्हती. त्याक्षणी मी प्रथमच तिला पहात होतो. मी दचकलो हे तिच्या लक्षात आलं असावं. अशा दचकण्यांची तिला सवयच असावी कारण ती हसली. मी घाईघाईने तिला ओलांडून पुढे चालू लागलो. मला उगीचच वाटत होतं की रस्त्यांतल्या येणाऱ्या जाणाऱ्याला आपली वागणूक विचित्र वाटते. मी घाई-घाईने पुढे गेलो. सामान घेतलं नि परत घराकडे निघालो. दुरूनच येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीकडे पहात. ती मघाचीच नाही याची खात्री करून घेत घाईघाईने घरी परतलो. मला भरभर चालल्याने दम लागला होता. घरी आलो बायकोने विचारलं, "कांरे, काय झालं ? असा भूत बघितल्यासारखा का चेहेरा झालाय तुझा ?" मग मला वाटायला लागलं ती खरोखरच भूत असावी मी पुन्हा दचकलो लहानपणी कुणीतरी नकळत भूः करावं तसा. मग ती वारंवार दिसू लागली. मी बायकोबरोबर असताना किंवा ऑफिसला जाताना, बसच्या रांगेत. दर वेळेस पहिल्या दचकण्याची आठवण होऊन मी तिची नजर टाळून, दुकानांच्या पाट्या वाचत, किंवा मग बायकोशीं बोलत चालू लागलो.

एक दिवस बायकोच म्हणाली, " ती बाई बघ ! काय फॉर्म आहे, पण बिचारी चेहेरा अगदी नासलाय ?" मी बायकोला रागावलो. "नासलायकाय ?" मी म्हणालो. "फीचर्स किती रेखीव आहेत फक्त चेहेऱ्यावर कोड आहे अेवढंच !"

"तेच तर म्हणत्ये मी ! माझी खात्री आहे तिच्या चेहेऱ्यावर कोड नसतं तर तू जिभल्या चाटत तिच्याकडे बघितलं असतंस !"

तेही खरं होतं पन मी काहीतरी बोलायचं म्हणून म्हटलं "मूर्ख आहेस !"

"मूर्ख काय ? करशील लग्न तूं कोड असलेल्या बाईशी ?" तिने जोरात विचारलं, त्या बाईला हे अैकू गेलं तर नसेल ? मी आजूबाजूला बघितलं, ती आसमंतात कुठंच नव्हती. मला उगीचच सुटल्यासारखं वाटलं. "बोल ना ? आता का गप्प बसलास ?" मी या बाईशी का लग्न केलं हा प्रश्न मला पडला. ती माझ्याअेवढीच शिकलेली. जवळ जवळ माझ्याअेवढाच पगार मिळवणारी स्त्री होती. लिटरेटेड वुमन ! पण अतर्क्य बोलण्यात तिचा हातखंडा होता.

"तुझ्या वाक्यातला कर्ता, कर्म यांचा क्रम बघ !"

"भावनांना व्याकरणाशी कर्तव्य नसतं ! मागणी घालताना स्वतः काय बोलतात ते आठवा म्हटलं !" हा माझा वीक पॉईण्ट होता. मी काय बोललो ते मला अजिबात आठवत नव्हतंच पण ती जे मला सांगायची ते वाक्य अितकं विचित्र होतं की मी अशा वेळी गप्प बसायचा हे तिला ठाअूक होतं. पण मग सुदैवाने कोड असलेल्या बाईचा विषय बदलला होता. आम्ही घरी परतलो.

दुसऱ्या दिवशी मी भाजी चिरत होतो. बायको गॅसवर काहीतरी करत होती. तिने अेकाअेकी विचारलं; "मग करशील कां तू कोड असलेल्या बाईशी लग्न ?"

माझ्याही मनात तोच विचार होता. ती बाई अफलातून टंच होती. आता माझं लग्न झालं होतं. ती बाई माझ्याशी लग्न करणं केवळ अशक्य होते. तरीही माझ्या मनात तो विचार आला की गोगल-गाईवर पाय पडावा तसं मला वाटत होतं. परिणामतः माझा हात कापला.

"दचकायला काय झालं ? बोट कापलंत वाटतं ? आता ऑफिसात मिरवता येईल ? नुस्ती

बायकोला मदत करतो याची जाहिरात केव्हा ?" याही परिस्थितीत माझ्या मनाला विषय बदलल्याचे समाधान मिळत होते.

यानंतर कोड या विषयावर जी माहिती मिळेल ती मिळवणे हा मला अेक नवा छंद लागला. डॉक्टर, मित्र व वृत्तपत्रांतील वैद्यकीय प्रश्नांना उत्तरे यांच्याकडून मिळणारी माहिती मी मिळवू लागलो. पांढऱ्या डागावर इलाज च्या जाहिराती माझे लक्ष वेधून घेवू लागल्या अगीचच. कोड हा रोग नव्हे. कपड्यांचा रंग जातो तसा काही काही वेळा कातडीचा रंग जातो अेवढेच हे आनुवंशिक असतं वगैरे माहिती अधून मधून बोलण्याच्या ओघात लोकांना देऊ लागलो. कोड संसर्गजन्य नाही हे मनाला पटवू लागलो तरीही मी त्या बाईला किंवा इतर कुठल्याही कोड असलेल्या माणसाला टाळतच होतो.

मग एक दिवस पोस्टात गेलो नि ती बाई माझ्याशी बोलली. तिला मोड हवी होती.

"तुमच्याकडे पाचाची मोड आहे का हो ?"

मी पाकीट उघडून बघितलं, खरंतर अेकच्या नोटा होत्या, नाही असं नाही. पण मी पाकिटात अेका बाजूला असलेली दहाची नोट चटकन् बाहेर काढली.

"नाही ना ! तुमच्याचकडे पाचच्या दोन असल्या तर मला द्या !"

तिच्याकडे पाचच्या दोन नोटा नव्हत्या. पण तिला फक्त अेक अिनलेंड हवं होतं. मला जवळ जवळ तीन चार रुपयांचे पोस्टेज हवे होते. तिला मी अेक अिनलेंड दिले

"पण पैसे ?" तिचा आवाजही गोड होता. "हूं ! अिनलेंडचे कसले पैसे ?" दुसरी कुणीही तरुणी असती तर "त्याअैवजी जमेल तेव्हा कॉफी पाजा !" असं मी म्हटलं असतं. मी बायको अशीच मिळवली. लग्नानंतरही ही सवय गेली नव्हती अगदी आमच्या लिबरेटेड वुमनने कान-पिचक्या देअून. पण आज हे वाक्य बाहेर पडले नाही, हे मला जाणवतं. माझी नजर मात्र तिच्या छातीवर होती. बायको म्हणाली ते खोटं नव्हतं. तिचा फॉर्म अप्रतिमच होता. तिच्या ते लक्षात आलं असावं. थॅंक्स हं ! असं म्हणून पदर सावरून ती तिथून हलली. मी तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे बघितले. "वंडरफुल ! काय ग्रेस होती चालण्यात, पण..... !" तिच्या दोन्ही भुवया, पापण्या संपूर्ण नाक व ओठ हे तिच्या सावळया रंगाने टाकले होते. ते विचित्र गुलाबी पांढरे दिसायचे. ती पोस्टातून बाहेर पडताना वळली. माझं तिच्याकडे लक्ष आहे हे बघून हसली. मी तिला परत बोलावलं, हाताने खूण करून. "तुम्ही मगाशी म्हणालात ना अिनलेंडचे पैसे कसे देअू ? जमलं कधी तर मला कॉफी पाजा !"

ती खाली मान घालून उभी राहीली. मी कौंटरवरचे पैसे उचलले. आम्ही पोस्टाबाहेर पडलो. ती तिच्या वाटेने गेली मी माझ्या वाटेने.

सौ. माहेरी गेली होती. तिची कसली तरी परीक्षा होती. मी जेवणासाठी हॉटेल शोधत होतो. एक हॉटेल बरे वाटले. हातातली सिग्रेट संपत आली होती. ती खाली टाकली. तिच्यावर बुटाचा पाय दिला. खिशात हात घातला. पाकीट संपलं होतं. पानपट्टीवाल्याचे दुकान कुठे दिसते का ते बघायला मान वर केली तर समोर ही. एकदम मान वळली. प्रयत्नाने पुन्हा तिच्याकडे बघून म्हटले, "ओळख आहे का ?" आणि हसलो.

तीही हसली "हो ! आहे ना ? कॉफी घेणार ?" मी जेवायला चाललोय ! मी जेवण देतो तुम्ही कॉफी द्या !"

"नको ! मला उशीर होईल !"

"ये भी तो क्या बात है। तुम्ही आला नाहीत तर मला वाईट वाटेल. मग ती आत आली. आम्ही फॅमिली रूमकडे जाताना म्हणाली, "आत नको, बाहेरच बसू, उघड्यावर !"

तोपर्यंत मी स्प्रिंगचा दरवाजा उघडून आत घुसलो होतो.

"मी खाईन अशी भीती वाटत्ये?" ती विचित्र हसली " मला? इंपॉसिबल्! अहो, मला बघून आधी तुम्ही मान फिरवलीत, आणि आता खायच्या गोष्टी करता?" ती बसताबसता बोलत होती. आमच्या घरात माझ्या कपातून चहा पीत नाही कोणी, माहिती आहे?

वेटरला मी दोन नॉनव्हेज थाळींची ऑर्डर दिली नि मग तिला विचारले "खाता ना?" तिने मान हलवली. तिचे ओठ थरथरत होते. "आतासुद्धा माझा तुम्हाला स्पर्श झाला तर हात धुऊन याल तुम्ही!" ती आवेशाने म्हणाली. परिस्थिती गंभीर बनली. मला अशा बोलण्याची अपेक्षा नव्हती.

"तुमचा स्पर्श होवो न होवो मला जेवायच्या आधी हात धुवायची सवय आहे". असे म्हणून मी बाहेर आलो. खरंच मोकळं वाटलं. सरळ कौंटरवर पैसे टाकून निघावं असंही वाटत होतं. त्याऐवजी मी कॅप्स्टनचे पाकीट घेतले. हात धुतले नि परतलो. "आपण जेवून बाहेर पडलो की मग या विषयावर बोलू, काय? जेवताना नीट जेवावं!" असं म्हणून बसलो. तिचे हात टेबलावर होते ते हातांत घेतले; नि हस्तरेषांवरून तिला जुजबी भविष्य सांगायला सुरवात केली.

वेटरने ताटे आणली. तिचे हात माझ्या हातांत बघून तो अनुभवी वेटरसुद्धा दुखावला. नंतर मग आम्ही निवांत जेवलो. त्या दिवसापासून ती रोज मला भेटू लागली.

तिला नोकरी होती. मित्र कधीच मिळालेला नव्हता. त्यामुळे तिने पैसे खर्च करायचा सपाटा लावला. माझी याला काहीच हरकत नव्हती. ती वरेचदा माझ्याशी लगट करायची अशा वेळेस मी माझ्या पत्नीचा विषय काढायचे. तिचं पत्रं आलं नाही किंवा पत्रं आलंय त्यात काय लिहिलंय वगैरे. मग ती थोडी दूर व्हायची.

मी तसा व्यभिचारी नाही. वायकोवर माझं भरपूर प्रेम आहे तरीही कुठलीही परस्त्री अितकी लगट करत असती तर मी फार पुढे जाअून अेव्हाना डॉक्टर शोधायसाठी आमची पळापळ सुरू झाली असती. सौ. च्या माहेरी कसलं तरी कार्य होतं त्याला मी जाऊन आलो. ती आणखी दोन महिने तिथेच रहाणार होती. मी परतलो तर स्टेशनवर ही हजर. कुत्र्यापेक्षा स्वामीनिष्ठ बनली होती ती. ही उपमा मनात येताच वाईट वाटलं. चांगली अेम. अे. झालेली आठनऊशे रुपये मिळवणारी बाई.

मला एकदा रिसेप्शनला जायचं होतं. माझ्या भाषेत याला मी डिसेप्शन म्हणतो. मी तिला तसं सांगितलं.

"मला कुणीच बोलवत नाही!"

"कां?" मी विचारलं नि चूक लक्षात आली. ती भेसूर दिसायची हे पुन्हा जाणवलं. "काही हरकत नाही, चल माझ्या वरोबर!" मी तिला सांगितलं.

ते कसं शक्य आहे? "मी तुझी कोण?"

आम्ही तिच्या घरी कोचावर वसलो होतो. मी झटकन तिला जवळ ओढली. तिने काहीच रिस्पॉन्स दिला नाही. की ती बाजूलाही सरकली नाही. नुस्तीच रडू लागली.

त्या संध्याकाळी तिच्या आईने मला भेटायला बोलावलं. ती बाहेर गेली होती.

"तुम्ही विवाहित आहात. तुम्हांला वायकामुलं आहेत!"

"वायको! मुलं व्हायचित!"

"तुमच्या पत्नीला हे कळलं तर?"

"हे काय?"

"वेड पांघरून पेडगावला जाअू नका. पाच वाजता तुम्ही कुमुदला जवळ घेतलीत!"

"हो, ती रडत होती!"

"प्रश्न तो नाही, तिच्या चारित्र्याचा आहे!"

"आई, माझ्या चारित्र्याचा काय प्रश्न आहे!" वाहेरुन आत येत कुमुद म्हणाली. "तुम्ही हुंडा देउन कुणी माझ्याशी लग्न करायला तयार नाही. मी मागे लागून कुणी माझ्याकडे वघायला तयार नाही." आम्ही मागे ट्रिपला गेलो होतो. तिघी जणी रस्ता चुकलो. घावरलो. तेव्हा मी म्हटलं "अगीच काळजी करायचं कारण नाही आपण रस्ता शोधू." तेव्हा नजमा म्हणाली "तुझं ठीक आहे, तुला कसला धोका नाही पण कुणी नरपशू आला नि त्याने भलतचं कांही केलं तर आमचं काय?" म्हणजे कुणी माझ्यावर वलात्कार करायलाही तयार नाही. त्या नजमाचे होस्टेलवरल्या इतर मुलींशीही भलते संवंध होते पण माझा स्पर्श तिला चालत नसे. कोडी म्हणायची मला ती. "आई, कुणी माझं आयुष्यात एकदा जरी चारित्र्य लुटलं तर सुखानं मरायला तयार आहे मी. एकदाचं!"

मग बराच वेळ आम्ही तसेच उभे होतो. इतरवेळेस होणारे आवाज, येणारे डिस्टर्वसेन्स यांचे आम्हांला भान नव्हते. कुमुद हुंदके देत होती. तिची आई थरथरत होती, डोळ्यांतून आसवे वाहात. मी अवघडून उभा होतो भिंतीच्या आधाराने.

मग बऱ्याच वेळाने कुमुद म्हणाली "सॉरी हं! आय लॉस्ट माय कंट्रोल."

आई म्हणाली "तुझं ठीक आहे त्यांच्या संसाराचं काय?" हा विचार मी केलाच नव्हता.

कुमुदने मला हाताला धरून वाहेर आणलं. "वस, कॉफी हवीच. आज तुला सगळं सांगून वोअर करते." ती हसली, केविलवाणा प्रयत्न होता तो.

"मी लहान पणापासून चिअरफुल असते. हसून खेळून रहाते. माझ्या असं लक्षांत आलं की लोकं मला टाळतात. मी भेसूर दिसते. लोक दचकतात. इतरांनाही कोड असतं. पण निसर्गाने माझ्या चेहेऱ्यांचं भजं केलंय ते मलाही कळतं. माझा चेहेरा झाकला तर मी पुतळ्यासारखा रेखीव आहे असं लोक म्हणतात पण 'व्हेन लाअिट्स आर आउट अेव्हरी लेडी ईज् फेअर' म्हणणारे वीरही मला घावरतात. मला वघून त्यांना काहीच वाटत नसेल? माझा पदर पडला तर अधाशासारखे ब्लाउजमधे डोकावणारे किती पुरुष तुला दाखवू! मी सगळं सहन केलं. तू भेटलास बोललास जवळ आलो. हळूहळू सहवासाने तू माझं चुंबन घेतलं असतंस..."

मी इथे अनवधानाने पालथा पंजा ओठावरून फिरवला. मला वहुधा तिच्या ओठांचा स्पर्श पुसायचा होता.

"...पण ते आता सगळं संपलं. दैवाला, आईला माझं सुख वघवलं नाही. आता आपण भेटण्यात काय अर्थ आहे? कल्पनेत मी तुला रोज जवळ केलाय तेवढंच पुरे."

मग आम्ही कॉफी प्यायलो. दारापर्यंत आलो. "थँक्स् फॉर अेव्हरीथिंग!" ती म्हणाली. मी तिला जवळ घेतली. घट्ट मिठीत नि तिच्या ओठांवर ओठ टेकले. तिची आई आत निघून गेली.

मी घरी आलो. तारेचा मज़कूर जुळवत. बायकोला वोलवून घेतली.

त्यानंतर कुमुद मात्र नाहीशी झाली. कुणी म्हणतात ती मुंवईला गेली तर काहीजण म्हणतात ती तियून दिल्लीला गेली बदली मागून. मीही तिची विशेष चौकशी केली नाही.

अधून मधून वाजारात जातो तेव्हा बायको म्हणते "ती कोडी दिसत नाही हो!"

"गेली असेल कुठेतरी, नाहीतर लग्न झालं असेल."

"हूं! तिच्याशी कोण लग्न करेल पण तिचा फॉर्म चांगला होता नाही, तू केलं असतंस तिच्याशी लग्न!"

माझं हृदय थांवतं, चेहेऱ्यावर घाम डवरतो. माझ्या मनाच्या पंजातला कुमुदचा स्तन हलतो. मी बायकोवर खेकसतो.

"मूर्खासारखे प्रश्न विचारू नकोस म्हणून कितीदा सांगायचं !" नि सामान घेऊन जडावलेल्या बायकोला सोबत करीत घराची वाट धरतो. म्हणे, 'तू तिच्याशी लग्न केलं असतंस ?' माझी रात्र वाया जाणार असते ओठांवरून हात फिरवत, 'तुझे नि माझे अपुरे मीलन जीव तयाने तडफडला'— या काव्यपंक्तींच्या आठवणीत.

⊕ ⊕ ⊕

उपेन्द्रकुमार देशपांडे / **बंद खिडकी**

या घराची खिडकी उघडी होती तेव्हा
ती खाली खेळत होती
निष्पाप, निरागस आयुष्ये
शिवणापाणी, गोट्या
कधी कधी सावलीला टिक्करबिल्ला

या घराची खिडकी उघडी होती तेव्हा
याच खिडकीवरून जात होती
संस्कार पेलवत
नुकतीच जाण येऊ लागलेली
खोटी आमिषं
रिकाम्या डब्यांना ठोकरीने उडवीत.

या घराची खिडकी उघडी होती तेव्हा
जवळूनच जात होती ना
आयुष्य घडविण्याची उमेद
लठ्ठ, लठ्ठ पण कोत्ये व्यवहारी विचार
या हातावरून त्या हातावर
लीलया तोलवीत.

याच खिडकीतून दिसत नव्हती कां
नुकतीच फुललेली बोगनवेल
वेफिकीरीने आपल्याच नादात डोलणारी
आणि तरीही एक कटाक्ष फेकीत
कोवळ्या तिरीपीचं निमित्त करून

याच खिडकीवरून गेली होती वरात
तुफान आत्तषबाजीत मार्ग आक्रमत
पाश्चात्य सुरावटीच्या देशी तालावर
पलीकडच्या सुमीची.
तिन्हाईत आयुष्याशी संबंध जोडू पहात
पुरचुंडीतल्या मोहऱ्या मार्गात टाकीत.

याच खिडकीने पाहिली आहे
अंधाराला पाठीशी घालून
उच्यविद्याविभूषित विमनस्क धुळधाण
करीयरिस्टिक कॉम्प्रमाईस
अन् नेस्तनाबूत भवितव्य.

अजूनही ऐकू येतात आतून संमिश्र आवाज
'रस्तेका माल सस्तेमे'
'देव तुझं कल्याण करील' वगैरे.
अन् कधी कधी भर माध्यान्ही
प्रेतयात्रे मार्गात निःशब्द शांतता
अगदी काहीही घडलं तरी
ही खिडकी मात्र आता कधीही उघडणार नाही.

⊕ ⊕ ⊕

राम तोंडारे / **पांडवप्रताप : रंजनाची भूक भागविणारा लोकप्रिय ग्रंथ**

प्राचीन मराठी वाङमयाच्या १६८० ते १८०० या काल खंडामध्ये कथात्मक काव्य लिहिणाऱ्यां-मध्ये श्रीधराची लोकप्रियता मोठी आहे असा निर्वाळा अनेक वाङमयेतिहासकारांनी दिला आहे. श्रीधराने हरिविजय, रामविजय, वेदान्तसूर्य पांडवप्रताप, जैमिनी अश्वमेध, शिवलीलामृत, पांडुरंग माहात्म्य, व्यंकटेश माहात्म्य, ज्ञानेश्वरचरित्र इत्यादी ग्रंथ लिहिले. 'पांडवप्रताप' हा ग्रंथ बहुजनसमाजामध्ये अतिशय लोकप्रिय झालेला आहे हे निर्विवाद आहे. पण या ग्रंथाच्या संदर्भात महत्वाचा प्रश्न असा निर्माण होतो की ह्या लोकप्रियतेचे गमक कोणते ? ही लोकप्रियता वाङमयीन गुणामुळे प्राप्त होते की वाङमयबाह्य गोष्टींमुळे प्राप्त होते ? या लोकप्रिय 'पांडवप्रतापा'ला वाङमयीन मूल्यात्मकता प्राप्त होते का ? यासंबंधीचा विचार या ठिकाणी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

'पांडवप्रताप' या ग्रंथाची लोकप्रियता ही त्यातील रंजकतेची भूक भागविणाऱ्या सामर्थ्यात आहे असे आपणास या ग्रंथाची सूक्ष्म पाहाणी करताना आढळून येते. सतराव्या अठराव्या शतकात प्रामुख्याने पराक्रमाच्या, शौर्याच्या कथा लोकांना ऐकाव्याशा वाटत होत्या, त्याचबरोबर भक्तीच्या कथाही त्यांना ऐकाव्याशा वाटत होत्या. अशाप्रकारच्या कथाश्रवणातून पुण्यप्राप्ती होते अशी लोकांची धारणा होती. सर्व-सामान्यांना पराक्रम गाजविण्याची शक्ती नसते. परंतु प्रतापाच्या, पराक्रमाच्या, शौर्याच्या कथांबद्दल आकर्षण असते. तसेच भक्तीसंबंधीही घडते. वैराग्ययुक्त निष्काम अशी भक्ती ज्यांच्या हातून घडत नाही त्यांना भक्तियुक्त कथा ऐकण्यातून त्यांची इच्छापूर्ती होत असते. श्रीधराने 'पांडवप्रतापा'त पांडवांचे चित्रण अशाच रंजकतेने केलेले आहे.

श्रीधराने या ग्रंथात केलेला संक्षेप-विस्तारही या दृष्टीने पाहाण्यासारखा आहे. रंजनाला जे जे बाधक आहे ते ते श्रीधर गाळून तरी टाकतो किंवा त्याचा संक्षेप तरी करतो. भीषण, धक्कादायक प्रसंग किंवा घटना रंजन करू शकत नाहीत म्हणून धक्कादायक शेवट श्रोत्यांना झेपत नाही. त्यांना कसे हलके-फुलके ऐकायला मिळाले पाहिजे. पांडवांच्या कथेचा शेवटही शोकगर्भतेने होणे या दृष्टीने अनिष्टच म्हणूनच श्रीधराने 'स्वर्गारोहण' पर्व गाळले आणि 'आश्रमवासिक' पर्व लिहून या पांडवकथेचा शेवट आनंदपर्यवसायी केला. परंतु 'आश्रमवासिक' पर्व संपविल्यानंतर श्रीधर याचे कारण मात्र वेगळेच सांगतो. तो म्हणतो––

"यावरी कथानुसंधान । निजधामा गेले श्रीकृष्ण ।
यादव संहारिले संपूर्ण । ते माझेनि वदवेना ।।
ते स्वर्गारोहण पर्व । निजधामा गेले पांडव ।
ते निरुपण अभिनव । पंढरीनाथ लिहो नेदी ।।
क्षणक्षणा कानी सांगत । पांडवप्रताप सुरस ग्रंथ ।
निजधाम न वर्णी यथार्थ । करी समाप्त येथूनि ।।"

अशा प्रकारची आज्ञा प्रत्यक्ष पांडुरंगाने आपल्याला केली. एवढेही सांगून तू ऐकणार नसशील तर पांडुरंगाने पुढील सूचनाही दिल्याचे श्रीधर सांगतो––

"तथापि करीसी अतिशय । तरी लिहिता वाचिता होईल प्रलय ।
तुझी स्फूर्ति पावेल लय । ग्रीष्मकाळीचे तोय जैसे ।।

यामुळे आपण 'स्वर्गारोहण' पर्व वगळले असे श्रीधर म्हणतो.

मूळ महाभारतात नसलेल्या कितीतरी कथा श्रीधर 'पांडवप्रतापा'त सांगतो. अद्‌भुत, चमत्कारयुक्त अशा कथा लोकांना आवडत असल्यामुळे त्या इतरांकडून घेऊन का होईना पण या ग्रंथात समाविष्ट केलेल्या आहेत. श्रीधराने केलेला विस्तारही असाच आहे. श्रृंगारिक वर्णने, भोजनाची वर्णने, रुढीचे महत्त्व, सर्वसामान्य उपदेश, चमत्कारांची वर्णने, भक्तीचे महत्व अशा ठिकाणी विस्तार करण्याची स्फूर्ती श्रीधराला येते. श्रीधराला लोकशिक्षण करावयाचे होते, लोकांना उपदेश करावयाचा होता, बहुजन समाजात भक्तीचा, नीतीचा प्रचार आणि प्रसार करावयाचा होता. पांडवप्रतापासारख्या ग्रंथातून त्याने हे कार्य फारच चांगल्या रीतीने केलेले आहे असे म्हटले जाते. परंतु हे कितपत बरोबर आहे, याचा विचार केला पाहिजे. लोकांना उपदेश करणे आणि लोकरंजन करणे या गोष्टी एकच नव्हेत. लोकरंजनातही उपदेशाचा भाग असतो परंतु हा उपदेशही रंजनाचेच कार्य करतो. सामान्य श्रोत्यांना ज्वलंत परखड वैराग्ययुक्त भक्ती करणे शक्य नाही. पण अशी भक्ती, त्याग, वैराग्य, शुचिता इत्यादींनी युक्त असणाऱ्या कथा त्यांना ऐकाव्याशा वाटतात. यामुळे त्यांच्या भोळ्याभाबड्या मनाचे स्वप्नरंजन होते. हेच कार्य हा ग्रंथ करतो.

लोकरंजनासाठी लोकानुवर्तित्व स्वीकारावे लागते, लोकांना काय झेपते, काय आवडते, काय पचते तेच त्यांना द्यावे लागते. एकदा ही गोष्ट स्वीकारल्यानंतर सत्य बाजूला सारले जाते. तुकारामालाही 'बुडती हे जन न देखवे डोळा' असे वाटत होते पण तुकारामाने लोकानुनय मुळीच केलेला नाही. याउलट श्रीधर लोकांना जे जे आवडते ते तेच देतो. म्हणूनच लोकांचे रूढ आचारविचार, रूढ समजुती, बुरसटलेले विचार इत्यादी गोष्टींचा ऊहापोह आपल्या या ग्रंथात तो करतो. किंबहुना हाच विचार त्यालाही योग्य वाटतो. या सर्व रूढींच्या, विपरित आचारविचारांच्या साचेबद्ध अनिष्ट परंपरांच्या विरुद्ध बोलण्याचे सामर्थ्य श्रीधरात नाही. ज्ञानेश्वर-तुकारामांत हे सामर्थ्य होते म्हणूनच त्यांनी लोकांची पर्वा केली नाही. शुद्ध भक्तीला त्यांनी प्राधान्य दिले. वर्णाश्रम गौण ठरविला.

"अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचे तोंड" असे परखडपणे तुकाराम बोलतो; तर लोकानुनयी श्रीधर——

"योग्यायोग्य असो ब्राह्मण । परी सहसा न करावे छळण ।" असे म्हणतो. त्या काळात स्त्रीला साधनात्मकच स्थान होते. यापूर्वीच भक्तीमार्ग सांगताना तुकारामज्ञानेशाला भक्ती ही महत्वाची वाटत होती, मग ती भक्ती स्त्रीची असो, पुरुषाची असो, ब्राह्मणाची असो किंवा शूद्राची असो. 'येथे जाती अप्रमाण' हे तत्व होते. म्हणूनच——

यारे यारे लहान थोर । भलते याती नारी नर ।
येथे साधन विस्तार । न लगे कोण्या सायासे ।।

असे सर्वांना संतांनी आवर्जून सांगीतले. पण श्रीधराने स्त्रीची करता येईल तेवढी निंदा करून लोकरूढीला खतपाणी घातले आहे. या ग्रंथाच्या चौथ्या अध्यायात दुष्यंत शकुंतलेची कथा आलेली आहे. विवाहानंतर सुंदर तरुण मुलगी घरी ठेवून घेऊ नये असे कण्वमुनीला वाटते. या प्रसंगी कोणत्या स्त्रीचा त्याग करावा या संबंधीचे वर्णन लांबलचकपणे श्रीधर येथे कण्वाच्या मुखी घालतो——

एक तोंडाळ अत्यंत । एक सदा मलिन बहुत ।
पती देखता क्षोभे मनात । तिचा त्याग अवश्य कीजे ।।४–२२।।
जिचे बोलण्यासी नाही मर्यादा । तिचा त्याग अवश्य कीजे ।।४–२३।।
चीरे आणि अलंकार । घेऊनि सदा करी श्रृंगार ।
उदकी रूप पाहे वारंवार । तिचा त्याग अवश्य कीजे ।।४–२६।।
निऱ्या सरसावी वारंवार । तिचा त्याग अवश्य कीजे ।।४–२७।।

मलीन असणे, जास्त बोलणे, पतीवर रागावणे, वस्त्र, अलंकार वापरणे, निऱ्या सावरणे इत्यादी गोष्टी स्त्रीचा एकदम त्याग करण्याइतक्या वाईट आहेत काय? पण नाही जेणे करुन पुरुषांच्या अहंकाराला धक्का लागेल अशा गोष्टी स्त्रीने करावयाच्या नाहीत. चांगल्या गोष्टीसुद्धा पुरुषांविरुद्ध करावयाच्या नाहीत यालाच मर्यादा, पतिनिष्ठा, पातिव्रत्य असे म्हटले असे. श्रीधराचाही यावरच भर आहे. याच प्रसंगी कण्व स्त्रियांची निंदा करतो—

"स्त्री केवळ अविद्येचा पसारा। महाकृत्या अविचारा।
केवळ असत्याचा थारा। भय न धरी पापाचे ।।४–२९।।
स्त्री अनर्थाचे ग्रह सबळ। की ते महाकलहाचे मूळ।
की वीपवल्लीच केवळ। स्त्रीरुपे विस्तारली ।।४–३०।।
की ते कामाची विशाल दरी। की पाप समुद्राची लहरी।
की क्रोध व्याघ्राची जाळी खरी। की भाजन असत्याचे ।।४–३१।।
की दंभ मूर्तिमंत प्रगटला। अहंकारे स्त्री गड बांधिला।
सकल मूर्खत्व त्या स्थला। मियस करुन राहिले ।।४–३३।।
कोणे निर्मिली ही स्त्री कुऱ्हाडी। सबल पुण्यवृक्ष तोडी।
अविश्वासाची वेडी। जीवाचे पायी ठोकिली ।।४–३५।।"

अशा प्रकारची स्त्रीनिंदा मूळ महाभारतात नाही. या ठिकाणी श्रीधराला विस्ताराची स्फूर्ती आलेली आहे. ही विस्तारस्फूर्ती मूळ प्रसंगाला बेडौल बनविते. स्त्री मर्यादा सोडणारी असेल तर तिचा त्याग करावा म्हणणारा श्रीधर पुरुष वाईट असेल तर त्याचा त्याग स्त्रीने करावा असे मुळीच म्हणत नाही. याउलट तो म्हणतो पुरुष कितीही वाईट असला, दुर्गुणी असला तरी स्त्रीने त्याला देव मानावे—

दरिद्री हो का वृद्ध भ्रतार। दीर्घ रोगी दुःखे जर्जर।
द्रव्य न जोडी क्रूर। परी न कंटाळे पतिव्रता ।।२९–४९।।
स्त्रियांस साधन हेच थोर। आपुला पती तोच ईश्वर।
सेवा करावी सादर। दुजा विचार नसावा ।।२८–४६।।

एवढेच नव्हे तर 'भ्रतार मारिता हसतचि म्हणे। कर तुमचे दुखती पैं ।।२८–६४।।' हा विचार तत्कालीन समाजाच्या हाडीमांसी खिळलेला होता.

अशा प्रकारची स्त्रियांसंबंधीची, ब्राह्मण-शूद्रांसंबंधीची श्रीधराची धारणा आहे. ही रूढ पारंपारिक चौकट जिथे, जेव्हा मोडेल तिथे आणि तेव्हा पाप घडेल, धर्माचा अधःपात होईल असे त्याला वाटते. सामान्य वाचक श्रोत्यांप्रमाणे या वाईट रूढीला, निर्जीव तंत्रालाच श्रीधर संस्कृती, धर्म, नीती समजतो आणि कलियुगात असा धर्म, नीती बुडून जाईल असे या ग्रंथात वर्णन करतो. मार्कण्डेय ऋषी धर्माला कलियुगात अधर्म कसा होईल ते पुढीलप्रमाणे सांगतात––

"कलि प्रवर्तेल दारुण। एकरुपी होतील चाऱ्ही वर्ण।
कोणी कोणाचा विटाळ न मानून। यथासुखे वर्तती ।।२९–११७।।"
"गायी म्हशी न दुभती। अवि, अजा लोक पाळिती ।।२९–१२१।।"
"देव नवसा न पावती। पाषाण प्रतिमा केवळ उरती ।।२९–१२३।।"
"शूद्रामुखे पुराण। ऐको लागतील ब्राह्मण।
होतील हिंसापरायण। क्षेत्रमहिमा लोपेल ।।२९–१३३।।"
"शूद्राचे इच्छी मन। की करावे शालिग्राम पूजन।
करिती गायत्री पुरश्चरण। अल्पायुषी नरक पुढे ।।२९–१५५।।"

अनुक्रमणिका

कुणी कुणाचा विटाळ न मानता चारी वर्ण एकत्र नांदणे, शूद्राने पुराण सांगणे, क्षेत्रमहिमा लोपून जाणे, शूद्रांना गायत्री जप आणि शालिग्राम पूजा करण्याची इच्छा होणे इत्यादी गोष्टी संस्कृतीचा, धर्माचा ऱ्हास करणाऱ्या वाटतात. यापूर्वी तुकाराभाने व्रतेवैकल्य, तीर्थयात्रा यांवर परखडपणे टीका केलेली आहे––

"नवसे कन्या पुत्र होती । तरी मग करणे न लगे पती ।"

असा खोचक प्रश्न उपहासाने तुकाराम विचारतो. कारण प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहण्याचे सामर्थ्य तुकारामात होते. तुकाराम लोकानुनय करून लोकांच्या अज्ञानाला, मूर्खपणाला, अंधश्रद्धांना मुळीच कुरवाळीत नाही. नामदेवसुद्धा––

'तीर्थयात्रा करीसी तरी कापडीच होसी ।
परी वैष्णव न होसी अरे जना ।।'

असे म्हणतो. पण श्रीधर मात्र 'देव नवसा न पावती ।' असे म्हणतो. नवसाला देव पावणे हे सत्ययुगाचे लक्षण वाटते आणि न पावण म्हणजे कलियुगाचे अध:पाताचे लक्षण आहे असे वाटते. अशा प्रकारचा विचार ज्या कथाप्रसंगात येतो त्या प्रसंगाचे आणि व्यक्तिरेखांचे जिवन्तपण घालवून देण्याचेच कार्य करतो. म्हणजे कथावस्तूच्या संदर्भात हा विचार अशाप्रकारे उपरा वाटतो; हे तर खरेच पण स्वतंत्र विचार म्हणून तरी यात काही मौलिकता आहे असे मुळीच दिसत नाही.

श्रीधराने या ग्रंथात शृंगारप्रसंगाची चित्रे उत्कटपणे चित्रिण्याऐवजी ठिकठिकाणी अश्लील अशी वर्णनेच केलेली आहेत. अशी वर्णने श्रीधर अतिशय चविष्टपणे करतो. ही वर्णने परमार्थाच्या आडून सामान्य वाचक-श्रोत्यांची सुप्त असणारी कामुक भूकच भागवितात. म्हणून अशी रंगेलपणाची, चटोरपणाची विलासाची, स्त्री-संभोगाची वर्णने त्यांना वाचावीशी-ऐकावीशी वाटतात. अशी वर्णने करून आपण औचित्यभंग करीत आहोत असे श्रीधराला मुळीच वाटत नाही. आदिपर्वात दुष्यंत-शकुंतलाख्यानातील शकुंतला आपला आणि आपल्या मुलाचा स्वीकार करावा अशी विनंती दुष्यंतापुढे करते. दुष्यंत तिला ओळखत नाही तेव्हा ती आपल्या आईचा परिचय देते. यावेळी दुष्यंत तिच्या आईसंबंधी पुढील उद्गार काढतो––

"सर्वेश्या मेनका जाण । तिचे पोटी जाहली हे निर्माण ।
जीस भोगिती बहुजन । संख्या नसे मोजिता ।।४–९९।।
दर्पण बांधिला नगरद्वारी । पाहती सर्व कोण निवारी ।
गंगातीरीचे शिळेवरी । आवडे तेणे धुइजे ।।४–१००।।
सहाण देऊळी रोविलेसे । खोड आणून भलताचि घासे ।।४–१०१।।
देऊळी बांधिला ढोल । येता जाता वडविती सकळ ।
की धर्मशाळेचे उखळ । मोकळे सर्वां कांडावया ।।४–१०२।।"

श्रीधराचा कल्पनाविलास नेमक्या अशाच ठिकाणी स्फुरित होताना दिसतो. मूळ भारतात दुष्यंत एवढ्या खालच्या पातळीवरून बोलत नाही. "तुम्ही बायका म्हणजे नेहमी खोटं बोलणाऱ्या. तुमच्या जिभांवर कोणी विश्वास ठेवावा ? तुझी आई म्हणजे सगळ्या विश्वाची बायको ! किती निर्दय ती की जिनं तुला टाकून दिले. तुझा बापही किती खट्याळ की ज्याने इतक्या लहानपणी तुला निर्जन वनात सोडून दिले. मेनका अप्सरांमध्ये श्रेष्ठ आहे व विश्वामित्रही प्रमुख महर्षी आहेत हे खरे, पण त्यांच्यापासून तुझा जन्म झाला हे कशावरून ? जा ! चालती हो ! तो श्रेष्ठ महर्षी कोणीकडे व ती मेनका अप्सरा कोणीकडे आणि तुझ्यासारखी वेशधारी कोणीकडे ?"

असे मूळ भारतातील दुष्यंत बोलतो. यातून दुष्यंताची व्यक्तिरेखा पोक्त, विचारी आणि संमिश्र अशी होते तर श्रीधराने या प्रसंगी त्याला छछोर आणि उथळ बनविले आहे. श्रीधराचे लक्ष व्यक्तिरेखांच्या

अनुक्रमणिका

भावजीवनावर केन्द्रित होतच नाही. चटोर वर्णनांनी सामान्य श्रोत्यांना मुखविण्याकडे, त्यांचे रंजन करण्याकडे श्रीधराचे लक्ष आहे. सभापर्वातील राजसूय यज्ञप्रसंगी द्रौपदी कौरवमंडळींना जेवायला वाढीत असता तिच्या चोळीची गाठ सुटते. यावेळीही कौरवांच्या तोंडी अशाच वाष्कळ वर्णनांचा भाग आलेला आहे—

"एका वृक्षावरी थडका हाणीता । डहाळ्या डळमळती समस्ता ।
एके कर्दळीशी पाच गज भिडता । मग तिची अवस्था कैची ।
तैसे रजनीमाजी तत्वता । पचाशी सुरतयुद्ध करिता ।
गात्रे ढिली जाहली पाहता । एक डोळऊनी माथा होय म्हणे ।।"

एवढेच नव्हे तर श्रीधराला युद्धवर्णन करतानाही सुरतप्रसंग आठवतो—

"तो भीम धांवला त्वरित । देखोनि बोले वृषकेत ।
सेना वधू माझी निश्चित । इयेसी स्पर्श न करावा ।।५८–७८।।
वाणमुखे करून । तीस होते चुंबन ।
ध्वज झळकती कनकवर्ण । तोचि पल्लव तियेचा ।।५८–८०।।
हे युद्धसुरती न तगे जाण । पळेल धैर्यवस्त्र टाकून ।
इचे स्तन दोन्ही प्रधान । रगडीन पहा यावरी ।।५८–८१।।"

वास्तविक पाहाता युद्धप्रसंगातून वीररसयुक्त वातावरण जिवन्त व्हायला पाहिजे. परंतु या ठिकाणी कामुक भावनाच निर्माण होताना दिसते. हा कल्पनाविलास आहे खरा पण प्रसंगातील अंगभूत भाववृत्तीला शवलित करणारा आहे. स्वतंत्र रीतीने रंजक वाटणाऱ्या कल्पनाविलासाला वाङ्मयीन दृष्ट्या महत्व मुळीच नसते. पण श्रीधराला घटनाप्रसंगातील जिवंतपणाशी मुळी कर्तव्यच नाही. अशा प्रकारच्या वर्णनाची शिदोरी श्रीधर मुक्तेश्वराकडून घेतो. ज्या ज्या गोष्टी रंजनाला पूरक आहेत त्या त्याच तेवढ्या मुक्तेश्वराकडून श्रीधर उचलतो.

श्रीधराने केलेली स्त्रियांची रूपवर्णनेही अशाच प्रकारची रंजनाचे कार्य करणारी आहेत. या रूपवर्णनातून व्यक्तिरेखांच्या जिवंतपणात कसलीही भर पडत नाही. ही वर्णने निव्वळ सांकेतिक पद्धतीची तर आहेतच पण सगळ्याच स्त्रियांची वर्णने एकाच साच्याची असून पुन:पुन्हा येतात. मग ती शर्मिष्ठा असो, देवयानी असो, शकुंतला असो, द्रौपदी असो किंवा सावित्री, तिच्या अंगाचा सुगंध आलाच पाहिजे, तो पाच दहा कोस गेलाच पाहिजे. पायाचे लाल ठसे जमिनीवर उमटलेच पाहिजेत, या स्त्रियांचे डोळे आकर्ण असलेच पाहिजेत. कमरेला पाहून सिंह, मुखाला पाहून चंद्र, वेणीला पाहून भुजंग, लाजलेच पाहिजेत. या स्त्रिया कुठेही, कोणत्याही प्रसंगात कोणत्याही भावावस्थेत असोत ही रूपवर्णने, हालचालींची वर्णने त्या त्या घटनाप्रसंगांची, मनोवस्थांची अंगभूत प्रकृती विकृत झाली तरी त्याची तमा वाळगीत नाहीत. किंबहुना अशा घटना-प्रसंगांतील अंगभूत भावनांची आंदोलने आणि त्यातून आकाराला येणारे नाट्य दुर्लक्षित करून केवळ अशा रोचक वर्णनाने करमणूक करणे हाच या वर्णनाचा प्रकृतिधर्म दिसतो. म्हणून या ग्रंथातील स्त्री वोलली की, "ऐसे वोलली कमलनयना" चालू लागली की, "ऐसे चालली गजगमना" अशी विशेषणे श्रीधर योजितो. एवढेच नव्हे तर शोकगर्भ प्रसंगीही श्रीधराचे लक्ष अशा शोकगर्भ प्रसंगातील व्यक्तींच्या अगतिक, व्याकुळ आणि करुण अशा मनोवस्थेला गोचर करण्याकडे राहात नाही तर रूपवर्णनाकडेच असलेले दिसते. विशोक पर्वात कौरवांकडील असंख्य शूर वीर योद्धे युद्धात मृत्युमुखी पडल्यामुळे चोहीकडे हाहा:कार माजलेला असतो. कौरवांच्या स्त्रिया शोकसागरात बुडून जातात. आपापल्या पतीची प्रेते शोधतात अशा या भीषण हृदयद्रावक प्रसंगाचे वर्णन श्रीधर पुढीलप्रमाणे करतो—

"गांधारीच्या बहुत सुना । कित्येक रडती हंसगमना ।
गजगमना मृगनयना । चंद्रवदना असती पै ।।५५–८४।।"

"एक मीनाक्षी मृगशावाक्षी । एक कामाक्षी, एक पद्‌माक्षी ।।५५-८५।।
आपुल्याला पतीची प्रेते धरुनि । शोक करीती नितंबिनी ।। ५५-८६ ।।"

एखाद्या हिंदी चित्रपटातील नायिका दुःखाने एखाद्या डोंगराच्या कड्यावरून घसरताना किंवा प्रिय व्यक्तीच्या प्रेताजवळ बसून शोक करताना तिच्या अर्धउघड्या उरोजाचे प्रदर्शन मोठ्या सराइतपणे केले जाते त्याची आठवण श्रीधराच्या 'या वर्णनांच्या ठिकाणी आपल्याला होते. जे कार्य हिंदी चित्रपट आजच्या काळात करीत आहे तेच कार्य श्रीधराच्या पांडवप्रतापाने त्याकाळी केलेले आहे.

बहुजन समाजातील श्रोत्यांच्या रंजनासाठी शृंगारिक वर्णनाप्रमाणेच सुमार पातळीवरील विनोदाची गरज असते. सामान्य श्रोत्यांना सूक्ष्म अशा औचित्यविसंगतीवर आधारित व्यक्तीच्या भाववृत्तीवर प्रकाश टाकणारा, शाब्दिक कोटयांतून निर्माण होणारा विनोद झेपत नाही. श्रीधरही असाच विदूषकी थाटाचा ढोबळ विनोद संवादातून निवेदनातून करून श्रोत्यांना हसवितो. अश्वमेध यज्ञाच्या प्रसंगी भीम श्रीकृष्णाकडे यज्ञाचे निमंत्रण देण्यासाठी द्वारकेत पोचतो. श्रीकृष्ण घरात जेवत बसलेला आहे. यावेळी भीम आणि श्रीकृष्ण या दोघांत झालेल्या संवादातून निर्माण होणारा विनोद पाहा—

"बाहेर बैसला वृकोदर । विनोदे बोलत सर्वेश्वर ।
म्हणे आला तो स्थूलोदर । तो येथे येऊ देऊ नका ।।५८-११८।।
गर्जोनि बोले वृकोदर । काय तुझे पिकले नाही राष्ट्र ।
किंवा दुष्काळ पडला अपार । पोट तुझे भरेना ? ।।५८-११९।।
सुईचे बेजाहून । तुझा गळा आहे बहु लहान ।
मुसळ गळा टोचून । थोर न केला सुइणीने ।।५८-१२३।।
त्या सुइणीचे छेदावे नासिक । तुझा गळा का केला बारिक ।
की माझे गदेने तरी देख । कंठ तुझा थोर करू ।।५८-१२४।।
की बलभद्राचा नांगर सदट । तेणे तुझा गळा करु नीट ।
तो न बोले वैकुंठपीठ । म्हणे काय घास अडकला ।।५८-१२५।।
गदा घालोनि मानेवरी । घास काढू काय बाहेरी ।।५८-१२६।।"

अशा प्रकारच्या ढोबळ विनोदाने श्रीधराच्या या 'पांडवप्रतापा'ला लोकप्रियता मिळवून देण्यात हातभार लावलेला आहे. याचबरोबर पुढील अध्यायातील कथेची सूचना पूर्वाध्यायाच्या शेवटी देणे, अध्यायाच्या किंवा, पर्वाच्या शेवटी फलश्रुती सांगणे, ठिकठिकाणी निसर्गाची वर्णने देणे यामुळेही या ग्रंथाची रंजकता वाढलेली आहे.

श्रीधराने युद्धाची वर्णने मात्र चित्रमय पद्धतीने केलेली आढळतात. या युद्धवर्णनात दृष्टिगोचरता आलेली आहे. भीम आणि दुर्योधन या दोघांतील युद्धाचे हे वर्णन पाहा—

"कुंकुमे माखले अचल । कि पळस फुलले बहुसाल ।
तैसे अशुद्धे दोघे बंबाळ । आरक्तवर्ण दिसती ।।५१-६३।।
गदेशी गदा झगटती । महाज्वाला तेथे उमटती ।
दोघेही मागे सरती । भय चित्ती नच वाटे ।।५१-६६।।
मांडीखुटी येऊन । सवेचि घेती उर्ध्व उड्डाण ।।५१-६७।।
उफराटी उडी घेता दुर्योधन । तेवेळे वरते जाहले चरण ।
तो भीमे गदा उचलोन । वामांकावरी घातली ।।५१-७६।।

पक्वफळ होय चूर्ण । तैसी मांडी गेली विदारुन ।
वृक्ष पडे उन्मळून । तैसा भूमिवरी पडियला ।।५१–७७।।
शिरावरी पाय देऊन । रगडुनिया केले चूर्ण ।।५१-८०।।"

दुर्योधनाच्या मृत्यूच्या प्रसंगाचेही श्रीधर चांगले वर्णन करतो—

"इकडे राजा दुर्योधन : धुळीत लोळे दीनवदन ।।५१–१४५।।
जे दुर्योधनाचे कपाळ । केशर कस्तुरीने शोभे विशाळ ।
तेथे पार्थाचे सायक सबळ । बैसोनि रक्त पाहतसे ।।५१–१५१।।"

याचप्रमाणें भीष्मपर्व, द्रोणपर्व, कर्णपर्व यांतील युद्धवर्णने चांगली असलेली दिसून येतात. कर्णपर्वातील श्रीधराचा कल्पनाविलास लक्षणीय आहे. अनेक शिरे आकाशात वरच्या वर उडून कशी जातात त्याचे वर्णन पाहा——

'पक्षी उडती वृक्षावरुनि । तैसी शिरे उसळती गगनी ।
की ते कंदुक खेळती रणी । कौरव पांडव आवेशे ।।४७–२२।।'

युद्धवर्णनाप्रमाणेच विशोक पर्वातील पुत्रांच्या मृत्यूमुळे शोकसागरात बुडालेल्या धृतराष्ट्राचे चित्रही चांगल्याप्रकारे काढलेले आहे. श्रीधराच्या या ग्रंथात अशाप्रकारची भावपूर्ण चित्रे क्वचितच आढळतात. शिवाय ही जी चांगली दिसणारी युद्धवर्णने आहेत ती इतर भडक, रंजक वर्णनांच्या तुलनेत चांगली दिसतात. परंतु एवढ्यावरूनच या वर्णनांना किंवा एकदोन ठिकाणच्या व्यक्तींच्या मनोवस्थांच्या दृष्टिगोचर वर्णनांना फारच कलात्मकता प्राप्त होते असे नाही. ही वर्णनेही एकाच साच्याची भडक अशाच प्रकारची आहेत. केवळ दृष्टिगोचरता येणे वेगळे आणि जीवनदर्शन घडवणे वेगळे. रंजनात्मक वाङमयामध्ये दृष्टिगोचरता जी आलेली असते तिचे ध्येय जीवनदर्शन घडवावे अनेक गुंतागुंतींसह मानवी मनांचे घटनाप्रसंगांतून संमिश्र असे चित्र काढावे असे नसतेच.

अशाप्रकारे श्रीधराच्या 'पांडवप्रताप' या ग्रंथातील संक्षेपविस्तार, लोकानुवर्तित्व, उपदेश, स्त्रियांसंबंधीची भूमिका, शृंगारवर्णने, रूपवर्णने, सुमार पातळीवरील विनोद या सगळ्या घटकांतून श्रोत्यांचे रंजनाचे कार्य होताना दिसते.

⊕ ⊕ ⊕

भास्कर लक्ष्मण भोळे / रुक्मिणीगान

'कविता हा संवेदनक्षम मनाचा अकृत्रिम हुंकार आहे' या विधानाचे सत्यत्व पटवून देणारी कविता मराठी भाषेत विरळाच. त्यामुळेच अशी कविता वाचायला मिळाली की वेगळाच आनंद मिळतो. 'रुक्मिणीगान' ही या अपवादात्मक कोटीतील कविता आहे. एका साध्याभोळ्या, सश्रद्ध व पापभीरू, ग्रामीण व निसर्गसंनिध स्त्रीमनाचा तो सहजाविष्कार आहे. त्यात कुठलीही कारागिरी नाही, आटापिटा नाही की प्रसववेणांचे क्लेश उमटलेले नाहीत. या कवितेचा चेहरा कुठल्याही वेषभूषेवाचून ताजा टवटवीत व प्रसन्न आहे. कौटुंबिक जीवन, काळ्या मातीचा सहवास, पशुधन, सासर-माहेर, दळण कांडण, भावश्रद्धा असे दैनंदिन जीवनातील विषय या कवितेत आलेले आहेत. संग्रहभर जाणवते ती या रचनेची अनौपचारिकता व निरागसता.

या संग्रहाच्या संपादकांनी आपल्या निवेदनात म्हटले आहे की, 'समकालीन साहित्यिकांशी आणि साहित्याशी जर रुक्मिणीबाईंना संबंध जोडता आला असता तर त्यांच्या प्रतिभेला अधिक चांगले वळण लागले असते.' मला या विधानाशी सहमत होता येत नाही. उलट मला तर असे वाटते की असा संबंध आला नाही हेच या कवितेचे अहोभाग्य आहे. तसा संबंध आला असता तर ही कवितासुद्धा समकालीन मराठी कवितेसारखी फॅशनेबल, शब्दाळ, खोटी, विकृत, तकलादू आणि वेगडी झाली असती. तिच्यातल्या अनुभवाच्या सच्चेपणाला व आविष्काराच्या रसरशीतपणाला बाधा आली असती. समकालीन साहित्याने तिला प्रदूषित केले नाही म्हणूनच ती एवढी नैसर्गिक आणि सहजसुंदर झाली आहे. आणि त्यामुळेच रसिक वाचकाच्या काळजाला थेट जाऊन भिडण्याचे वळ तिला प्राप्त झाले आहे.

रुक्मिणीबाईंना समकालीन साहित्याचे दुष्ट वारे जसे लागलेले नाही तसेच आजच्या कारकुनी शिक्षणाचे अपसंस्कारही त्यांच्यापासून कोसोगणती दूर राहिलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची भाषा ग्रांथिक बोजड विकृतीकरणापासून सुरक्षित राहिलेली आहे. लोकगीतांमधल्या जनजीवनाचा व बोलीभाषेचा प्रत्यय या कवितेतून जागोजाग येतो याचेही कारण हेच आहे. मराठी भाषेतील स्त्रीधनाचा जो अक्षम्य ठेवा आहे त्यात रुक्मिणीबाईंची कविता चपखलपणे बसणारी आहे. तिला तिची स्वतःची अशी एक श्रुतिमधुर लय आहे. नादसौंदर्य आहे.

कौटुंबिक जीवन हा या कवितेचा प्रधान विषय आहे. पतीबद्दल पूज्यभाव, आईची माया, सहजीवनाचे संकेत, आर्थिक भरभराटीपेक्षा प्रेमभावनेला प्राधान्य, वागडणारी मुले-बाळे यांना या कवितेने अक्षरबद्ध केले आहे. पतीची सावली होऊन जगणाऱ्या, स्वतःकडे कमालीचे गौणत्व घेणाऱ्या आणि दासी होऊन आयुष्य व्यतीत करण्यात धन्यता मानणाऱ्या पारंपारिक हिंदू स्त्रीचे हे भावविश्व आहे. अशा जीवनाला पूरक ठरणारी एक मूल्यव्यवस्था परंपरेनेच येथे निर्माण करून ठेवलेली आहे. आजच्या आधुनिकीकरणाच्या व स्त्री-मुक्तीच्या काळात ही मूल्ये कदाचित स्वीकारार्ह नसतीलसुद्धा. पण त्यामुळे त्यांचा पुरस्कार करणारी ही कविता त्याज्य ठरत नाही. कारण एकतर ज्या जीवनातून ही कविता जन्माला आली त्याची ही मूल्ये होत, आणि ज्या प्रतिभेने या कवितेला जन्माला घातले तिला ती शिरसावंद्य होत. आज बाहेर स्त्री-मुक्तीच्या घोषणा करून घरात मात्र सरंजामशाही जीवन निमूटपणे मान्य करणाऱ्या असंख्य स्त्रिया पाहिल्यावर त्यांच्या तुलनेत या कवयित्रीचा हा निखळ प्रामाणिकपणा निश्चितच स्पृहणीय ठरतो.

कौटुंबिक जीवनाचे काही संकेत जशा त्या प्रमाण मानतात तसेच सामाजिक जीवनाचेही काही संकेत त्यांनी स्वीकारलेले दिसतात. व्यसनाधीन होऊन कर्जबाजारी होणाऱ्यांना त्या फटकारतात. आपली अक्कल गहाण ठेवून दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्याच्या प्रवृत्तीचा त्या धिक्कार करतात. सामाजिक स्वास्थ्यासाठी पूर्वसूरींनी घालून दिलेल्या नीतीनियमांचा त्या पुरस्कार करतात, पैसा हेच सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानून माणुसकीला पारखे होणाऱ्यांचा त्या पाणउतारा करतात. कवयित्री सश्रद्ध आहेत. आषाढी कार्तिकीच्या वाऱ्यांची, नामसंकीर्तनादी धार्मिक विधींची व साधुसंतांच्या सहवासाची त्यांना आंतरिक ओढ आहे. हे सारे त्यांच्या पिढीच्या स्त्रीसाठी अगदीच स्वाभाविक आहे. पण त्यांचे वेगळेपण जर कशात असेल तर या गोष्टीत आहे की धर्माकडे वा ईश्वराकडे कर्मकांडाच्या वा कर्मठ परंपरावादाच्या दृष्टीने त्या मुळीच पाहात नाहीत. देवधर्म सारे करूनही मन जर शुद्ध नसेल तर सारे वाया गेले, प्रसंगी यात्रेला जाणे न झाले तरी मनी जर भाव असेल तर देव आपल्या अंगणात येऊन दाखल होतो—अशा त्यांच्या विधानांमधून धर्मसंकल्पनेचे मानवी जीवनाभिमुख स्वरूप त्यांना मान्य असल्याचे स्पष्ट दिसते. गांधींच्या हत्याऱ्याने आपल्या धर्माला काळिमा फासल्याबद्दल त्याला त्या धारेवर धरताना एका कवितेत दिसतात. धर्मगंडातून एका महात्म्याला मारण्याचे महत्पाप केल्यानंतर, गळ्यात जानवे असले तरी त्याचा धर्म पार बुडाला आहे, विकारवश होऊन वागणाऱ्याच्या हातून धर्माचरण संभवतच नाही– असा अभिप्राय त्यांनी दिलेला आहे, तो केवळ विस्मयचकित करणारा आहे.

श्रीमंताचे विश्व आणि गरिबांचे विश्व यांच्यात असलेली प्रचंड तफावत पाहून व्यथित होणे, मानवी स्वभाव- दोषांमुळे दुःखमय झालेल्या जीवनाच्या दर्शनाने हेलावून जाणे, व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनाच्या प्रस्थापित मूल्यादर्शांना झुगारून माणूस पशुवत बेदरकार जगत असल्याचे पाहिल्यावर अष्टसात्विक भाव उफाळून येणे—अशा ज्या अनेक प्रतिक्रिया या कवितेने नोंदवलेल्या आहेत त्या पाहिल्यावर या निरक्षर अ-संस्कृत कवयित्रीला, आज प्रतिष्ठा पावलेल्या कित्येक पढिक पंडितांपेक्षा प्रखर अशा सामाजिक जाणिवा असल्याचे स्पष्ट जाणवते. गांधी-नेहरू यांच्या निधनानंतर कवयित्रीने व्यक्त केलेले विचार तर त्यांच्या युगसमांतर जाणीवकक्षांचे प्रत्यंतर देतात.

अर्थात अशा कवितांची संख्या संग्रहात फारच थोडी आहे. कवयित्रीच्या मानसिक आंदोलनांचे हृद्य आविष्कार करणाऱ्याच कविता अधिक प्रमाणात आहेत. दळण-कांडण किंवा शेतीतील अंगमेहनतीची कामे करीत असतांना अंगांग ठणकतानाही ज्या अनिर्वचनीय आनंदाचा अनुभव मनाच्या अंतर्मनात होतो त्याला नेमक्या शब्दात कवयित्रीने व्यक्त केले आहे. ही कविता तर केवळ स्वतःच्याच विरंगुळ्यासाठी जन्माला आलेली असल्यामुळे ती कमालीची आत्मलक्ष्यी तर आहेच शिवाय इतर कोणाचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी जे घटपटादी करावे लागते त्यांची गंधवार्ताही या कवितेस नाही. परिणामी ती विलक्षण प्रामाणिक आणि त्यामुळेच अत्यंत प्रभावी ठरली आहे.

'दाट झाडीमध्ये' या शीर्षकाच्या कवितेचा मला आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो. खरे तर ती संपूर्ण कविताच इथे उद्धृत करण्याचा मला खूप मोह होतो. पण एकतर ती कविता बरीच प्रदीर्घ आहे आणि वाचकांनी हा कविता-संग्रह मिळवून ती वाचावी अशी माझी इच्छा आहे म्हणून मी ते टाळतो. पण सारांशरूपाने ती दिल्यावाचून राहावत नाही. एका विरहिणीचे कातर आणि व्याकुळ अंतरंग या कवितेत व्यक्त झाले आहे. घनदाट झाडीमध्येही तिला जिव्हाळाशून्य उन्हाळाच सर्वत्र जाणवतो. एकाकीपणा, अगतिकता, काबाडकष्ट, समाजाची अुणीदुणी, विद्ध पक्षिणीची आर्तता ही सारी जिवंत यमपुरी अनुभवीत पतीची वाट डोळ्यांत प्राण आणून पाहाणारी विरहिणी आपल्या सर्व व्यथावेदनांसह उभी करण्याचे सामर्थ्य या कवितेच्या ओळीओळीत आहे. झाडीची एकच प्रतिमा इतक्या अर्थघनरीतीने पुनःपुन्हा या कवितेत येते की वाचकाने स्तंभितच व्हावे.

अनुक्रमणिका

बहिणाबाई चौधरींच्यानंतर एवढी जिवंत आणि अस्सल कविता मराठी वाचकांसमोर ठेवल्याबद्दल या संग्रहाचे संपादक आणि प्रकाशक अभिनंदनास पात्र आहेत. संग्रहाचे मुद्रण निर्दोष, मांडणी सुबक आणि वेष्टण आकर्षक आहे. संग्रहाला सर्वार्थांनी साजेशी प्रस्तावना लिहून कविवर्य पाडगावकरांनी त्याच्या सौंदर्यात भरच घातली आहे.

रुक्मिणीगान

कवयित्री :सौ. रुक्मिणीबाई पाटील, संपादक : प्रा. र. का. कोलते, प्रकाशक : दिनकर पाटील, मलकापूर (जि. बुलडाणा), मूल्य ७ रु. २५ पैसे.

⊕ ⊕ ⊕

रघुनाथ भालेराव / **चिंतनिका**

(१)

काही कळत नाही, काही समजत नाही
झाडांची पाने हालत नाहीत, डोलत नाहीत
फुलांचीही तीच तऱ्हा
त्यांची हालचाल जाणवतच नाही
पक्षांचीही किलबिल थांबली आहे
काय हालले काहीच कळत नाही
सारे कसे शान्त आहे, स्थिर आहे
पाना-फुलांचे श्वासोश्वास जणू स्तंभित झाले आहेत
पक्षांचेही हृदयस्पंदन जणू थांबले आहे
सर्व स्थितप्रज्ञ आहेत
जणू समाधीत मग्न आहेत
इकडे मात्र सारी वर्दळ आहे, अशान्तता आहे
थोडी तरी शांतता मिळेल का ?
समाधीत ते लीन होईल का ?
जगाचा विसर पडेल का ?
ब्रह्म-स्वरूपाची जाणीव होईल का ?

(२)

एक नाजूक कोवळे पिंपळ-पान
चकाकत होते सकाळच्या सोनेरी सूर्यकिरणात
सौंदर्याच्या ऐटीने डुलत होते दिमाखात
सूर्य आला माथ्यावर
कोवळे पान हिरवे झाले
तारुण्यात पदार्पण केले
ते उभे होते शान्त
मध्यान्हीच्या कडक उन्हाचे चटके सोशीत
नंतर झाली संध्याकाळ
सूर्य पृथ्वीच्या उदरी दडला
हिरवे पान पिवळे झाले
वार्धक्याचे स्मरण झाले
क्षणिक जीवन सरले आपुले
कसे ? हे त्याचे त्यालाही न कळे !

(३)

आला क्षण गेला क्षण...
झाला उष:काल आली सकाळ
हळूच डोकावे दुपार
मागोमाग येई संध्याकाळ
येई रजनी तिला करोनी पार
असे हे दिवस-रात्र
उजेड आणि अंधार
आला क्षण गेला क्षण...
दिवसामागून दिवस जाती
महिने अन् वर्षेही सरती
असा असे तो काळ...
आला क्षण गेला क्षण...

⊕ ⊕ ⊕

विमल भालेराव / 'यज्ञसंभवा' : स्त्रीसामर्थ्याचा वेध

'यज्ञसंभवा' हे प्रा. सुशीला पाटील यांचे पुस्तक महाभारतीय द्रौपदीच्या आधारे बरेच काही सांगून जाते. स्त्री-सामर्थ्याचा परिचय करून देते. या निमित्ताने अखिल मानवतेला न्याय मिळवून देते.

या जगाचा मूलाधार मानवता आहे. स्त्री असो किंवा पुरुष असो त्याला मानव म्हणून जगण्याचा अधिकार त्याच्या जन्मावरोबरच मिळालेला आहे. प्रत्येकाला त्याच्या हक्कानुसार जगायला मिळालेच पाहिजे. स्त्री ही 'अबला' म्हणून तिला वाटेल तसे वागविले, दुखावले तरी चालेल, ती पुरुषाची दासी आहे; ही समजूत मुळातच ठार चुकीची आहे. तीही एक मानव आहे. तिलाही आपल्या हक्कांनिशी जगण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही कारणाने स्त्री दुखावली गेली की ती किती संहारक बनू शकते याची साक्ष आहे. महाभारतीय द्रौपदी ! प्रा. पाटील यांनी द्रौपदीच्या निमित्ताने स्त्री-सामर्थ्याच्या विविध रूपांचा लक्षणीय वेध 'यज्ञसंभवे'त घेतला आहे.

महाभारतातील द्रौपदी अनाहूत आहे. धृष्टद्युम्नावरोवर ती द्रुपदाला यज्ञवेदीतून लाभलेली आहे. तिचे आगमन होते न होते तोच, 'हिच्यामुळे क्षत्रियांचा नाश होणार !' अशी आकाशवाणी होते. सुरुवातीपासूनच व्यासांनी द्रौपदीला एका गूढ वलयाने वेढलेले आहे. या गूढतेच्या वलयातच आपण आजवर तिला न्याहाळत आलेलो आहोत. परंतु प्रा. सुशीला पाटील यांनी द्रौपदीच्या जन्मापासून स्वर्गारोहणापर्यंतच्या तिच्या जीवनक्रमाचा आधार घेऊन तिची लौकिकता आपल्यासमोर मांडली आहे. तिच्या राग-लोभादी आदिम भावनांचे अर्थ आपल्या बुद्धिप्रभेने लावले आहेत आणि त्या निमित्ताने अखिल मानवतेला न्याय मिळवून दिला आहे.

महाभारतीय द्रौपदी सतत जमिनीवर वावरते. ती स्थितप्रज्ञा नाही. 'शठं प्रति शाठचम्' ही तिची जीवन-नीती आहे. एका गालावर चपराक मिळाल्यावर मुकाट्याने दुसरा गाल पुढे करावयाचा अशा मिळमिळीत जगण्यावर तिचा विश्वास नाही. जगात राहावयाचे असेल तर तलम राहून चालत नाही हे तिने ओळखले आहे. तिचे दुःख, आनंद, राग, अनुराग सारे तिच्या चेहऱ्यावर उमटते. तिच्या कृती-उक्तीतून प्रकटत राहते.

विपुल गुणवैभव द्रौपदीच्या वाट्याला आलेले आहे. परंतु विवाहानंतरचा अल्पावधी सोडला तर तिच्यावर सतत संकट-परंपराच कोसळलेली दिसते. एका दुःखाची सल थोडी कमी होत नाही तर दुसरे पुढ्यात उभे राहते. ते निपटले जात नाही तर तिसरे कमरेवर हात देऊन उभे ठाकते. अशी तिची दुःखे सतत सोलती-उलतीच राहिलेली आहेत. या कारणास्तव तिचे सुख आकसत गेले आहे. द्यूतप्रसंगी भर सभेत तिची फरफट झालेली आहे. वनवासात जयद्रथ व जटासुर यांनी तिचे स्त्रीत्व लुटण्याचा प्रयत्न केला आहे. अज्ञातवासात कीचकाचा लत्ताप्रहार तिला सोसावा लागला आहे. सर्वांत शेवटचा आणि सर्वांत भयंकर आघात म्हणजे अश्वत्थाम्याकडून तिचे मातृत्व खुडले गेले आहे.

द्रौपदीवर झालेल्या या अन्यायांमुळे ती प्रत्येक वेळी संतापलेली आहे. राजसभेत पतींच्या व वडिलधाऱ्या मंडळीच्या गप्प बसण्याने ती तडकली आहे. शेवटी बिनबोल राहणे असह्य होऊन, "मी जिता की अजिता" ? हा प्रश्न भर सभेत उच्चारून स्त्री-सामर्थ्याची चुणूक तिने जनतेला दाखविली आहे. कीचकाने केलेल्या विटंबनेनंतर भीमाला शांतपणे झोपलेला पाहून ती भयंकर अस्वस्थ झालेली आहे. अर्जुनाचा बृहन्नडा-वेष पाहून ती चवताळली आहे. पांडवांच्या अर्धांगीचे हृदय-शल्य पांडवांकडून असे दुर्लक्षिलेले पाहून ती संतापलेली आहे. मुलांच्या मृत्यूनंतर तर ती वेडीपिशीच झालेली आहे. "राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ।" या

श्रीकृष्णवचनाने ती थोडीफार शांतावते. परंतु ज्या दुष्टतेमुळे संकट-परंपरा तिच्यावर कोसळलेली आहे ती दुष्टता समूळ नष्ट केल्याशिवाय "का शान्तिर्हृदयस्य मे" असे ती सतत म्हणत राहते.

द्रौपदी स्वतःचे दुःख लपवू शकत नाही, संताप आवरू शकत नाही तसाच आपला आनंदही झाकू शकत नाही. कीचकवध-प्रसंगी तिच्या आनंदप्रदर्शनाने तिच्यावर संकटही येते. परंतु तिची ही आदिम भावना दवा धरून राहू शकत नाही. कारण ते मानवी स्वभावात बसतच नाही. कीचकवधाची सुवार्ता - पतीच्या पराक्रमाचे कौतुक तिच्या कृती-उक्तीतून ओसंडते. तिला अज्ञातवासाचे भान राहात नाही. आपल्या हातानेच आपल्या पायांवर ती धोंडा पाडून घेते. वाऱ्यावर मिळालेले कमळ धर्माला देण्यासाठी ती धावलीही आहे. अर्जुनावर तिचे सर्वाधिक प्रेम आहे. एक माणूस सर्वांवर सारखे प्रेम कसे करू शकणार? त्यात आपपर भाव राहणारच! हा मानवी स्वभावच आहे. या सर्व प्रसंगांतून द्रौपदी उभी राहते ती एक मानव म्हणून!

पत्नी, गृहस्वामिनी, माता, राणी, महाराणी, सम्राज्ञी व दासी ही जीवनात वाटचाला आलेली सर्व पदे द्रौपदीने यशस्वीपणे सांभाळलेली आहेत. मानवतेवर तिचा विश्वास आहे. अमानवतेचा तिला तिटकारा आहे. म्हणूनच अश्वत्थाम्याच्या अमानवी कृत्याची शिक्षा म्हणून तिने त्याला अविरत आक्रंदत ठेवले आहे. मानवताशून्य कौरवांच्या नाशाने ती शांत झाली आहे. शेवटी सुराज्य-स्थापना करून तिने सदेह मुक्ती मिळविली आहे. 'विश्वात्मक चेतने'चे कार्य तिने साधले आहे. या सर्वांमधून प्रा. पाटील यांनी एक मानव-स्त्री म्हणून द्रौपदीची ओळख पटवून दिली आहे. तिच्या निमित्ताने स्त्री-सामर्थ्याची ओळख पटवून दिली आहे.

द्रौपदीच्या निमित्ताने महाभारतातील चमत्कार-कथा प्रा. पाटील यांनी आपल्या तरल बुद्धीने पिंजून काढल्या आहेत; विमल मतीने त्यांचे अर्थ लावले आहेत. लेखिकेच्या बुद्धिवैभवाची साक्ष पानापानांतून पटते. द्रौपदीची कथा सर्वांच्या परिचयाचीच! परंतु प्रा. पाटील यांच्या भाष्यामुळे वाचकांची जिज्ञासा सतत जागती राहते. तेच कथानक पुन्हा वाचण्यातील नीरसता टळते. अधूनमधून येणारे समाजचिंतन त्यांच्या चिंतनशीलतेची ग्वाही देते. भाषा, मांडणी व विचारांची थोरवी या गुणवैभवाने ही कलाकृती मराठी वाङ्मयात अक्षर ठरावी इतकी उत्कृष्ट उतरली आहे.

यज्ञसंभवा : सुशीला पाटील, मनोरा प्रकाशन, पुणे, मूल्य ६ रुपये.

⊕ ⊕ ⊕

शिरीष शां. कवडे / **सांज मोहरते तेव्हा**

सांज मोहरते तेव्हा,
आकाश धुंद होते,
काषाय अभ्रांच्या सुवर्ण कडांतून,
तारुण्य झिम्मा खेळते.

सांज मोहरते तेव्हा,
मन झिंगून जाते,
सौम्य सोनेरी सुवासात
काया हरखून जाते.

सांज मोहरते तेव्हा,
शब्दकळा लावण्य घेते,
अनामिक हुरहुरी अन्
वेदनांना जन्म देते.

⊕ ⊕ ⊕

दत्तानंद इंगोले / विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे : विद्रोही जाणीवांची प्रेरक शक्तिकेन्द्रे

'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे' हा प्रा. गंगाधर पानतावणे यांचा १९७६ साली प्रकाशित झालेला ग्रंथ. भारतातील अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करण्याकरिता अस्पृश्य समाजातच जन्मलेल्या काही असामान्य व्यक्तींनी आयुष्यभर लढा दिला. यांमधील काही उच्चविद्याविभूषित होते. काहीजण कवी, शाहीर, कलावंत असे निरनिराळे व्यवसाय बाळगणारे होते. परंतु सगळ्यांची ध्येयप्रणाली समान होती :— शतकानुशतके अस्पृश्यतेचे, दास्याचे, गुलामीचे जे जोखड मानेवर होते ते झुगारून द्यायचे. या ध्येयाप्रत जाण्याची प्रत्येकाची वाट वेगळी होती परंतु लक्ष्य एकच होते. समाजाचे स्वत:वर काहीतरी उत्तरदायित्व मानणाऱ्या या व्यक्तींनी येथल्या जातीयतेविरुद्ध व समाजरचनेविरुद्ध आपला विरोध दर्शविला. दडपल्या गेलेल्या समूहमनाचे मूक आक्रंदन या कलावंत-लेखकांनी आपल्या लेखणीतून प्रकट केले. शाहीरांनी आपल्या कवनांतून या दु:खाला वाचा फोडली. दिशाहीन व दिशाभूल अवस्थेत चाचपडत असलेला दुर्बल अस्पृश्य समाज जागा करण्यासाठी, त्याची अस्मिता जागृत करण्यासाठी या लेखक कलावंतांनी आपली कला व प्रतिभाशक्ती पणास लावली. या व्यक्तींमध्ये महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपासून तर शंकरराव खरातांपर्यंत अनेक सुधारणावादी व्यक्तींचा समावेश आहे. यात काहीजण सुप्रसिद्ध आहेत तर काहींची नावे हल्लीच्या नव्या पिढीला कदाचित ज्ञातसुद्धा नसतील, अशा 'साइडिंगला' पडलेल्या व्यक्तींचा आवर्जून उल्लेख आहे. अप्रसिद्ध व्यक्तींच्या योगदानाचे महत्त्वनव्या पिढीला माहीत करण्यासाठी प्रा. पानतावणे यांनी घेतलेले श्रम निश्चितच स्वागतार्ह आहेत.

हा ग्रंथ एकप्रकारे लघुचरित्र-संग्रह आहे. या ग्रंथात अनुक्रमे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिवराम जानवा कांबळे, किसन फागू बनसोडे, शाहीर घेगडे, अण्णाभाऊ साठे, ना. रा. शेंडे, केरूबुवा गायकवाड, वामन कर्डक, कवी दीनबंधू, बंधूमाधव व शंकरराव खरात यांच्या कार्याचा आढावा घेतलेला आहे. विविध व्यक्तींच्या या परिचयात्मक लघुचरित्रांमध्ये स्वत: प्रा. पानतावणे यांचे वैचारिक चिंतनदेखील अधून मधून प्रकर्षाने जाणवते. हा एक या ग्रंथाचा आकर्षक पैलू होय. आता विद्रोह म्हणजे काय ते पाहू या :—

विद्रोह म्हणजे प्रस्थापिताविरुद्ध बंड.
विद्रोह म्हणजे परिवर्तनाकडे वाटचाल.
विद्रोह म्हणजे परंपरेला नकार.
विद्रोह म्हणजे सनातन मूल्यांचा त्याग.
विद्रोह म्हणजे क्रांतीचा सूर्योदय.

'विद्रोह' या शब्दाची व्याप्ती वरीलप्रमाणे दाखविता येईल. या देशात पूर्वी चातुर्वर्ण्य—व्यवस्था होती. या व्यवस्थेचे आधुनिक रूपांतर हे निरनिराळ्या जातींमध्ये झाले. त्याबरोबर श्रेष्ठकनिष्ठत्वाची भावना आली आणि माणूस माणसापासून विभक्त झाला. एकजण दुसऱ्याला आपल्यापेक्षा कमी लेखू लागला. ह्या वरिष्ठ माणसाला मुक्या प्राण्याचा स्पर्श अवैध नव्हता, परंतु आपल्याचसारख्या हाडामासाचा, नाका-डोळ्यांच्या माणसाला तो अमंगल व अस्पर्श समजू लागला. ही माणसानेच माणसाची केलेली घोर विटंबना, या देशात हजारो वर्षांपासून अमानुषपणे अव्याहत चालविली जात होती. विद्या व ज्ञान ग्रहण करण्याचा, वेदपठण करण्याचा अधिकार केवळ काही उच्चवर्णीयांनाच या समाज व्यवस्थेने दिलेला होता. समाजातील एका विशिष्ट व्यक्तिसमूहाने केवळ गुलामगिरीतच आपल्या आयुष्याची कृतार्थता मानावी व ही सगळी

अमानुष प्रथा, उद्विग्न करणारी गुलामगिरी म्हणजे आपल्या पूर्वजन्मीच्या पापाचे प्रायश्चित आहे असे समजून या पिळलेपणातच आनंद मानायचा, ही अस्पृश्यांची परंपरा होती.

या अन्याय्य व्यवस्थेला तडे देण्याचे कार्य चार्वाक व बुद्धाने केले. परंतु या व्यवस्थेची पाळेमुळे या देशात इतकी घट्ट रोवून बसली होती की विसाव्या शतकातील यंत्रयुगाचा, बुद्धिवादी जगाचा या व्यवस्थेवर किंचितही परिणाम होऊ शकला नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाच हजार वर्षांच्या ह्या दुष्ट परंपरेविरुद्ध बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिकेतून प्रखर विरोध केला. त्यांच्या रूपाने विद्रोहाची पहिली ठिणगी या देशात पडली. त्या प्रकाशात कोट्यावधी अस्पृश्यांच्या उत्थानाचा अभ्युदय जवळ आला. बहिष्कृत परंतु निद्रिस्त समाजास खडबडून जागृत करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. अस्पृश्य समाजात जन्म घेतलेली व्यक्ती या भारत-वर्षाची घटना लिहू शकते ही घटनाच किंकर्तव्यमूढ करणारी होती. आपल्यातीलच एक व्यक्ती प्रख्यात कायदेपंडित होऊ शकते, बॅरिस्टर आणि पी. एच्‌डी. सारख्या उच्च पदव्या मिळवू शकते, तद्वतच जगातील अग्रगण्य विद्वान मंडळीत या व्यक्तीची गणना होऊ शकते. या उदाहरणामुळे दलितांचा, दडपल्या गेलेल्या समूहाचा आत्मविश्वास जागा झाला. विद्वत्ता ही जन्मावर अवलंबून नसून कुठल्याही जातीत जन्मास आलेल्यांना ती स्वप्रयत्नाने सहज साध्य होऊ शकते ही जाणीव लाखमोलाची होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतःच्या सोनेरी व इतिहास घडविणाऱ्या आयुष्याने या जाणिवेचा प्रत्यय आणून दिला.

प्रा. पानतावणे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अचूक दूरदृष्टीचे काही दाखले दिलेले आहेत. उदा. कांग्रेस ही क्रांतिकारक संस्था नाही, साम्यवाद हा जळता वणवा आहे, साम्यवाद अस्पृश्यांच्या सामाजिक दुःखाचे निरसन करण्यास असमर्थ आहे. अशी विधाने बाबासाहेबांनी आपल्या ग्रंथांतून, भाषणांतून केलेली आहेत. यावरून बाबासाहेबांचा राज्यशास्त्राचा व्यासंग आणि विचारप्रगल्भता किती भव्य होती याचे दर्शन घडते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या छोटेखानी चरित्राचा व कार्याचा उपसंहार करताना प्रा. पानतावणे एक फार मोठे सत्य सांगून जातात ते असे : "जर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर झाले नसते तर . . . तर दलितांना स्वातंत्र्याचा श्वास घेता आला नसता, मान उंचावून रस्त्याने चालता आले नसते, स्वतंत्र विचार करता आला नसता, सभाधीटपणा आला नसता, उत्स्फूर्तपणे कवितेची ओळ लिहिता आली नसती, मानवी मूल्यांसाठी झिजता नि झुंजता आले नसते. मानवी स्वातंत्र्याचे वेहोष गाणे गाता आले नसते."

या ग्रंथनिर्मितीकरता प्रा. पानतावणे यांनी केलेले संकलन आणि या संकलनातील प्रत्येक चरित्र-नायकाला प्राप्त करून दिलेला न्याय गौरवास्पद आहे. सामाजिक समता निर्माण होण्याकरिता या ग्रंथातील प्रत्येकाचा जरी सिंहाचा वाटा नसला तरी त्यांच्या मर्यादांची जाणीव ठेवून आपल्या संयमित आणि वृथा अभिनिवेश न बाळगणाऱ्या लेखणीने प्रा. पानतावणे यांनी त्यांच्या कार्याचा आढावा सुबुद्ध आणि डोळस वाचकांपुढे आणून ठेवला आहे. या सगळ्या क्रांतदर्शी चरित्रनायकांनी निर्माण केलेल्या विद्रोहाच्या प्रेरणादायी ज्वालेतून भावी क्रांतीचे नेते निर्माण व्हावेत एवढे सामर्थ्य या चरित्रनायकांच्या खडतर चरित्रांत आणि त्यागमय चारित्र्यात आहे.

थोडक्यात, "विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे" या ग्रंथातील लघुचरित्रे ही प्रा. गंगाधरराव पानतावणे यांच्या सर्वदूर बहुश्रुततेची साक्ष देतील.

विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे, प्रा. गंगाधर पानतावणे, विजय प्रकाशन, नागपूर–४४००१३, १९७६, किं. बारा रुपये.

⊕ ⊕ ⊕

दिलीप देशपांडे / **दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप**

भारतीय समाजवृक्ष हा सामाजिक विषमतेच्या रोगाने पोखरला गेलेला आहे. हा शाप आहे सामाजिक विषमतेचा भारतीय समाजाला मिळालेला. हा प्रश्न अजूनही दूर झालेला नाही, संपलेला नाही. दलित हा समाजाचाच एक घटक, ज्यांचे शोषण झाले आहे, शोषकांकडून. दलितांचा प्रश्न अजूनही प्रत्येक पातळीवर सुटलेला नाही. दलितांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या, अन्यायाच्या वार्ता अजूनही मधून मधून ऐकायला मिळतात. दलितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी दलित चळवळ सुरू झालेली आहे. सभा, संमेलने, चर्चा इत्यादी माध्यमांतून त्यांनी आपल्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न सुरू केलेला आहे. साहित्य-निर्मिती होऊ लागली आहे. दलित जाणीव त्यांचे ठिकाणी जागृत झालेली आहे. या जाणीवेतूनच दलित साहित्य आकारास येऊ लागले आहे. विद्रोहाचे पाणी पेटू लागले आहे.

माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या तीन तत्वांचे पालन व्हायला पाहिजे. या तीन तत्त्वांपासून दलितांची वंचना झालेली होती. तो अधिकार त्यांना डॉ. आंबेडकरांनी मिळवून दिला.

दलित साहित्यासंबंधी स्फुट लेखन बरेच झालेले आहे. 'दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप' हा प्रा. यशवंत मनोहर यांनी लिहिलेला ग्रंथ दलित साहित्याची मूलगामी भूमिका मांडणारा आहे. यातून दलित साहित्यासंबंधीच्या अनेक प्रश्नांची चर्चा त्यांनी केलेली आहे.

'दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप' हा दीर्घ असा लेख या ग्रंथात असून त्यात त्यांनी दलित साहित्याची भूमिका स्पष्ट केली आहे. दलित साहित्यविषयक आपले विचार मांडले आहेत. दलित म्हणजे कोण या संदर्भात प्रा. मनोहर म्हणतात, "शोषितांची जात शोषित. शोषणाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इत्यादी सर्वच प्रकारांनी काळोखलेले शोषितांचे सर्वच नातेवाईक घटक हे 'दलित' होत' (पृ. ३). दलितांच्या ठिकाणी जी जाणीव निर्माण झालेली आहे ती महत्वाची आहे. या संदर्भात प्रा. मुक्तिबोध म्हणतात– "दलित जाणीव ही समाज जाणीवेत अनुरूप परिवर्तन करू पाहणारी जाणीव आहे. म्हणून ती जशी विद्रोहात्मक तशीच मूलतः आशावादी व क्रांतिकारी जाणीव आहे." (पृ. ७). दलित साहित्य व्यक्तिवादी नसून समाजवादी आहे. "दलित साहित्य जीवनद्रोही, न्यायद्रोही नाही. स्वातंत्र्य आणि समताद्रोही नाही तर जीवन, न्याय, स्वातंत्र्य, समता ह्यांच्याशी द्रोह करणाऱ्या सर्व व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह मांडणारे ते साहित्य आहे." (पृ. १६).

दलित, दलित जाणीव, दलित साहित्य इत्यादींबद्दल व्याख्या सांगून झाल्यावर प्रा. मनोहरांनी दलित साहित्य आणि सॉफिस्टीकेटेड साहित्य, दलित साहित्य आणि मार्क्स, दलित साहित्य आणि लोकसाहित्य, दलित साहित्य आणि परंपरा-विचार, दलित साहित्याचे प्रयोजन, दलित साहित्य आणि दलित चळवळ, दलित साहित्य : डॉ. आंबेडकर व आंबेडकरवाद इत्यादीविषयी आपल्या मर्मग्राही शैलीने विवेचन केलेले आहे.

"ईश्वराने, धर्मांनी, मंदिरांनी, धर्मग्रंथांनी कर्मविपाकाने माणसाला आणि राष्ट्राला लुबाडले आहे हे अपूर्व सत्य आपल्या समाजाला सांगण्यासाठी दलित साहित्य पुढे येत आहे . . . या देशाचा मानवतावादी, इहवादी, विज्ञानवादी म्हणून जगभर गौरव व्हावा; इथल्या माणसांचा मानवतेचे शिल्पकार म्हणून सन्मान व्हावा असे या साहित्याला वाटत आहे." (पृ. ४५).

या ग्रंथातील इतर लेखांमधून दलित साहित्यातील काही प्रश्नांची चर्चा लेखकाने केलेली असून त्यामधून दलित जाणीव, शोषकांचा निषेध व क्रांतीचा आवेश आढळतो. याच ग्रंथांत लेखकाने 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' या लेखातून दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्राची स्पष्ट रूपरेषा दिलेली आहे. हा ग्रंथ निश्चितच अभ्यासकांना अभ्यासयुक्त ठरावा असा आहे. यामधून लेखकाची विद्रोही जाणीव, प्रखर आत्मविश्वास, लेखकाची अंतर्मुखता, क्रांतिकारी आशय, नीटस अभिव्यक्ती इत्यादी वैशिष्टये आढळतात.

दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप
लेखक प्रा. यशवंत मनोहर
प्रबोधन प्रकाशन, १९७८
पृष्ठ १२६, किंमत १२ रुपये.

⊕ ⊕ ⊕

जयवंत काकडे / **चार कविता**

(१)

रांगोळी

कोवळया उन्हाने पंख उघडले
दिशांना उजळून...
सावल्या ऐसपैस बसल्या
झाडांच्या बुंध्यांशी, हातपाय पसरून...
अंगणातला सडा
ओलाच आहे
रांगोळी केव्हा घालशील ?

(२)

आसवांचे थवे

दूर गेलेले
माझ्या आसवांचे थवे..
पश्चिमेच्या
अंधाराचे काटे
तुझ्या मिटल्या डोळयांना बोचणारे...
तू पापण्या उघड
तुझ्या भिजलेल्या डोळयातून
माझ्या आसवांचे थवे
परत येणार आहेत !

(३)

झोप

पाखरांना
रागावू नका
किलबिल करणे
हा त्यांचा धर्म आहे.
पुजाऱ्यांनो,
तुमचा कर्कश घंटानाद
थोडावेळ बंद ठेवा...
देवाला झोप लागली आहे !

(४)

रित्या ओंजळीत

ती उदास संध्याकाळ
भैरवी सारखी.
तुझे निथळणारे शब्द
पापण्यांच्या आडोशातून. !
.कितीतरी सकाळी तू साद दिलीस...
आपली भेट
क्षितिजावरच होईल
तेव्हा चांदण्याचा पाऊस पडेल
तुझ्या रित्या ओंजळीत !

⊕ ⊕ ⊕

प्रदीप भा. विटाळकर / **लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह**

'लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह' या पुस्तकाने मराठी लोकसाहित्यविषयक समीक्षा-ग्रंथांत मोलाची भर पडली आहे. मराठीमध्ये लोकसाहित्याचे संकलन, संपादन आणि प्रकाशन विपुल झालेले आहे. मात्र कित्येकदा संकलन करताना शास्त्रीय दृष्टीचा अभाव जाणवतो. जनजीवनात आढळणाऱ्या लोककथा व लोकगीते यांचे संकलन व संपादन करून वाङ्मयीन स्वरूप-वैशिष्ट्यांची नोंद आणि त्यांचा रसिकतेने घेतलेला रसास्वाद यापलीकडे अनेकांची मजल गेली नव्हती. अशा परिस्थितीत १९५६ साली श्रीमती दुर्गा भागवतांनी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे हे मर्यादित क्षेत्र 'लोकसाहित्याची रूपरेखा' हा समीक्षा-ग्रंथ लिहून व्यापक करण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक पद्धतीप्रमाणे भारतीय लोकसाहित्याच्या प्रमुख अंगांचा परिचय या पुस्तका-द्वारे त्यांनी करून दिला. दुर्गाबाईंच्या अध्ययनाचे क्षेत्र जसे विस्तृत तसाच त्यांच्या विवेचनाचा आवाकाही मोठा आहे, यात शंका नाही. डॉ. मांडे यांच्या प्रबंधाची मांडणी याहूनही वेगळी आहे. ते 'लोकसाहित्य' ही संज्ञा व्यापक अर्थाने वापरतात. लोकमानसाचे दर्शन ज्या कोणत्या प्रकारे आपल्याला घडते ते सर्वच प्रकार त्यांनी नजरेच्या टप्प्यात ठेवले आहेत. या सर्व प्रकारांकडे लोकमानस समजून घेण्याचे साधन म्हणून ते पाहातात. लोकजीवनात रूढ असलेले लोकनृत्य, विधी, आचार, भ्रम, समजुती, श्रद्धा, लोकनाट्य या सर्वांचा उगम ज्या सामाजिक जीवनात होतो त्या सामाजिक जीवनाची पार्श्वभूमी जाणून घेण्याचा ते प्रयत्न करतात. लोकसाहित्य हे लोकमानसाचा व समाजजीवनाचा सहज झालेला आविष्कार असल्यामुळे व समाजजीवनाचेच ते एक अविभाज्य अंग असल्यामुळे ज्या समाजाचे हे वाङ्मय आहे त्या समाजाच्या जीवनाचा अभ्यास करणे आवश्यकच आहे असे ते मानतात. इथूनच डॉ. मांडे यांचे अभ्यासक्षेत्र सुरू होते. लोकसाहित्यात केवळ शब्दबद्ध वाङ्मयच नसते तर समाजात प्रचलित असलेल्या परंपरागत रूढी, आचारविचार, लोकविश्वास या सर्वांचा त्यात समावेश होतो. लोकसाहित्य व समाजजीवन ह्यांचे अभिन्नत्व कल्पून संपूर्ण लोकजीवनाचा आविष्कार ज्या ज्या माध्यमांतून होतो त्या सर्व माध्यमांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय व मानववंशशास्त्रीय दृष्टीचे अधिष्ठान ठेवून व्हावा, असे त्यांना वाटते. या भूमिकेतून लोकसाहित्याचा अभ्यास हा पर्यायाने लोक-जीवनाचा अभ्यास ठरतो. म्हणून डॉ. मांडे यांच्या या ग्रंथाची मांडणी एकदम नवीन आहे, संपूर्णपणे निराळी आहे.

डॉ. मांडे यांच्या मते लोकसाहित्य आणि लोकजीवन यांत अभिन्नत्व असते. त्यामुळे लोकसाहित्य त्या त्या समाजजीवनातच पाहिले पाहिजे. समाज जीवनाचा संदर्भ सोडून केवळ साहित्याचा सुटा अभ्यास केला तर त्यातून लोकसाहित्याचे होणारे दर्शन हे त्रुटित राहते. लोकसाहित्याचा समाजपरंपरेतील विविध विधींशी असणारा घनिष्ठ संबंध लक्षात घेतला तर समाज जीवनातील नाना विधी हा लोकसाहित्याचा आधार आहे. म्हणून लोकसाहित्य हे सामाजिक विधींशी निगडित असणारे साहित्य आहे. हे सर्व विधी अति प्राचीन असून मूलतः प्राचीन मानवाच्या जीवनातील यातुकल्पनेशी याचा संबंध आहे.

'लोकसाहित्य' या सामासिक शब्दात असलेल्या 'लोक' या पदाचा डॉ. मांडे यांनी घेतलेला अर्थही लक्षणीय आहे. 'लोक वेदे च' या शब्दप्रयोगावरून वैदिक संस्कृती आणि लोकसंस्कृती यामधील भिन्नत्व स्पष्ट होते. वैदिक संस्कृतीहून वेगळे असे परंपरागत चालत आलेले जीवन जगणारा समूह म्हणजे लोक. परंतु हे दोन्ही संस्कृतिप्रवाह आज पूर्णपणे भिन्न राहिलेले नाहीत. तरीही शिष्ट लोकांच्या संस्कृतीहून भिन्न असे सांस्कृतिक जीवन बहुजन-समाज जगत असतो. आदिम समाजाचे सांस्कृतिक जीवन या 'शिष्टेतर' समाजात आज पाहावयास मिळते. डॉ. मांडे यांनी लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना हा 'शिष्टेतर' समाजच गृहीत

अनुक्रमणिका

धरला आहे. "लोक म्हणजे वेगळ्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणारा वर्ग. ही संस्कृती स्वाभाविकपणे जगते आणि निसर्गाला जवळची आहे." हे लोक म्हणजे सामान्य जनता नाही. आदिम समाजापासून त्यांचे आचार, विधी व श्रद्धा चालत आलेल्या असून त्यांचा सविस्तर व पद्धतशीर विचार डॉ. मांडे यांनी या ग्रंथात केला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथातील अतिशय महत्वाचा भाग म्हणजे त्यात लोकसाहित्याच्या सर्व अंगोपांगांचा विचार करून लोकसाहित्य आणि विधी यांचे संबंध सविस्तरपणे मांडले आहेत. हे विवेचन करीत असताना त्यांनी दिलेले पुरावे दुहेरी स्वरूपाचे आहेत. सर्व परिचित असणारे लोकसाहित्याचे प्रकार विधींशी कसे जोडले आहेत हे तर सांगितलेच, शिवाय, विशेष परिचित नसलेल्या विधींचा गीतांशी व इतर साहित्याशी असणारा संबंधही त्यांनी स्पष्ट केला आहे. या दृष्टीने त्यांनी दिलेली 'वाऱ्याची भजने' व 'नागमंत्र्या'चे वर्णन ही वैशिष्टयपूर्ण आहेत.

'मराठी लोकगीतांचे स्वरूप' या प्रकरणात त्यांनी लोकगीतांचे केलेले वर्गीकरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. लोकगीते कोणत्या तरी क्रियेशी संबद्ध असतात. श्रमगीते सोडली तर जवळ जवळ सर्व लोकगीते विधींशी संबद्ध असतात. भोंडल्याची गाणी ही सुफलीकरणाच्या विधीची (Fertility Ritus) अवशिष्ट रूपे आहेत हे त्यांचे मौलिक प्रतिपादन आहे. वासुदेव, पांगुळ, गोंधळी, भराडी, डक्कलवार, पोतराज, वासुदेव व धनगरांचे भगत यांनी लोकसंस्कृतीचे जतन केलेले आहे. या सर्व 'लोकसंस्कृतीच्या उपासकां'चीं गाणी अद्यापही समाज जीवनात टिकून आहेत हे येथील विवेचनावरून स्पष्ट होते. लोकजीवन हे परंपरागत चालत आलेल्या कृती आणि उक्ती ह्यांतून प्रकट होते. कृती व उक्ती यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. कृती आणि उक्ती ह्यांच्यात अभिन्नत्व असल्यामुळे लोकगीतांचा विचार, ज्या विधींशी त्यांचा संबंध असतो त्या विधींच्या विचाराशिवाय अपुरा ठरतो. म्हणजेच लोकसाहित्याचा अभ्यास हा समाजजीवन ज्या कृतीतून आणि उक्तीतून प्रकट झालेले असते त्या कृतीचा आणि उक्तीचा अभ्यास होय. त्यामुळे हा अभ्यास वाङमयीन चर्चेपुरता मर्यादित न राहता, समाजशास्त्रीय आणि विशेषतः मानववंशशास्त्रीय अधिष्ठान लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला कसे आवश्यक आहे हेही समर्पकपणे पटवून देतो.

'मराठी लोककथा : परंपरा व स्वरूप' या प्रकरणात त्यांनी पाश्चिमात्यांमध्ये प्रचलित असलेल्या विविध संप्रदायांचा विचार केला आहे. भारतातील वैदिक वाङमयापासून ते बौद्ध जातक-कथांपर्यंत सर्व प्रमुख लोककथांचा या भिन्न संप्रदायांच्या पद्धतीने अभ्यास व्हावा अशी त्यांनी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. पाश्चात्यांच्या लोककथा वर्गीकरण-पद्धतींची सविस्तर माहिती देऊन सर्व लोककथांचे वैशिष्टय म्हणजे ह्या कथांतील कल्पनाबंध आणि कथाबीजे सर्वत्र आढळतात असे सांगितले. तसेच दैवतकथा आणि लोककथा कशा निर्माण झाल्या, याचाही विचार केला. विधिनाटयाचा विचार करताना डॉ. मांडे लिहितात, "नाटयाचा उगम लोकांत प्रचलित असलेल्या लोकनाटयातून झाला, हे लोकनाटय धर्मविधीतून जन्माला आले आणि सर्वधर्मविधींचा उगम आणि म्हणूनच विधिरूप नाटयाचा उगम संभारणासाठी केलेल्या यज्ञनाटयात आहे. यज्ञनाटय अशा रीतीने नाटयाचे मूलस्रोत आहे." तसेच लोकनृत्यांचे प्रयोजन भूताखेतांना-देवदेवतांना संतुष्ट करणे होय. त्याचप्रमाणे लोकनृत्यामागेदेखील यावात्मकता असते. यातुक्रियेसाठीच ही लोकनृत्ये केली जातात. असे या संदर्भातील महत्वाचे विवेचन त्यांनी केले आहे.

लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह विशद करीत असताना 'बळी आणि पापवाहक' आणि 'प्रतिकात्मक मृत्यू आणि सांकेतिक पुनरुज्जीवन' या लक्षणीय प्रथांचे वर्णन लेखकाने वेगळ्या प्रकरणात केलेले आहे.

डॉ. मांडे यांनी प्रस्तुत ग्रंथात लोकसाहित्यात आढळणाऱ्या यावात्मकतेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. लोकसाहित्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने शोध घेणारा हा उत्कृष्ट ग्रंथ आहे. संशोधनाची शिस्त, सूक्ष्म व सर्वांगीण अभ्यास ही या ग्रंथाची नजरेत भरणारी वैशिष्टये आहेत. परंतु लोकसाहित्यातील

सर्वच अंत:प्रवाह इथे नोंदविले गेले आहेत असे नाही. तसेच यातुसंकल्पनेचे ग्रंथातील विवरण सलग वाटत नाही. त्यात एक प्रकारचा विस्कळीतपणा जाणवतो.

डॉ. मांडे यांनी मराठवाड्यातील लोककथा, लोकगीते, लोकरूढी, लोकनृत्ये, श्रद्धा, विविध भावात्मक विधी यांचे विश्लेषण करून आदिम मानवाच्या संस्कृतीचा, त्याच्या अंतरंगाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचे संशोधनक्षेत्र मराठवाड्यातील लोकसाहित्यापुरते मर्यादित असले तरी या शोधातून निष्पन्न होणाऱ्या संकल्पना या सार्वत्रिक (Universal) स्वरूपाच्या आहेत. मराठीत लोकसाहित्याचे परिशीलन करणाऱ्या वाङ्मयामध्ये डॉ. मांडे यांचा प्रयत्न अगदी अभिनव आहे. याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यायला हवेत.

डॉ. प्रभाकर मांडे,
लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७५,
पृ. ३०२, किंमत रु. बावीस.

⊖ ⊕ ⊖

नीळकंठ घोडे / **शोधाबोधाच्या कविता**

(१)

दर्प आलेल्या भागामध्ये
भाजलेली वेदना
काळ्याकुट्ट भिंतीच्या कोटातून
नारळाच्या पाण्यागत
बोंअरींग सुरू करते
वियोग, शृंगार बीभत्स आदी
ध्वनिजतत्व
बाहेर काढून
नमूने ठेवीत असते
चष्म्यातून निरखण्यासाठी

(२)

दूरवर पसरलेल्या
काळ्याकुट्ट अथांग सरोवरात
कितीतरी पाणबुडे
जीवनचक्र गतिमान करण्यासाठी
तळ वेध घेत असतात
आपआपल्या आशयासाठी

(३)

कृतींच्या वेलाटीत
अर्थमुक्त झालेले सारग्रंथ
कुदळी फावडे हाती घेऊन
मजल मजल फिरत असतात
चौखूर उधळणाऱ्या मृगागत
गंध ठेवून देठामध्ये

(४)

पाण्यावरील तरंग
आवाक्याच्या परिवेशात
वाकुल्या दावीत आहे
अचल जड धोंड्याला
सुबुक सुबुक हेलकाव्यात

⊕ ⊕ ⊕

'केतकर लेखसंग्रह' या साहित्य अकादमीतर्फे प्रकाशित झालेल्या ग्रंथात डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या महत्वाच्या लेखांचे संपादित पुनर्मुद्रण झालेले आहे. हे संपादन डॉ. य. दि फडके यांनी केलेले असून एका प्रस्तावनेत त्यांनी आपल्या संपादनाचा उद्देशही प्रगट केला आहे. अनेकदा डॉ. केतकरांच्या ललित आणि वैचारिक अशा दोन्ही प्रकारच्या साहित्यातून प्रकट होत जाणारे त्यांचे विचार-दर्शन ठळकपणे वाचकांच्या डोळ्यांपुढे आणणे हा त्यांचा उद्देश आहे. यातील सगळ्याच लेखांची निवड ही डॉ. केतकरांचे अंत:करण व विचारविश्व विशेष स्पष्टपणे समोर उभे करील अशीच आहे. त्यामध्ये डॉ. केतकर हे रंजक लिखाण लिहू शकणारे साहित्यिक नव्हते या रूढ गैरसमजाला धक्का देण्याचीही ताकद आहे! म्हणूनच 'केतकर लेखसंग्रह' हा ग्रंथ केतकरांच्या अभ्यासू लेखनप्रवृतीचे अत्यंत प्रभावीपणाने व स्पष्ट दर्शन घडविणारा व त्याचवेळेस त्यांच्या व्यक्तिमत्वावरही प्रकाशझोत टाकण्याच्या दृष्टीने पुरेसा समर्थ वाटतो.

तसे पाहता डॉ. केतकरांच्या 'कलेसाठी कला' या तत्त्वापेक्षा 'कलेसारखी कला' या तत्त्वावरतीच जास्त विश्वास आढळतो. त्यांनी केलेले काव्यपरीक्षण हा याचा पुरराचा ठरतो. केतकरांनी ज्या प्रकारच्या कादंबऱ्या लिहून समाजशास्त्रीय प्रश्न तत्कालीन समाजापुढे कादंबरीच्या संविधानकामधून उभे केले होते तसा प्रयत्न करणारे कादंबरीकार त्या काळात डॉ. केतकर हे एकटेच होते. मात्र केवळ एवढ्यानेच केतकरांच्या कादंबऱ्या वा संविधानके या इतक्या भरवशाच्या ठरत नाहीत की ज्यामुळे त्यांनी ना. सी. फडके यांना कलावादी म्हणावे. कारण कादंबरी लिहिण्यापाठीमागची त्यांची स्वत:ची दृष्टी ही जशी भिन्न आहे तशीच कादंबरीलेखनाला आवश्यक असलेली त्यांची आविष्कारक्षमताही तोटकी आहे, हे त्यांच्या या ग्रंथातल्या कादंबऱ्यांतील उताऱ्यांवरून स्पष्ट होते. पण एवढ्यासाठी, केतकरांचे कादंबरीकार म्हणून असलेले स्थान आणि वाङमयीन कर्तृत्व ही कमी ठरवता येत नाहीत. केतकर हे साहित्याचे निस्सीम उपासक असले तरी ते ललित साहित्यकृतींमध्ये मोलाची भर घालू शकले नाहीत. याउलट वाङमयीन अभिवृद्धी होऊ शकेल अशा शक्तीचे विचार त्यांनी स्वत:च्या बुद्धिसामर्थ्याने समाजापुढे ठेवले. केतकरांचे हे समाजप्रबोधन व त्यांचे वैचारिक श्रेष्ठत्व ही सर्वात महत्वाची ठरली आहेत.

डॉ. केतकरांना महाराष्ट्राचा जसा अभिमान होता तसाच महाराष्ट्रीय बुद्धीजीवी वर्गाचाही. उलटपक्षी त्यांचे सडेतोड विचार व बौद्धिक विवेचन हे अत्यंत पुरोगामी असूनही ते स्वीकारण्याच्या बाबतीत मात्र महाराष्ट्रीय समाजाने अनिच्छाच प्रगट केली. या उपेक्षेची डॉ. केतकरांनी आपल्या हयातीत सतत जाणीव ठेवलेली होती, असे त्यांच्या लिखाणावरून लक्षात येऊ लागते. केतकरांनी ज्या प्रकारचे विश्व हे कादंबरीविश्व म्हणून निवडले ते त्यांनी सद्हेतूनेच पण थोडयाफार खोळसाळ कर्तृत्वाला मोकळे प्रांगण म्हणूनच निवडले. संपादकांनी असे निदर्शनाला आणले आहे की वैजनाथ शास्त्री म्हणून राजवाडे नव्हेत तर स्वत: डॉ. केतकरच विचार-द्वंद्वे खेळत आहेत!

केतकरांनी निवडलेल्या मनोवृत्ती या तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजात चर्चाविषय झालेल्या आणि कधी सुधारक तर कधी फॅशनेबल समजलेल्या आणि सर्वतोमुखी ज्यांचे नाव झालेले आहे अशा व्यक्ती आहेत. राजवाडे यांचेच उदाहरण पाहा. या संग्रहात घेतलेल्या उताऱ्यांवरून, वैजनाथ शास्त्री हे चित्रण संपादकांच्या मते राजवाडे यांचे नाही तर ते स्वत: केतकरांचेच आहे. त्यांच्या मते डॉ. केतकरांनी एखाद्या लेखांमधून जे विचार मांडले असते ते इथे स्वत:चे तोंड न झाकता त्यांनी प्रगट केले आहेत! पण हे पटण्यासारखे नाही. कारण, केतकरांना आपले विचार मांडण्यासाठी कादंबरीत अशी अनेक पाने जागोजाग मोकळी आहेत.

आपण चांगली कादंबरी लिहू शकणार नाही याची योग्य तेवढी जाणीव केतकरांना होती. आपले विचार समाज-प्रबोधन म्हणून कादंबरीतूनच वाचले जाऊ शकतील याची संपूर्ण खात्री त्यांना कादंबरी-लेखनाच्या अगदी आरंभापासूनच आहे असे दिसते. म्हणूनच 'गावसासू' मधील उतारा, 'रिपवॅनविंकल' 'फेरीबोटीवरील संवाद' किंवा 'ब्राह्मण कन्या' यांमधील उतारे हे संपादकाच्या मतानुसार केतकरांचे बोलणे ठरत नाही. केतकरांनी केलेले हे समाजप्रबोधनही नव्हे. उलट जास्तीत जास्त यशस्वीपणे केतकरांना हाताळता आलेले ते कादंबरीतंत्र आहे. हे केतकरांचे स्वयंभू असे कादंबरीतंत्र आहे. म्हणूनच ते 'हरी आपटे' असा हरीभाऊंचा उल्लेख करू शकतात! एकीकडे बुद्धिवादी वा. म. जोशी आणि दुसरीकडे कलावादी ना. सी. फडके या दोहोंकडेही केतकरांनी स्वतःहून दुर्लक्ष केले आहे. थोडक्यात 'केतकर-लेखसंग्रह' मध्ये त्यांच्या कादंबरीची दखल घ्यायला जाण्यात माझ्या मते संपादकांची दिशाभूल झाली आहे.

हे झाले कादंबरीसंबंधात. डॉ. केतकर हे नुसतेच साहित्यिक नव्हते तर ते इतर लेखकांपेक्षाही काही महत्वपूर्ण आणि उच्च पातळीचे बौद्धिक खाद्य पुरवणारे विचारगर्भ असे लेखक होते. याशिवाय ते ज्ञानकोशकार म्हणूनही महत्वाचे ठरतात. कादंबरीचा विभाग सोडला तर केतकरांच्या प्रगल्भ बुद्धि-मत्तेचे जागोजाग पुरावेच असे हे निरनिराळे लेखांमधील उतारे आहेत. मात्र ज्या ज्या वेळेला केतकर चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्थेचा आग्रह धरतात तेव्हा तेव्हा त्यांना आज या प्रश्नाने जे भांडखोर स्वरूप घेतले आहे त्याची किंचितही कल्पना करता आली नव्हती, हे प्रकर्षाने जाणवते. केतकरांसारख्या असामान्य प्रतिभावंतांच्या समाजशास्त्रीय अन्तर्दृष्टीचा हा पराभव चिंत्य ठरलेला आहे.

ललित लेखक, कवी, संशोधक, पत्रकार अशा विविध प्रकारच्या लेखनाशी संबंधित असलेल्या अनेक नात्यांनी केतकरांनी घेतलेले अनुभव या ग्रंथांत सामावलेले दिसून येतात. 'देशाभिमान' या शब्दाचा अर्थ व संदर्भ डॉ. केतकर हे आपल्या आयुष्याच्या वक्रगतीबद्दल लिहितानाच सांगून टाकतात. इंग्रजांचे राज्य घालविण्याचा प्रयत्न जो करील त्या देशाभिमान्याला ह्या प्रयत्नात बंडाशिवाय दुसरा मार्ग मोकळा नसतो. मात्र ही बंडाळीबद्दलची आकर्षणाने भारलेली ओढ पुढल्या आयुष्यात केतकरांना साहित्याच्या कारकीर्दीत बंडखोर बनवून गेली. आपले टीकाकार हे जगाला आपल्या लिखाणाची जाणीव करून देणारे असतात, हे केतकरांनी मान्य केलेलेच आहे. मात्र "हिंदुस्थानात समाजशास्त्रीय विचारांवर अभ्यास केलेला पहिला लेखक मीच असल्यामुळे आणि हिंदुस्थानात त्या प्रकारचे वाचन-शिक्षण काहीच नसल्यामुळे हिंदुस्थानातील टीका मनावर घ्यायची नाही," असे केतकरांचे प्रतिपादन आहे. आदराची भावना वाढीस लागल्याचे कारण म्हणजे अमेरिकन लोकांच्या बरोबर आलेला नित्य सहवास होय, असेही ते सांगतात.

जरी चातुर्वर्ण्य–पद्धतीचा पुरस्कार हे जरी डॉ. केतकरांनी आपले ध्येय ठेवले असले तरीपण समाजशास्त्रीय विचारांच्या संशोधनावर सुधारणेच्या दृष्टीने पुस्तक लिहिण्याचा योग्य तो उपयोग होऊ शकला नाही. जातिभेदाचा इतिहास तयार झाला खरा. पण, समाजाने त्याचा उपयोग जातिभेद टाळण्या-ऐवजी तो पुनरुज्जीवित करण्याकडेच केला. म्हणजेच डॉ. केतकर हे 'कलेसारखी कला' उत्पन्न करण्याच्या भरीस पडले, असे म्हणावे लागते. त्यांच्या ज्ञानकोश प्रकल्पाचे कार्य महाराष्ट्रात तरी एकमेवाद्वितीयच मानावे लागते. तरीपण त्या मागच्या बंडखोर वृत्तीचा व लेखनाच्या सगळ्याच परिकल्पनेला लागलेल्या वक्रगतीचे कारण शोधणे हे मात्र अतिशय दुरापास्त ठरेल. म्हणूनच आजही डॉ. केतकर म्हणजे एक प्रतिमापूजनाचा विषय अशी भ्रामक व भावुक कल्पना ठळकपणे दृष्टीपुढे उभी राहते.

केतकरांना चातुर्वर्ण्यासंबंधी कायदा करायचा नव्हता तर त्यांना फक्त चळवळ, सुधारणा, शिक्षणाचे फायदे इत्यादी मार्गांनी समाजात नवे ज्ञान प्रस्तुत करावयाचे होते. मुळातच समाज ही विघटन-शील वृत्ती असल्याने अशा तऱ्हेच्या ध्येयकल्पना या स्वप्नभ्रमांच्याच ठरतात. आजही 'दलित' विषयक ज्या काही कल्पना आहेत त्यांच्यामागे असेच लेखनप्रक्रियेमागील लेखकाच्या अंतःकरणाचे भावनिक

अनुक्रमणिका

पिळवटलेपणाचेच मनोव्यापार प्रामुख्याने आहेत. असे असले तरीपण 'केतकर लेखसंग्रह' वाचून डॉ. केतकरांच्या एकंदर विचारांच्या भव्यतेमुळे मन स्तिमित झाल्याशिवाय राहत नाही. तसेच, त्या विचारांनी आजच्या समाज-प्रश्नांवर टाकलेला सुस्पष्ट प्रकाशझोतही लक्ष वेधून घेतो. प्रा. य. दि. फडके यांनी आपल्या प्रस्तावनेत मांडलेले विचार हेही असेच डॉ. केतकरांच्या कादंबरीवर व त्यांच्या धर्मविचारांवर समर्पक भाष्य करणारे आहेत.

अशा प्रकारचा अत्यंत मोलाचा ग्रंथ प्रकाशित केल्याबद्दल साहित्य अकादमीचे अभिनंदन करायला हवे.

य. दि. फडके, केतकर लेखसंग्रह,
साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली,
रिजनल ऑफीस, मुंबई, १९७७,
पृ. २००, किंमत १८ रुपये.

⊕ ⊕ ⊕

प्रा. रा. श्री. जोग पारितोषिक

१ जानेवारी, १९७७ ते ३१ डिसेंबर, १९७८ या काळात प्रसिद्ध झालेल्या अगर होणाऱ्या साहित्य समीक्षेच्या क्षेत्रातील सर्वोत्तम ग्रंथास दोन सहस्र रुपयांचे बक्षीस दिले जाईल. तरी या विषयावर वरील कालामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची माहिती, लेखक, प्रकाशक वा वाचक यांनी समितीच्या निदर्शनास आणून देण्याची विनंती आहे.

तसेच या पारितोषिकासाठी ज्यांना हस्तलिखित प्रत पाठवावयाची इच्छा असेल त्यांनी आपली संपूर्ण मुद्रणप्रत, समितीच्या कार्यवाहांकडे कचेरीच्या वेळात (सकाळी १०-३० ते सायंकाळी ६-००) ३१ ऑगस्ट, १९७८ पूर्वी पोहोचेल अशा रीतीने पुढील पत्त्यावर पाठवावी.

जोग स्मारक समिती
द्वारा—व्हीनस प्रकाशन,
"तपश्चर्या" ३८१—क शनिवार पेठ,
पुणे—४११०३०.

⊕ ⊕ ⊕

कार्यवृत्त (१६ फेब्रुवारी, १९७८ ते १५ एप्रिल, १९७८)

गो. स. देहाडराय, सरचिटणीस

१. कार्यालय व्यवस्थापन

१.१ दि. १९–३–७८ ला कार्यकारी मंडळाची सभा मध्यवर्ती कार्यालय, नागपूर, येथे झाली. गोंदिया संघशाखेचे अध्यक्ष श्री. नानासाहेब तेलंग यांच्या दुःखद निधनाबद्दल या सभेत शोक संवेदना व्यक्त करण्यात आली.

१.२ दि. ९–४–७८ ला कार्यकारी मंडळाची सभा अकोला येथे प्रमिलाताई ओक नाटचगृहाच्या कार्यालयात झाली.

२. आजीव सभासद

श्री. कांबळे, मारोतराव गखडुजी, ब्रह्मपुरी.
श्री. गरुड, मधुकर अनंत, नागपूर.
श्री. डॉ. वाळिंबे, रामचंद्र शंकर, पुणे.

३. सांस्कृतिक कार्यक्रम

३.१ शोकसभा सुप्रसिद्ध साहित्यिक, कवी व शिक्षणतज्ञ प्रा. श्री. पु. शि. रेगे यांच्या निधनानिमित्त प्रकट शोकसभा दि. १९–२–७८ ला आयोजित करण्यात आली. डॉ. मधुकर आष्टीकर, श्री. गो. स. देहाडराय, श्री. आ. रा. देशपांडे (कवी अनिल), डॉ. सुनील सुभेदार, श्री. अक्षयकुमार काळे यांनी भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहिली. शेवटी शोकप्रस्ताव वाचण्यात आला व मूक श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली.

३.२ सांस्कृतिक संध्या संघाच्या महिला विभाग शाखेने दि. २०–२–७८ ला एक 'सांस्कृतिक संध्या' नावाचा अभिनव कार्यक्रम आयोजित केला. या कार्यक्रमाच्या प्रमुख पाहुण्या सौ. यमुनाताई शेवडे होत्या. सौ. सुहास भालेराव यांच्या स्तवनाने कार्यक्रमास सुरुवात झाली व श्री. आ. रा. देशपांडे 'अनिल' यांच्या हस्ते नागपुरातील सुप्रसिद्ध लेखिका चंद्रप्रभा जोगळेकर, डॉ. शकुंतला खोत, छबुताई कवीश्वर, शकुंतला जोग, सुगंधा शेंडे, मालती निमखेडकर, डॉ. सीमा साखरे, आशाताई कुळकर्णी, इंदुमती देशमुख, प्रमिला कुळकर्णी, पुष्पा काणे, शांता दंडिगे, इंदुमती गंधे, सरस्वती देव, तारा शास्त्री, पुष्पा मेढेकर व उमाताई फडणीस यांचा सत्कार करण्यात आला. याप्रसंगी अध्यक्ष श्री. आप्पासाहेब देशपांडे 'अनिल' व सौ. यमुनाताई शेवडे यांची भाषणे झाली. त्यानंतर शुभदा पेढांरकर, अचला डांगे, पुष्पा सबनीस, विद्या जोशी, सुनीता रत्नपारखी, संध्या सरदेशमुख, नंदिनी सहस्त्रबुद्धे, यांनी वाद्यवृंदनात भाग घेतला. श्री. भास्कर वाशिमकर यानी तबल्याची साथ केली.

नृत्य शुभदा खरे, नाटचस्वगत— जयश्री निलाटकर, कुमुद कुकरेजा, उषा उद्धव.

काव्य अरुणा कावरे, पुष्पा मेढेकर, पद्माताई येरगावकर, मृणाल चिचाळकर, सुलभा हेर्लेकर, विजया देशपांडे, चित्रा पांढारकर, कथाकथन वर्षा रेगे, मालती निमखेडकर, सुनीती आफळे, नक्कल

प्रतिभा थेरगावकर, कादंबरीतील तारका शीला पराडकर, स्मिता पराडकर, नाट्यसंगीत व भावगीत कांचन सुभेदार, निलीमा वडोदकर.

या कार्यक्रमाचे संचालन सौ. कमल आंबेकर यांनी केले.

३.३ व्याख्यान श्री. रमेश अंभईकर यांचे दि. ५–३–७८ ला 'आजची मराठी रंगभूमी' या विषयावर व्याख्यान झाले. व्याख्यान 'श्री शिवाजी संदर्भ ग्रंथालयाच्या' मराठी अभ्यास मंडळातर्फे आयोजित करण्यात आले.

३.४ तीन कवी एक समीक्षक : दि. ६–३–७८ ला डॉ. रमेश जनबंधु, कु. लता ढोरे व श्री. रंजन कुमार श्रृंगार पवार यानी स्वरचित कविता म्हटल्या व श्री. सुधाकर गायधनी यांनी त्या कवितांचे समीक्षण केले.

३.५ 'मुलांचे मासिक' या मासिकाचे संपादक श्री. वा. रा. मोडक यांना त्यांच्या ९–३–७८ ला येणाऱ्या ८१ व्या वाढदिवसानिमित्त संघाचे उपाध्यक्ष श्री. आ. रा. देशपांडे व सरचिटणीस श्री. गो. स. देहाडराय यांनी त्यांच्या घरी जाऊन पुष्पमाला अर्पण करून त्यांचे अभीष्ट चिंतन केले.

३.६ प्रभावती प्रभाकर कीर्तने प्रा. दिलीप डबीर यांची १०–३–७८ व ११–३–७८ या दोन दिवशी कीर्तने झाली. ही कीर्तने मोकाशी ट्रस्ट तर्फे श्री. प्र. वा. मोकाशी आणि कुटुंबियांच्या 'श्री. रेणुका विश्वस्त निधी'तून दिलेल्या देणगीतून आयोजित करण्यात आली.

३.७ मर्ढेकर स्मृतिदिन कै. बा. सी. मर्ढेकर यांचा स्मृतिदिन दि. २०–३–७८ ला साजरा झाला. याप्रसंगी डॉ. द. भि. कुळकर्णी व श्री. अक्षयकुमार काळे यांची भाषणे झाली. श्री. आ. रा. देशपांडे 'अनिल' अध्यक्षस्थानी होते.

३.८ इंग्रजी कवी श्री. निसीम इझेकेल यांचे व्याख्यान इंग्रजी कवी श्री. इझेकेल यांचे दि. १–४–७८ ला लिटरेचर ए वे ऑफ लाइफ (Literature a way of Life) या विषयावर व्याख्यान झाले. हे व्याख्यान इंडो अमेरिकन सोसायटी व वि. सा. संघाच्या विद्यमाने आयोजित करण्यात आले. व्याख्यानानंतर साहित्य विषयक चर्चेत श्रोतृगणातील अनेकांनी भाग घेतला. याप्रसंगी कवी इझेकेल यांनी आपल्या निवडक कविता म्हटल्या. तसेच स्थानीय कवींनी या कार्यक्रमात उत्स्फूर्तपणे भाग घेतला.

३.९ तीन कवी व एक समीक्षक दि. २–४–७८ ला तीन कवी व एक समीक्षक हा कार्यक्रम झाला. त्यात सुरेखा अग्निहोत्री, श्री. सुरेश आकोटकर व श्री. घाटे या तीन कवींनी व समीक्षक श्री. भाऊ पंचभाई यांनी भाग घेतला.

४. सन्माननीयांची भेट व सत्कार

४.१ नागपूर नगरीचे महापौर श्री. श्रीराम वैद्य यांनी संघाला दि. १०–३–७८ ला भेट दिली. त्यांचा पुष्पहाराने सत्कार करण्यात आला.

४.२ दि. ७–४–७८ ला उर्जामंत्री श्री. जवाहरलालजी दर्डा यांचा सत्कार नागरीकांतर्फे धनवटे रंगमंदिरात आयोजित करण्यात आला. याप्रसंगी संघातर्फे त्यांना पुष्पहार अर्पण करण्यात आला.

५. खांडेकर पारितोषिक

यावर्षी महाराष्ट्रातील सहा विद्यापीठांतून स्नातक (B. A.) परीक्षेत मराठी विषयात प्रथम क्रमांक पटकाविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रत्येकी रोख रु. १२५/- प्रमाणे खांडेकर निधीतून पारितोषिके देण्यात आली. १९७७ च्या स्नातक परीक्षेत प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण झालेले पारितोषिक विजेते विद्यार्थी खालीलप्रमाणे––

(१) श्रीमती अरुणा रामचंद्र ढेरे (पुणे), पुणे विद्यापीठ.
(२) कु. मुक्ता श्रीकृष्ण देशमुख (यवतमाळ), नागपूर विद्यापीठ.
(३) श्रीमती शोभा गणपतराव पाटील (सोलापूर), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
(४) श्रीमती प्रतिभा जी. कुळकर्णी (नाशिक), नाथीबाई दामोदर महिला विद्यापीठ.

(५) कु. ज्योत्स्ना रंगनाथ देव (मुंबई), मुंबई विद्यापीठ.

(६) कु. विद्या प्रभाकर महाजन (धारुड), मराठवाडा विद्यापीठ.

६. आंबेडकर जयंती

दि. १४–४–७८ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रतिमेला पुष्पहार अर्पण करण्यात आला.

७. नाट्यसमिती

आनंदवन, 'वरोरा', येथे अशोक-वन मित्र-मेळावा भरला होता. त्या प्रसंगी नाट्यसमितीने 'हंगर स्ट्राइक' ही एकांकिका सादर केली.

८. परीक्षा समिती

संघातर्फे आयोजित मराठी विषयाच्या विविध परीक्षांत उत्तम गुण मिळविणाऱ्या शासकीय व अशासकीय विद्यार्थ्यांना पारितोषिक वितरण करण्याचा समारंभ दैनिक 'तरुण भारता'चे प्रमुख संपादक श्री. मा. गो. वैद्य यांच्या हस्ते दि. १४–४–७८ ला टिळक सभागृहात झाला. अध्यक्षस्थानी संघाध्यक्ष डॉ. आष्टीकर होते. प्रास्ताविक प्रा. माणिकराव वैतुले, संचालक, परीक्षा समिती, यांनी केले व सरचिटणीस गो. स. देहाडराय यांनी आभार प्रदर्शन केले.

द्वितीय सत्रीय परीक्षांचा निकाल व पुरस्कार प्राप्त विद्यार्थ्यांची नावे येणेप्रमाणे—

पारितोषिक प्राप्तकर्ते

विद्यालयीन परीक्षा	परीक्षार्थ्याचे नाव	केन्द्र	पुरस्कार रक्कम
१. मराठी प्रवेश	श्री. सुनील रा. रूपारेलीया	मुंगीलाल बाजोरिया विद्यालय, अकोला	५-००
२. मराठी परिचय	श्री. सुरेश मो. रामचंदानी	भा. मा. मंदिर	५-००
३. मराठी बोध	श्री. मोहम्मद एहसानुरहीम व एम. अजीम	कमर हायस्कूल, नागपूर	५-००
४. मराठी प्रबोध	श्रीमती सुलताना बेगम	मन्सूर वेल्फेअर असोशिएशन, नागपूर	५-००
५. मराठी प्रारंभ	श्री. अविनाश उ. घोडे	भा. मा. मंदिर	५-००
६. साहित्य विनीत	कु. नलू बा. देवतळे	लखोटिया भुतडा हायस्कूल, कै. ना. कृ. दिवाणजी पारितोषिक, कोंढाळी	१५-००
महाविद्यालयीन			
७. भाषा परिचित-१	संदीप गो. फाले	मोहता वि. महाविद्यालय, नागपूर	५-००
८. साहित्य परिचित-१	कु. शामला म. काकंडे	यशवंत महाविद्यालय, वर्धा	५-००
९. साहित्य परिचित-२	कु. अंजली के. भांडारकर	यशवंत महाविद्यालय, वर्धा	५-००
	कु. निर्मला घेर बोगावत	बाबासाहेब देशमुख पार्वेकर महाविद्यालय, पांढरकवडा	५-००
१०. भाषा स्नातक	किसन म. दारुंडे	श्री. बाबासाहेब देशमुख पार्वेकर महाविद्यालय, पांढरकवडा	१०-००

अनुक्रमणिका

११.	साहित्य स्नातक	कु. प्रभा मा. हिंगणीकर	जगदंब महाविद्यालय, अचलपूर	१०-००
१२.	साहित्य पारंगत	श्री. रमेश ना. कांबळे	यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, प्रा. डॉ. कै. वा. ग. सिंगणापूरकर सुवर्णपदक	४०-००
शासकीय				
१३.	मराठी प्रवीण	श्री. श्याम सुंदर गुप्ता	भा. मा. मंदिर, नागपूर	१५-००
१४.	मराठी प्राज्ञ-१	श्री. आजादकुमार जैन	भा. मा. मंदिर, नागपूर	२५-००
	मराठी प्राज्ञ-२	श्रीमती नीलिमा रा. सप्तर्षि	भा. मा. मंदिर, नागपूर	१०-००
	मराठी प्राज्ञ-३	श्री. मोहम्मद सोहरावौद्दीन मोहम्मद बशीरोद्दीन	भा. मा. मंदिर, नागपूर	१०-००
	मराठी प्राज्ञ-३	श्री. चेता उदिआवर	प्राविण्य, भा. मा. मंदिर	१०-००
	मराठी प्राज्ञ-४	श्रीमती वेंकट नरकुसम परचुरी	प्राविण्य	१०-००
	सर्वाधिक परीक्षार्थी पुरस्कार केन्द्र,	दादासाहेब धनवटे नगर विद्यालय		२५-००
	सर्वाधिक परीक्षा शुल्क पुरस्कार	केन्द्र, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा		२५-००

विदर्भ साहित्य संघ परीक्षा समिती

द्वितीय सत्र १९७८ पदवी परीक्षार्थी

१९७७–७८ द्वितीय सत्रीय परीक्षेत पदवी परीक्षेत पुढील परीक्षार्थी उत्तीर्ण झाले आहेत.

साहित्य पारंगत उच्च पदवी परीक्षा, द्वितीय खंड

श्री. रमेश कांबळे, सर्वप्रथम, डॉ. सिंगणापूरकर सुवर्णपदक

कु. चारुलता फत्तेखानी, सर्वप्रथम (पूरक परीक्षा)

कु. जयमाला प्र. कावळे, कु. संध्या नि. गुल्हाने, श्री. नारायण का. अंजनकर, कु. माया वाघमारे.

साहित्य पारंगत प्रथम खंड

कु. सुनिता लक्ष्मणराव धखराज

साहित्य स्नातक पदवी परीक्षा

कु. प्रभा माधवराव हिंगणीकर (सर्वप्रथम)

प्रथम श्रेणी

कु. शीला का. पाटील, कु. ज्योती प्र. चतुर

द्वितीय श्रेणी

श्री. जोगेन्द्रसींग ह. वेदी, श्री. नारायण डू. ठाकरे, कु. ममता वा. रामेकर, कु. लता म. ढोरे, कु. मंगला अ. फसाटे, कु. निशा गो. कर्दळे, कु. गीता म. आंवोकर, कु. संध्या वा. सिरसकर, श्री. रमेश दे. कडू, कु. कलावती बा. हूमने, कु. रेखा कृष्णराव चोरे, कु. संध्या भा. वाघ, कु. सुशीला ना. खडगी, कु. अनिता व. घाडगे, कु. कल्पना प्र. अष्टपुत्रे, कु. रेखा अ. खडतकर, कु. सुलभा के. लंगडे, श्री. अशोक वा. ढोणे, श्री. संजय कृ. वानखेडे, श्री. मुरलीधर दा. वरधने, कु. लीला वा. जरीया, कु. विभावरी रा. तिजारे, कु. अरूणा गो. कान्हे, कु. विजया ब. बथकल, कु. शैलजा उ. पाटील, कु. मालती मा. गाडखे, कु. प्रमिला प्रे. शेवलेकर, श्री. प्रकाश वि. जिवने.

तृतीय श्रेणी

श्री. टेकचंद लं. टेंभरे, श्री. सुकदेव के. गायधने, श्री. दुलिचंद पा. उके, कु. सुनंदा पु. देशमुख, कु. शशीकला गु. टोनपे, कु. वंदना मा. पहाडे, कु. पद्मजा ए. नाईक, सौ. अंतकला शे. दिघाडे, श्री. अशोक रा. मुठाळ, श्री. गुरुदेव न. नगराळे, कु. शीला ह. शिरसुद्धे, कु. सुनंदा मेहरे, कु. रेखा रा. पाटील, कु. चित्रा म. पिंजरकर, कु. उषा फकिरचंदजी घांगरे, श्री. गोपाळ व्यं. चक्र नारायण, कु. देवयानी वि. नातु, कु. कुमुदिनी वि. लिखिते.

अनुक्रमणिका

भाषा स्नातक पदवी परीक्षा

श्री. किसन महादेव दारुंडे (सर्वप्रथम)

प्रथमश्रेणी

कु. शारदा श्री. गंड्रावार, कु. माया हि. आरेवार, कु. शोभा उ. ठमके, श्री. शरद शं. निडवाईक, श्री. शंकर द. वैलमारे, श्री. सुधीर म. डांगे, श्री. विनायक रा. नागतोडे, कु. नंदा श्री. परसोडकर.

द्वितीयश्रेणी

कु. शीला रतनलाल चमेडीया, श्री. भाऊराव ल. कुडमेथे, श्री. फादर जे. मार्टिन, श्री. अशोक के. शिंदे, श्री. जगदीश शा. यळणे, श्री. विजय रा. वोवडे, श्री. अण्णा तु. डफ, श्री. दुर्वास कि. वाघमारे, श्री. वसंत बा. हिंगे, श्री. सुभाष जानरावजी खरावे, श्री. सुरेश वा. वोवडे, श्री. गणपत ना. करलुके, श्री. माणिक शा. वाघमारे, श्री. सुभाष म. निमट, श्री. किशोर प्र. वाघ.

तृतीय श्रेणी

कु. संध्या कृ. देवपुजारी, श्री. शंकर गो. वरघणे,

(१) आगामी ऑगस्ट, १९७८ मध्ये होणाऱ्या सर्व परिक्षांची आवेदनपत्रे केन्द्रकार्यालयात स्वीकारली जातील.

(२) आगामी सत्राकरीता २० मे, १९७८ पासून शासकीय व महाविद्यालयीन परीक्षांचे वर्ग केन्द्र कार्यालयात सुरु होतील. गरजूनी चौकशी करून प्रवेश घ्यावा.

९. **शाखा सभावृत्त**

९.१ अमरावती शाखा सभेचा पहिला वर्धापन दिन श्री. आ. रा. देशपांडे 'अनिल' यांचे उपस्थितीत दि. १०–४–७८ ला संपन्न झाला. या प्रसंगी कै. सुधाकर देशमुख यांच्या 'मी तर गातो' या काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन झाले. श्रीमती पुष्पा चौधरी यांनी कवी देशमुख व त्यांच्या कवितांचा परिचय करुन दिला. डॉ. सुभाष सावरकर यांनी त्यांच्या काही कविता गाऊन दाखविल्या. प्रा. घुरडे यांनी अहवालवाचन केले. प्रा. प्रभा गणोरकर यांनी कार्यक्रमाचे संचालन केले.

९.२ गोंदिया दि. २५–१०–७७, डॉ. म. रा. जोशी यांचे 'ज्ञानेश्वर : व्यक्ती व वाङमय' या विषयावर व्याख्यान झाले.

दि. २३–१–७८ ला राम गणेश गडकरी स्मृतिदिनानिमित्त डॉ. सौ. आसावरी कुळकर्णी यांचे 'गडकरी — व्यक्ती व वाङमय' या विषयावर भाषण झाले.

दि. ३–३–७८ ला प्रा. या. मु. पाठकांचे समर्थ रामदासांवर भाषण झाले.

दि. १२–३–७८ ला श्री. नानासाहेब तेलंग यांच्या निधनाबद्दल शोकसभा आयोजित करण्यात आली.

९.३ दिग्रस

शाखा सभेचे उद्घाटन दि. २६–१०–७७ ला प्रसिद्ध प्रवचनकार व साहित्यिक प्रा. शेवडे (मुंबई) यांच्या हस्ते झाले.

दि. १५–१२–७७ ला कवी अनिल यांना 'दशपदी' काव्यसंग्रहाबद्दल साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाल्याबद्दल कवी अनिलांचे अभिनंदन केले. याप्रसंगी प्रा. गवळीकर व प्रा. कस्तुरे यांची भाषणे झाली.

दि. १६–१२–७७ ला कविवर्य ग. दि. माडगूळकर यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली.

दि. १९ ते २१–१–७८ पर्यंत शाखासभेत प्राध्यापिका सुशीला पाटील यांनी 'महाभारतातील कर्ण व द्रौपदी' या विषयावर तीन व्याख्यानपुष्पे गुंफली.

दि. ६–२–७८ ला कथा कथनाचा कार्यक्रम झाला. या कार्यक्रमात प्रा. गवळीकर, प्रा. कस्तुरे, सुरेश गांजरे, श्रीकृष्ण राऊत, मीना ताकवाले, नीळकृष्ण देशपांडे, यांनी भाग घेतला.

९.४ नागभीड नागभीड केन्द्रातून उत्तीर्ण होणाऱ्या शालान्त परीक्षेत मराठी विषयात सर्वोच्च गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्याला प्रतिवर्षी गोंडवन विकास शिक्षण संस्थेकडून संघ शाखासभेच्या सौजन्याने दिले जाईल असा कार्यकारी मंडळात ठराव पास झाला.

'दशपदी' या काव्य संग्रहाला साहित्य अकादमीचे पारितोषिक मिळाल्याबद्दल अनिलांचे आणि साहित्य अकादमीवर डॉ. मधुकर आष्टीकर यांची निवड झाल्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले.

प्रा. भ. श्री. पंडित यांच्या निधनाबद्दल दि. २३–१–७८ व प्रा. पु. शि. रेगे यांच्या निधनाबद्दल दि. १९–२–७८ ला शोक सभा आयोजित करण्यात आल्या.

९.५ परतवाडा

शाखा सभेतर्फे सार्वजनिक वाचनालयात अचलपूरचे सब-रजिस्ट्रार श्री. ह. वि. दातार यांचे 'रामायण कालीन राजनीती' या विषयावर सौ. मृणालिनी देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली भाषण झाले.

९.६ लाखनी

दि. ११–३–७८ ला प्रसिद्ध साहित्यिक श्री. द. भ्यं. साठे यांचे "साहित्य आणि समाज" या विषया-वर व्याख्यान झाले. अध्यक्षस्थानी श्री. व. कृ. हुकरे होते.

दि. ८–४–७८ ला कवी संमेलन झाले. त्यात बावीस कवींनी भाग घेतला. हा कार्यक्रम वर्ष प्रतिपदेच्या निमित्ताने साजरा करण्यात आला.

९.७ वणी

दि. ४–३–७८ ला वैदर्भीय लेखिका संमेलनांतर्गत 'काव्यदर्शन' या कार्यक्रमात म्हटल्या गेलेल्या कवितांचा संग्रह 'पल्लवी' चा प्रकाशन समारंभ श्रीमती ताराबाई शास्त्री (नागपूर) यांच्या हस्ते झाला. सौ. विमलाबाई गोहोकर अध्यक्षस्थानी होत्या.

इतर शाखा सभांची वृत्ते हाती आली नाहीत.

⊕ ⊕ ⊕

नागपूर विद्यापीठातील मराठीचे प्रबंध

नागपूर विद्यापीठाने मराठी विषयातील आचार्य पदवीसाठी (पीएच्. डी.) अलीकडच्या काळात पुढील शोध-प्रबंधांना मान्यता दिली आहेः—

विद्यार्थ्यांचे नांव	प्रबंधाचा विषय	मार्गदर्शक
(१) डॉ. व. वि. कुलकर्णी	मराठीतील कोशवाङ्मय	प्रा. भ. श्री. पंडीत
(२) डॉ. मधुकर पाठक	अर्वाचीन मराठी कविता आणि प्रक्षोभ	प्रा. भ. श्री. पंडीत
(३) डॉ. व. शि. पुरोहित	श्रीधरी टीका व एकनाथी भागवत : तौलनिक अभ्यास	प्रा. श्री. मा. कुळकर्णी
(४) डॉ. कुमुदिनी खोरगडे	राष्ट्रसंत श्रीतुकडोजी महाराजांच्या अनेकविध कार्याचे परीक्षण व मूल्यमापण	डॉ. मालती पाटील
(५) डॉ. सुशीला पाटील	ज्ञानेश्वरीतून प्रतीत होणारे ज्ञानदेवांचे व्यक्तिमत्व	प्रा. म. गं. नातू

साभार पोच

प्रकाशक—मौज प्रकाशन, खटाववाडी, मुंबई-४.

यातनाघर
लेखक— महेश एलकुंचवार,
पृ. १४३, मूल्य रु. ११-५०.

जहाज
लेखक — बाळकृष्ण वि. प्रभूदेसाई,
पृ. १७०, मूल्य रु. १५.

कॉटची सौंदर्यमिमांसा
लेखक— रा. भा. पाटणकर,
पृ. २८२, मूल्य रु. ३०.

प्रकाशक—विजय प्रकाशन, हनुमान गल्ली, सीताबर्डी, नागपुर.

काजळी रात्र
लेखक— ना. रा. शेंडे,
पृ. १८०, मूल्य रु. १५.

गायत्री
लेखक— ना. रा. शेंडे,
पृ. २१५, मूल्य रु. १५.

सर्वोत्कृष्ठ मराठी कथा-खंड १०
संपा.–सौ. छाया कोलारकर,
प्रकाशक— सौ. छाया कोलारकर,
४३/३४८, संत तुकाराम नगर,
पिंपरी, पुणे-१८,
पृ. २०८, मूल्य रु. २२-५०.
प्रकाशक— प्रबोधन प्रकाशन,
वामन निंबाळकर, ४२६ इकबाल बंगला, छावणी, औरंगाबाद.

उत्यान गुंफा (काव्यसंग्रह)
कवी यशवंत मनोहर,
पृ. ८४, मूल्य रु. १०.

दलित साहित्य सिद्धांत आणि स्वरूप
लेखक— यशवंत मनोहर,
पृ. १२६, मुल्य रु. १२.

स्वाद आणि चिकित्सा
लेखक— यशवंत मनोहर,
प्रकाशक— धनंजय प्रकाशन,
८ हनुमान नगर, नागपूर–९,
पृ. १०२, मूल्य रु. ९.

वणवा
संपादक— देविदास खंडारे, परशुराम गिमेकर,
प्रकाशक— डॉ. आंबेडकर प्रेरणावादी साहित्य परिषद, मु. खडकद (मु. पो. सिरंसम), ता. कळमनुरी, जिल्हा— परभणी,
पृ. ३६, मूल्य रु. ३.

नोरिमा
लेखक— प्रकाश मेदककर,
प्रकाशक—के. एस. अतकरे, कैलाश पब्लिकेशन्स,
गोकुलवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद,
पृ. १२९, मूल्य रु. १०.

अमीत्
कवी— प्रा. शं. श्री. वाशीकर,
प्रकाशक— वाग्विलास प्रकाशन, ३४/२०४,
आनंद नगर, राजेन्द्रप्रसाद रोड, औरंगाबाद,
पृ. ४८, मूल्य रु. १०.

केतकर लेखसंग्रह
संपादक– य. दि. फडके,
प्रकाशक— साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली,
पृ. २००, मूल्य रु. १८.

पडसाद
संपादक– व. ह. पिटके,
प्रकाशक– व. ह. पिटके, सेक्रेटरी, जीवन कल्याण, दि. कोल्हापूर शुगर मिल्स् लि., कोल्हापूर-३,
पृ. १९२—३६, मूल्य रु. ६.

काही प्रेमकथा
लेखक— वा. पु. दामले,
प्रकाशक— कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे- ३०,
पृ. १४२, मूल्य रु. ६.

काळोख
लेखक— दे. शि. दुधलकर,
प्रकाशक— वैभव प्रकाशन, १५०/१५१, आयुर्वेदिक महाविद्यालय ले आउट, नागपूर,
पृ. ९०, मूल्य रु. ९.

मराठी भाषेचा आर्थिक संसार
लेखक— अशोक रा. केळकर,
प्रकाशक– कार्यवाह, मराठवाडा साहित्य परिषद, सन्मित्र वसाहतीजवळ, औरंगाबाद, ४३१००१,
पृ. ९६, मूल्य रु. १०.

पुणेरी
लेखक— श्री. ज. जोशी,
प्रकाशक—श्रीविद्या प्रकाशन, २५० शनिवार, पुणे-३०,
पृ. १५५, मूल्य रु. १५.

श्रीगजानन महाविजय
लेखक— हरिभाऊ दातार,
प्रकाशक—श्री. गजानन महाराज (मूळ) संस्थान, सिद्धक्षेत्र-शिवपुरी-मुंडगाव (विदर्भ),
पृ. १२६, मूल्य रु. ११.

पल्लवी (काव्यसंग्रह)
संकलन— माधव सरपटवार,
प्रकाशक— अध्यक्ष, विदर्भ साहित्य संघ, शाखा वणी (यवतमाळ),
पृ. ८८, मूल्य रु. ६.

सांजर
कवी— सुरेश कदम,
प्रकाशक—बाबुराव बागूल ज्योती फुले प्रकाशन, १/८ माटुंगा लेबर कॅम्प, माटुंगा, मुंबई-१९,
पृ. ७२, मूल्य रु. ६.

वामन मल्हार आणि विचार सौंदर्य
लेखक— प्रभाकर पाध्ये,
प्रकाशक— कार्यवाह, मुंबई मराठी साहित्य संघ, डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगाव, मुंबई-४,
पृ. १९४, मूल्य रु. १०.

⊕ ⊕ ⊕

लेख सूचि

कविता :

कथा :

नाटिका—एकांकिका

लेख

ग्रंथ परीक्षण :

(शेवटचा क्रमांक पृष्टांकाचा आहे)

साहित्य सूचि

कविता :

(३३) बंधन, एप्रिल-मे, १९७७, २६
(३४) बंदिस्त, एप्रिल-मे, १९७७, २६
(३५) बोलावणारा दारी उभा आहे, जुन-जुलै, १९७७, ३७
(३६) बिन चेहऱ्याची एक आत्मग्लान मुलगी, जुन-जुलै, १९७७, ६०
(३७) भेदून जायचे आहे, जुन-जुलै, १९७७, ६४
(३८) भावशून्य माझे अस्तित्व गा, ऑगस्ट-सप्टें, १९७७, ११२
(३९) माडगुळकरांची शेवटची कविता, डिसें., १९७७, जाने., १९७८, २३०
(४०) मेणा, आक्टो.,-नोव्हें., १९७७, १५९
(४१) मी वेडा महमंद, एप्रिल-मे, १९७७, २६
(४२) मी जरा उंचावता, जुन-जुलै, १९७७, ६३
(४३) मी जिवंत आहे, ऑगष्ट-सप्टें., १९७७, ११२
(४४) यास्मीन, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १४१
(४५) रस्ते, एप्रिल-मे, १९७७, २२-२३
(४६) रानस्वर आणि सावल्या, जुन-जुलै, १९७७, ४८
(४७) राखेची फुले, डिसें., १९७७, जाने., १९७८, २३०
(४८) वेदना, ऑगष्ट-सप्टें., १९७७, ८४
(४९) वेटरची कविता, फेब्रु.-मार्च, १९७८, २६०
(५०) विकुन टाकले मी, ऑक्टो.,-नोव्हें., १९७७, १६०
(५१) शब्दांनो, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५९
(५२) शिल्प, ऑक्टो.-नोव्हे., १९७७, १६०
(५३) सरी, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५९
(५४) संध्याकाळ, ऑगष्ट-सप्टें., १९७७, ८८
(५५) स्मशानघाट, आक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५८
(५६) सूर सांडले बनात, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५७
(५७) सावळी, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १७३
(५८) सूर फूटतांना, ऑक्टो.,-नोव्हें., १९७७, १६१
(५९) हे जेव्हा कळेल तुला, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५७
(६०) होळी, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५७

कथा

(१) अनावृती, ऑक्टो.,-नोव्हें., १९७७, १४३
(२) उद्या, एप्रिल-मे, १९७७, ३
(३) तो कधी हसला नाही, डिसें., १९७७, जाने., १९७८, २०९
(४) नियती, फेब्रु.-मार्च, १९७८, २५५
(५) मंगळसूत्र, एप्रिल-मे, १९७७, १८
(६) मी चक्र, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १५२
(७) मी एक मोझेस, डिसें., १९७७, जाने., १९७८, २०१
(८) राखाळलेला निखारा, ऑक्टो.-नोव्हें., १९७७, १६६
(९) वार्ड नंबर ११, एप्रिल-मे, १९७७, ११

नाटिका—एकांकिका

लेख

अनुक्रमणिका

दि. २०-२-७८ ला झालेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे वेळी कवि अनिल पाहुण्यांचा परीचय करून देताना.

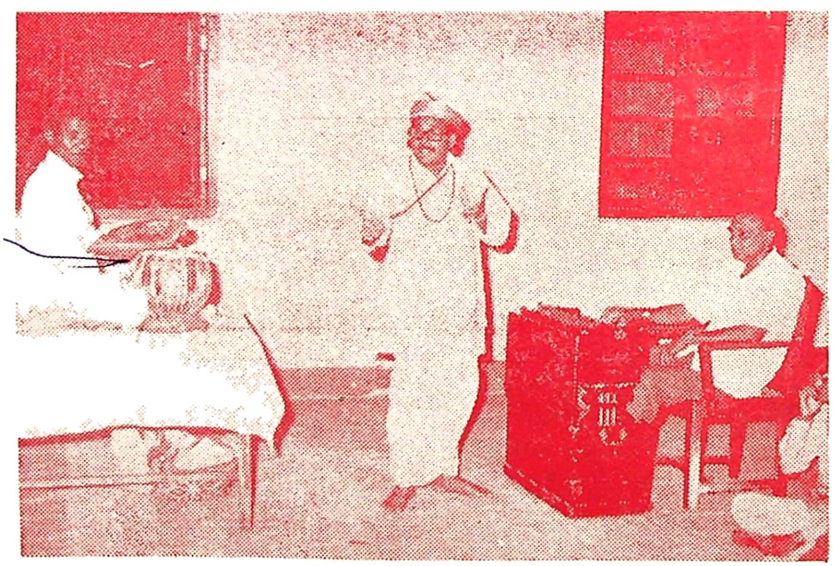

दि. २०-२-७८ ला झालेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे वेळी सांघिक दिलरुबा वादन कार्यक्रम.

अनुक्रमणिका

कै. वेहेरे व्याख्यानमाला. डॉ. पंडित आवळीकर भाषण देत असताना (१४ फेब्रु., १९७८).

दि. १०-३-७८ व ११-३-७८ ला झालेल्या 'प्रभावती प्रभाकर' या नावाने झालेल्या कीर्तनकार प्रा. दिलीप डबीर कीर्तन करीत असताना.

प्रकाशक : गो. स. देहाडराय, सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, झाशी राणी चौक, नागपूर १२.
मुद्रक : क. मा. सावंत, व्यवस्थापक, नागपूर विद्यापीठ मुद्रणालय, नागपूर.